NAŠ JADRAN

BIBLIOTEKA ARHIVA ZA PROPAGANDU JADRANA

GLAVNI UREDNIK: MAGJER DRAGO

NAŠ JADRAN

SPLIT 1938

IZDAJE ARHIV ZA PROPAGANDU JADRANA
IZVRŠNOG ODBORA JADRANSKE STRAŽE

NAŠ JADRAN

PRIRODNE LJEPOTE I UMJETNOST

UREDILI

FISKOVIĆ CVITO, MAGJER DRAGO,
PARAĆ VJEKOSLAV, UVODIĆ ANGJEO

SPLIT 1938

IZDAO ARHIV ZA PROPAGANDU JADRANA
IZVRŠNOG ODBORA JADRANSKE STRAŽE

SARADNICI

DR. IVO TARTAGLIA pretsjednik Izvršnog odbora Jadranske straže
Naš Jadran . . . . . str. 7

IVAN MEŠTROVIĆ akademski kipar
Stražimo stražu . . . . . str. 11

DR. MIHOVIL ABRAMIĆ direktor Arheološkog muzeja u Splitu
Kulturno-historijski pregled do dolaska Slavena . . . . . str. 13

DR. LJUBO KARAMAN konservator spomenika u Splitu
Umjetnost na istočnom Jadranu . . . . . str. 33

DR. ARTUR SCHNEIDER prof. univ., direktor Štrosmajerove galerije slika u Zagrebu
Umjetnici rodom iz Dalmacije i Hrvatskog Primorja, koji su djelovali u tuđini . . . . . str. 53

INŽ. KAMILO TONČIĆ direktor Banov. galerije slika i Etnogr. muzeja u Splitu
Narodna umjetnost . . . . . str. 63

ČLANOVI REDAKCIJE

FISKOVIĆ CVITO kustos Arheološkog muzeja u Splitu
MAGJER DRAGO šef Arhiva za propagandu Jadrana
PARAĆ VJEKOSLAV akademski slikar
UVODIĆ ANGJEO slikar, kustos Banov. galerije slika u Splitu

Osim ovoga izdanja štampano je još
naročito luksuzno

numerirano izdanje

uvezano u cijelu kožu,

za bibliofile i počasne članove
Arhiva za propagandu Jadrana

Ovo se izdanje može nabaviti
jedino kod
Arhiva za propagandu Jadrana
u Splitu

SVA PRAVA PRIDRŽANA

Copyright by Izvršni odbor Jadranske straže u Splitu

Bakrotisak i štampa Jugoslovanske tiskarne u Ljubljani (Karel Čeč)

NAŠ JADRAN

More, koje se kao velika nemirna ploha, istrgana od hiljadu grebena, otočića i otoka, proteže u nedogled, plâčući pitome i divlje obale, hladne i tople žale, —

More, koje prodirući duboko u kopno, u stijene, vrleti, klisure, planine, vinograde i maslinike stvara divne, romantične i divlje uvale, zaljeve, luke, rtove, poluotoke, gudure, klance, prolaze i tjesnace, —

More, na kojemu se pojavljuju fantastične zore, slikoviti zapadi, romantične večeri i strastvene noći, pune poezije i čežnje, i u kojemu se kroz zrake južnjačkog sunca i pod sjajem srebrnastog mjeseca razvijaju neviđeni odrazi svijetla i nevjerojatni prelivi i kontrasti boja, —

More, mirno i tiho, prozirno i modro, ali i burno i bijesno, mutno i zeleno, koje stvara i uništava, diže i ruši, daje i oduzima život, harmonizirajući vječnu najdivniju i najskladniju himnu životu i obnavljanju njegovu, ali i najpotresniju simfoniju smrti i uništavanja, —

More, koje omogućujući izmjenu materjalnih i duhovnih dobara, od vajkada je vrelo kulture i civilizacije, blagostanja i napretka, snage i moći, na kojemu su se kroz vjekove i vjekove ukrštavali i sukobljavali narodi i vjere, njihovi interesi, misli, težnje i osnove, —

More, koje je kroz stotine i hiljade godina igralo odlučnu ulogu u historiji čovječanstva i krojilo sudbinu naroda i država, dajući im snagu i moć, veličinu i sjaj, —

More, u čijoj utrobi žive milijarde živih bića, po čijoj površini plove i saobraćaju milijuni i milijuni ljudi i koje približava zemlje, narode i stanovnike raznih kontinenata, pripadnike svih mogućih rasa, vjera, kultura, civilizacija, ideologija i sistema, —

More, koje nas mami, zove i privlači svojom toplinom, širinom i ljepotom, —

To je — Naš Jadran.

Obala, koju plâče najmodrije more, grije najtoplije sunce, krase najveće prirodne ljepote, —

Obala sa dugim nizom većih i manjih otoka pred njom poredanih u čitavom svome sjaju, koja, ležeći na jednom od najzavidnijih geografskih i saobraćajnih položaja, izbija na velike oceanske puteve Sueza i Gibraltara i sastavni je dio onih dvadeset nacionalnih obala koje okružuju Sredozemno more, —

Obala, na kojoj se nižu, jedno za drugim, osamljena naselja, pitoma sela, skladne varošice i napredni gradovi, kojih se zelena polja, bijele kuće i crveni krovovi kroz zrake južnjačkog sunca slijevaju u najlepše harmonije i izazivaju neopisive kontraste, preljeve i odraze boja i svijetla, —

Obala topla, živa, bujna, šarena, slikovita, romantična i fantastična, koja sad otskače svojom kamenitom golotinjom a sad se gubi u suptropskoj flori i južnoj vegetaciji, u lozama, maslinama, bajamama, smokvama, višnjama, trešnjama, rogačima, ružmarinu, kadulji, buhaču, palmama, alojima, kaktusima, narančama, mandarinima i limunima, —

Obala nenatkriljivih i nikad naslikanih pejsaža, miljea, zakutaka, scenerija i prizora, punih šarolikosti, čara, raskoši, efekta, sklada, stapanja, preljeva i kontrasta boja, zraka, svijetla, sjena, otsjeva, odraza, slika, prizora i obrisa, —

Obala sa stotinama i stotinama ribarica, gajeta, leuta, brodica i čamaca, izvučenih, privezanih, plovećih, plandujućih, i sa hiljadama težačkih i ribarskih kuća, dvorišta, pojata, konoba i spremišta, pred kojima se suše, krpaju, popravljaju mreže, gomilaju hrpe najraznovrsnijih ulovljenih riba, mekušaca i rakova sole i opremaju velike količine plave ribe, —

Obala uz koju pristaju veliki i mali parni i motorni brodovi, škune, golete, logeri, kuteri, trabakuli, bracere, gajete, leuti i brodice da krcaju ili iskrcavaju lica i dobra koja prevoze u cijeli svijet i iz njega k nama, —

Obala, koja je jedna od najljepših i najromantičnijih na kugli zemaljskoj i o kojoj su se uvijek otimali narodi i države, —

To je — Naš Jadran.

Sela, gradići i gradovi, uredni i čisti, koji su se na kopnu i na otocima, od sjevera do juga, poredali jedan za drugim kao živi i budni stražari obale, —

Sela, gradići i gradovi, u kojima su razne epohe, narodi, vjere i države ostavile svoje tragove i upečatke, od Antike pa kroz srednji vijek do naših dana, od Grka, Ilira i Rimljana preko Gota, Mlečana, Turaka, Engleza i Francuza do Madžara i Nijemaca, —

Sela, gradići i gradovi, čiji postanak katkad seže i do dvije tisuće godina unatrag, od kojih mnogi imaju svoju davnu historiju, bogatu riznicu tradicija,

uspomena, spomenika, uredaba i nepobitne dokaze svoje davne visoke kulture, veličine, moći, blagostanja i sjaja, —

Sela, gradići i gradovi, u kojima su živjeli rimski imperatori i hrvatski banovi, knezovi, kraljevi, gospodari mora i primorja, kojima su i velike pomorske države plaćale danak, —

Sela, gradići i gradovi, od kojih su nekoji pred više od hiljadu godina živjeli svojim slobodnim i nezavisnim municipalnim životom, sami sebi krojili zakone, kodificirali zakonike i sastavljali svoje statute, bogate zbirke najraznovrsnijih norma, propisa, odredaba i običaja iz svih područja javnog i privatnog života, —

Sela, gradići i gradovi, po kojima su razasuta veličanstvena arhitektonska djela: bazilike, katedrale, crkve, kapele, samostani, javne i privatne palače, vijećnice, arsenali, riznice, duvane, amfiteatri, kazališta, lože, zvonici, tornjevi, kule, tvrđave, zidine, groblja i grobnice; divna djela likovne umjetnosti: slike, miniature, knjige, kipovi, oltari, ploče, reliefi, portali, arhitravi, kapiteli i pilastri; rezbarska djela, vratnice, horovi, propovjedaonice i pokućstvo, divna djela iz svih kulturnih epoha, od najdavnijih do današnjih, grčke, rimske, primitivističke, starokršćanske, starohrvatske, romanske, gotske, renesanske, barokne, —

Sela, gradići i gradovi, koji su pred mnogo stoljeća bili žarište hrvatske kulture, u kojima su pisana duboka, znanstvena, filozofska i književna djela i cvjetale i djelovale akademije znanosti i književnosti, —

Sela, gradići i gradovi, kojih su luke, skele, lazareti i brodogradilišta u svjetskom trgovačkom i pomorskom saobraćaju bili već davno na glasu, igrali vrlo važnu ulogu i natjecali se s onim najvećim na Jadranskom moru, —

Sela, gradići i gradovi, koji su bili uporište velikog rimskog imperija i bizantinskog carstva, a kasnije postali kolijevka i središte hrvatske države i samostalnih dalmatinskih republika i municipija, da onda posluže kao mostovi za svemoćnu ekspanziju mletačke republike, —

Sela, gradići i gradovi u kojima i danas žive tradicije na davno doba stare slave, veličine i blagostanja i jaka volja da ga obnove u punoj snazi, moći i sjaju, i da se razviju i napreduju kulturno, socijalno i privredno, —

To je — Naš Jadran.

Narod, fizički i duševno zdrav i jak, otporan i izdržljiv, koji je, privezavši već od trinaest stoljeća svoju sudbinu uz morsku obalu i njeno neposredno zaleđe, uvijek živio životom teškog fizičkog rada za svoj opstanak, ali i snažnim, jakim, plodnim i bogatim duševnim životom, stvarajući postepeno svoju narodnu kulturu, —

Stvaralačka umjetnička duša narodna, podložna kroz vjekove utjecajima i uzorima Zapada i Istoka, Rima i Bizanta, Kršćanstva i Islama, nije im nikada podlegla, već je, zadržavši čistoću i snagu svoje primitivnosti i osebujnosti, trajno usavršavala, oplemenjivala i produbljivala svoju narodnu umjetnost, —

Stvaralačka umjetnička duša narodna, koja se manifestira u narodnim umotvorinama, nošnji, vezivu, tkanju, rezbarijama i nakitima, upijala je vjekovima boje, crte, obrise, oblike i slike iz prirodnih ljepota, koje su je okružavale, i iz spomenika i ostataka prošlih kultura, koje su u zemlji ostavile svoje tragove, —

Stvaralačka umjetnička narodna snaga, koja se najjače odrazuje u ženskim radovima, plodovima bujne mašte, dubokog osjećanja, realnog promatranja i jake izražajnosti profinjene lirske ženske duše, po malo nujne, turobne, čemerne, bolne i samotne, ali uvijek ozbiljne, tople, iskrene, čiste i vedre, pune poezije, osjećaja, želja, težnja i nada, —

Stvaralačka narodna duša, koja u ženskim radovima stvara umjetničke tvorevine vrlo vrijedne i znamenite po logičnoj sadržini, odličnoj kompoziciji, izvrsnoj raspodjeli i iskorišćavanju prostora, dotjeranoj pravilnosti crta i obrisa, tačnom postavljanju, zgodnom prilagođivanju i uspjelom harmoniziranju boja uzetih sa vrlo bogate palete, nevjerojatnom bogatstvu i raznolikosti sižea i motiva, dobrom stiliziranju predmeta i likova, poglavito stabala, biljka, cvijeća, plodova, lišća, životinja, lica i građevina, sigurnoj tehnici i najskrupuloznijoj izradbi, tako da estetski jako i besprikorno djeluju, —

Stvaralačka umjetnička duša narodna, koja je unijela ove svoje odlike i karakteristike i u mnogobrojne rezbarske radove, gusle, diple, svirale, štapove, držala, preslice, oruđe, posuđe, stolove, sjedalice, sanduke, škrinje, kipiće i kipove, u kojima se zrcali sva ljepota, dobrota, plemenitost, snaga i otpornost naša, —

Stvaralačka umjetnička duša narodna, koja je stvorila neprocjenjivu riznicu umjetničkog blaga, kakvu ima malo koji narod na svijetu, i koja je iz svoje sredine iskonskom snagom izbacila Meštrovića kao svoje najveće kolektivno djelo i najjači svoj izraz, —

To je — Naš Jadran.

Ovom i ovakovu našem Jadranu Jadranska straža — živom željom da ga što bolje upoznamo, što iskrenije zavolimo, što svestranije unapredimo, što uspješnije iskoristimo, što budnije čuvamo i što otpornije branimo — posvećuje ovo djelo.

Ivo Tartaglia

STRAŽIMO STRAŽU

Kao narod Sredozemnoga mora i Sredozemlja, mi Hrvati kroz više od dvanaest vijekova stražimo stražu na svome Jadranu, česti Sredozemnog mora. Stražimo usprkos vremenskim nepogodama, koje nam prouzrokuju naše gole planine i vrleti, kao i protiv historijskih nepogoda, što smo na prolazu stranim političkim i kulturnim prohtjevima i strujanjima. Stražimo je mirno i strpljivo, sa dubokom vjerom nepokolebivog vjernika.

I ma koliko da nam je teška sudbina, mi mislimo da nas je ona odlikovala davši nam u dužnost jednu veliku zadaću: da budemo sudionici i suradnici na Sredozemnom moru, koljevci jedne velike i neprekidne civilizacije, rasadniku svekolike evropske kulture. Stavila je nama s Jadrana i nekadašnjim Slovenima s Egeja u dužnost da budemo pluća i oči velikog slavenskog tijela.

Imadu dva srodstva: krvno i duhovno. I kako su nam pored naše uže braće (Srba, Slovenaca, Bugara) krvna braća Česi, Poljaci, Slovaci i Rusi, tako su nam duhovna braća, zahvaljujući našem Jadranu, Romani, Heleni i drugi narodi na Sredozemnom moru. Bitna kulturna obilježja, za onoga tko ne pozna nijanse i nepobitne razlike, ista su kod njih kao i kod nas. Može netko od nas svojatati da je više doprinio ili manje, ali su svi doprinosili i sebe unosili, pa je zato zajedničko.

Iako sjevernjaci po svome praporijeklu, izmiješani smo sa starosjediocima Sredozemlja i oplemenjeni njegovom kulturom. Na sjeverno stablo ucijepljena je sredozemna voćka i mi blagoslivljemo dan toga spajanja. Preobrazili su se naši životni sokovi, oplemenila naša sjetila, usavršio naš glas i govor i osposobio naš porast i polet.

I na taj način, kao mediteranski narod i član te kulturne porodice na vedrom i sunčanom Sredozemlju i ogranak velikog slovenskog debla, mi smo u isto vrijeme i kopča između naroda slavenskog Juga i Sjevera i ostalih naroda na Sredozemnom moru.

Imade još mora na svijetu, ali ni jedno nije ko naše, ko Sredozemno more, na kom su se ili rodile ili odnjihale i najljepše i najblagorodnije biljke počam od najčistije misli i najljepše pjesme i priče, pa do najveličanstvenije građevine, najčudesnije slike i kipa. Pa i kod nas sve što je najljepšega i najblagorodnijega,

sve je tu i otuda: naše najljepše crkve i gradovi ili se u tom našem Jadranu ogledaju, ili su u njem okupani. Naše najljepše pjesme su ispjevane uz smilje, smokvu i maslinu.

Stražimo stražu od drugih i od sebe. Od drugih da nas i naš glas ne istisnu iz orkestra velike i neprekidne pjesme, koja se pjeva nebu sa tog blagoslovljenog mora, a od sebe da ne postanemo opet što bijasmo prije nego smo se na njemu okrstili, da nemarom za nj ne zapadnemo u mračne odaje bez prozora i sunca, bez božanskog mirisa, koga njegovi lahori raznose sa njegovih obala na sve strane.

Zato neka je naša prva misao upućena našem Jadranu, jer se sa planina njegova kruga najljepše zbori s vječnosti.

Kakav i kolik je njegov krug, to može svaki, bio naš ili stranac, lako vidjeti iz pregledne karte naše kulture, bilo to po prostoj pučkoj pjesmi, priči i poslovici, ili prostoj rukotvorini, bilo po crkvama, knjigama, slikama ili kipovima. Što bude u buduće više puteva (saobraćajnih i idejnih) vodilo k našem Jadranu, time će se preko hrvatske zemlje sve više širiti i krug sredozemne kulture.

Eto za taj cilj mi stražimo stražu, bez prijetnje ikome, bez straha od ikoga, jer se duhovni život ne može ni sabljom presjeći, ni iz puške ubiti.

Ko god nam dođe, svakoga ćemo rado primiti za prijatelja, za brata, samo za gospodara nikoga!

Ivan Meštrović

KULTURNO-HISTORIJSKI PREGLED DO DOLASKA SLAVENA

O historijskoj i kulturnoj prošlosti naše zemlje uopće, a napose našega Primorja, danas nam govore u prvom redu pismeni izvori, ali također raznovrsni spomenici i tvorevine ljudske ruke od najsavršenijih, čisto umjetničkih do najprimitivnijih, naime do alata i oružja iz kamenog doba. Treći faktor koji nam omogućuje rekonstrukciju nekih posebnih pojava prošlosti, je usmena tradicija; u ovo područje spada osobito topografska nomenklatura koja se je preko svih etničkih promjena sačuvala do naših dana.

Tako su nam sama imena nekih mjesta, rijeka i planina našega Primorja spasila tragove najglavnijih perioda prošlosti. Iz predslavenske prošlosti najjače po broju zastupana je nomenklatura iz ilirskih vremena. Amo spadaju nazivi kao: Trsat (Tarsatica), Senj (Senia), Nin (Aenona), Karin (Corinium), Nadin (Nedinum), Promina (Promona), Bribir (Varvaria), Skradin (Scardona), Solin (Salona), Mosor (Masaron), Kotor (Dekaderon), Grbalj (Acruvium), Budva (Buthoa) i sl., konačno i sam naziv zemlje: Dalmacija, dalje imena otoka: na pr. Krk (Curicta), Rab (Arba), Šolta (Solentia) ili rijeka: na pr. Norilj (Naron) i Krka. Naši pretci preuzeli su ova i slična ilirska imena u većini slučajeva posredno preko Grka i Rimljana u preinačenom ili adaptiranom obliku; njihova originalna forma ne daje se uvijek sa sigurnošću ustanoviti. Padaju u oko ilirska imena gradova na -ona.

O grčkoj kolonizaciji svjedoči nam druga grupa imena pretežno otoka kao: Trogir (Tragurion), Hvar (Pharos), Korčula (Korkyra melaina), valjda i Split (Aspalathos).

Premda je rimska vladavina na našemu primorju trajala nekoliko stoljeća, vrlo je malen broj onih imena koja su čisto latinskog podrijetla kao na pr. Cavtat (Civitas) ili Dicmo (ad decimum, od desetoga miljokaza računavši od Solina).

Na najstarija vremena povijesti, te na stanovništvo koje nije pripadalo indoevropskoj obitelji potsjeća ime otoka Visa (Issa; sr. također ime već rano propalog naselja Cissa ili Gissa na otoku Pagu), te i ime samoga našega mora: Jadran.

Slavenska toponomastika koja se je na našim obalama počela razvijati već početkom VII vijeka po Kr. naravno je najjača, ali od većih naselja imaju čisto

slavenska (hrvatska) imena relativno malen broj kao: Crikvenica, Šibenik, Biograd na m., Obrovac, Metkovići, Dubrovnik, Starigrad (na Hvaru) i t. d.

Prve pouzdane historijske vijesti o našem primorju daju nam grčki pisci tek iz IV vijeka pr. Kr. Sporadično se već i ranije u V i čak u VI vijeku spominje koji lokalitet ili koje ime s Jadrana; ovi rijetki citati samo nam dokazuju da su smioni grčki pomorci već tada plovili Jadranom. Ovu činjenicu potvrđuju nam i mitološke legende i priče, u kojima možemo po opreznoj analizi uvijek naći jezgru historičke istine. Ako nam na primjer jedna verzija argonautske legende priča da su Jason i Medea sa svojom pratnjom na bijegu iz Kolhisa ploveći uz Dunav i Savu došli na Jadransko more, to znači da su grčki pomorci i trgovci već rano na svojem krstarenju doznali da se u gornji Jadran izlijeva jaka rijeka, Pad ili Timav (?), koja je za njih bila rukav Istrosa (Dunava). Možda je i sličnost imena obližnjeg poluotoka Istre doprinijela stvaranju ove legende. Već bolje poznavanje geografije pretpostavlja valjda mlađa varijanta iste legende po kojoj su Argonauti od Nauportusa (Vrhnike) do druge rijeke ili do Jadrana morali nositi svoj brod Argo na svojim junačkim leđima. U velikoj nevolji da ih ne dostigne četa Aietesa, Medejinog oca, ubiše Apsirta, mladoga brata Medeje, i razbacaše njegove kosti po morskoj pučini računajući da će Aietes zaokupljen pobiranjem kosti nesretnog sina zakasniti u potjeri. Otoci Kvarnera (Apsyrtides) bili su po mišljenju učenih interpreta kosti Apsirta. Valjda ih je dovela do ovakva tumačenja srodnost naziva ilirskog otoka Apsorus (današnjeg Lošinja; sr. Osor) a možda i čudan oblik otočja gornjega Jadrana kako se pruža gledaocu sa visina kopna, na pr. s Učke, kada se doista Cres i Lošinj prikazuju kao ogromne kosti ljudske ruke ili noge, dok široki Krk izgleda kao orijaška lopatica.

Diomedes, junak s trojanske ekspedicije, imao je na mnogim mjestima Jadrana svoj kult; ostrva Tremiti nosila su njegovo ime, u Dalmaciji je jedan poluotok ili rt bio po njem nazvan Diomedis promonturium. Legenda nam o ovome herosu priča da je po svršetku rata lutao po Jadranu sve do najsjevernijega kuta gdje je postigao apotheosu i kasnije imao u svetom gaju svoj hram Timavon (valjda kod rijeke istog imena) i gdje su mu stanovnici žrtvovali bijelce. Bezdvojbeno se radi o kojem autohtonom božanstvu za koga su doznali grčki mornari na svojim putovanjima i koga su po stanovitim analogijama u kultu proglasili (interpretatione Graeca) za Diomeda.

Da navedemo još jedan primjer. Ime ilirskog grada Butua (grčki Bouthoe, danas: Budva) protumačili su stari pisci po volovima (bous = vo) zapregnutim pred kolima feničkog junaka Kadmosa, ktitora Teba, kada je izagnan iz Beotije došao sa ženom Harmonijom u ilirsku zemlju. Na obali Jadrana između rijeka

Drilona i Aoosa (Vojuše) pokazivali su se čak i njihovi grobovi. Po ovoj pripovjetci možemo oprezno zaključiti da su već prvi grčki iseljenici i pomorci širili po južnom Jadranu kult Kadmosa ili vjerovatnije da su na obalama ilirske zemlje našli uspomene i kult nekog ilirskog herosa koga su oni izjednačili sa Kadmosom, utemeljiteljem beotske Tebe. Krivo bi bilo po spomenutoj legendi ustanoviti širenje ili upliv feničke kulture na Jadranu za što nemamo nikakvih dokaza premda su valjda i Feničani već plovili Jadranom.

U područje velike kolonizatorske djelatnosti grčkih gradova-država spada i naš Jadran. Ali sjeverni i srednji Jadran nije za grčki svijet nikada imao onu važnost i ono značenje kao Mala Azija ili obale Trakije, Propontisa i Crnoga Mora (Pontus Euxinus) ili Donje Italije sa Sicilijom, Južne Galije ili obala Sjeverne mediteranske Afrike. Valjda su zemlje oko Jadrana samo u ograničenoj mjeri pružale one preduvjete koji su na drugim krajevima bili odlučni za procvat, bogatstvo i političku moć grčkih kolonija.

Već u VIII vijeku pr. Kr. grčki iseljenici su se pojavili na Jonskom moru (Eubejci osnuju god. 734 Korkyru, današnji Krf), a malo zatim ih nalazimo na južnom Jadranu. Glavnu ulogu u tom pothvatu igrali su agilni Korinćani koji u društvu s Korkiranima god. 627 osnuju na ilirskom kopnu Epidamnos-Dyrrhachion (Drač), te god. 588 Apolloniju (Pojana kraj Valone). U trgovini s ilirskim zemljama ove dvije kolonije imale su i sačuvale svoj veliki upliv sve do rimskih vremena; njihov novac nalazi se ne samo u neposrednoj okolici već i po Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i južnoj Hrvatskoj.

Pored agilnih Korinćana plovili su Jadranom već rano i smioni Fokejci, oni su valjda prvi došli u sjeverni Jadran sve do Pada. Kako su oko god. 600 osnovali na mediteranskoj obali Galije čuvenu koloniju Massiliju tako su nešto kasnije postavili agencije za grčku trgovinu okolo ušća Pada u Spini i Atriji. Korinćani su u južnoilirskim zemljama tražili poglavito srebro, a predmet njihova izvoza bijaše osobito oružje, kovinske posude, keramika uopće proizvodi njihova dotjeranog obrta. Fokejcima izgleda da je više stajalo do kositra Srednje Evrope koji su ukrcavali za uvoz u Grčku na Sjevernom Jadranu, ali usput trgovali su robovima, čuvenim i visoko cijenjenim venetskim konjima te ostalom stokom. Istim putem kao kositer dolazio je već iz najstarijih vremena i jantar s Baltika na jug; više su ga tražila italska plemena i Iliri negoli sami Grci.

Premda su grčki pomorci ploveći preko Heraklovih stupova u Atlantiku do evropskog sjevera dali dokaza svojih vanrednih vještina, plovidba je uglavnome bila obalna i trebala je za svaku važniju prugu pouzdanih skloništa. Stoga su Grci i na Jadranu morali imati svoje sigurne baze na otocima i na kopnu kako

je još poslije dvadeset i više vijekova mletačka navigacija Jadranom bila uvjetovana od posjeda dalmatinskog primorja.

Tako su još tijekom šestoga vijeka pr. Kr. iseljenici iz Knidosa u savezu s Korkiranima osnovali grčku koloniju na otoku Korčuli, neznamo nažalost na kojem mjestu, možda u samoj Lumbardi gdje je kasnije bila kolonija Issejaca. Dorci iz Sirakuse naseliše se koncem petoga vijeka na otoku Visu izgradivši Issu, koja je opet sa svoje strane osnovala početkom četvrtog vijeka novu naseobinu na otoku Korkyra melaina (Korčula) gdje je danas selo Lumbarda. O postupku prigodom osnivanja ove nove kolonije i o podjeli raspoložive zemlje sačuvao nam se vrlo dragocjen natpis — jedini ove vrsti. Otprilike istodobno s Issom utemeljen je grad Pharos (danas Starigrad) na otoku Hvaru. Issa je imala i svoj posjed na kopnu, njene su podružnice Tragurion (Trogir), Epetion (Stobreč) i sama Salona (Solin). Bezdvojbeno su Grci također u Naroni (Vid kod Metkovića) držali svoju bazu za trgovinu u neretljanskoj dolini i grčki trgovci bili su jako zastupani u Epidauronu (Cavtatu), Rhizonu (Risnu) te u Butoi (Budvi). Za neke grčke naseobine znamo da su doista postojale na našem primorju, jer imamo njihov novac ili historijske vijesti o njima, ali do danas nismo u stanju da odredimo njihov položaj (tako za Herakleiu, za mjesto čije je ime počelo sa Dim... (?) i Anchiale).

Svaka grčka kolonija imala je okolo svog jakim zidinama utvrđenog grada dovoljno obrađene zemlje za prehranu svojih stanovnika. Ali ratarstvo i ribarstvo bijaše zanimanje samo manjeg dijela pučanstva, glavnu zaradu dobivali su od svoje trgovine s ilirskim žiteljstvom. Trgovina bila je dosta unosna tako da je vladalo u ovim gradićima prilično blagostanje; neke kolonije kao Issa, Pharos, Korkyra, Herakleia i Dim... (?) kovale su čak i svoj novac. Premda daleko od zemlje matice ovi osamljeni i izloženi pioniri grčke kulture čuvali su brižljivo i s pietetom tradiciju stare domovine u javnom i privatnom životu. Nažalost naša arheologija još nije sistematski istražila dragocjene ostatke ovih kolonija; što se je više ili manje slučajno našlo, osobito na Visu, bilo to ulomak arhitekture, bilo nadgrobna stela ili vaza ili kipić iz groba, svaka i najsitnija stvar odaje ruku grčkog majstora i svjedoči nam o onom profinjenom ukusu koji se bitno razlikuje od kasnijih proizvoda praktičnog i priprostog Rimljana.

S ilirskim slobodnim plemenima grčki koloniste ispočetka su živjeli u dobrim odnosima, tako da su na otocima neke urođenike čak sebi asimilirali i primili u svoju gradsku organizaciju. Od trgovine imali su i jedni i drugi uzajamnu korist. Nastao je preokret, čim je počela politička i socijalna organizacija Ilira. Politički sukobi, ratovi i najviše ilirsko gusarstvo ugrožavali su grčku trgovinu i

njihovu plovidbu na Jadranu. Kada Grci nisu više svojim silama bili u stanju da obezbijede svoju trgovinu i svoju slobodu zatražili su zaštitu i pomoć od Rimljana.

Dolazak Rimljana na jadransko primorje historijski je događaj najkrupnijeg značaja.

Prije nego se damo na razmatranje ovog važnog historijskog razdoblja, moramo se — koliko je uopće moguće u okviru ovog pregleda — upoznati s narodima starosjediocima našega primorja koji su imali doticaja s grčkim kolonistima i kasnije došli u sukob s njima i s Rimljanima.

Dosada nemamo nikakvih indicija, od kada je Jadran naseljen, kada su prvi ljudi došli na njegove obale i na otočje, niti koji su bili njegovi najstariji stanovnici. Nema traga od paleolitskog čovjeka, t. j. od čovjeka starijega kamenog doba. Možda je to puki slučaj budući da je kod nas prehistorijska nauka jedva počela sistematskim istraživanjima; ali nemamo ni prigodnih nalaza onog najprimitivnijega alata i oružja koje je karakteristično za paleolitsko doba.

Mlađe kameno doba (t. zv. neolitik) naprotiv ostavio nam je dosta tragova. Kamenog alata kao noževa, mlatova, sjekira, strugala i piljnjaka, te oružja kao oštrica za strijelice nalazimo na više mjesta duž čitavog našeg primorja i također na otocima, velikim, malim i najmanjim, n. pr. na Palagruži koja je dala relativno mnogo neolitskih predmeta. Ovim nalazima utvrđeno je i to da je čovjek vrlo rano (već u III tisućoljeću pr. Kr.) svladao more i ploveći prostim čamcima na vesla ili jedra od otoka na otok dospio čak do protivne apeninske obale.

Po neolitiku slijedi doba bakra i bronca koje uglavnome ispunjava II tisućoljeće pr. Kr. Izgleda da su na primorju nalazi od ranijeg kovinskog doba prilično rijetki, svakako je mnogo bolje zastupano mlađe brončano doba, t. zv. halstatsko, zvano po mjestu Hallstatt u Gornjoj Austriji, dosada najbogatijemu starinama iz ovog perioda. Ako naše primorje relativno oskudijeva predmetima iz brončanog doba, nije time dokazano da je tada bilo rijetko naseljeno. Vjetrovi, osobito bura i jake kiše djelovale su nepovoljno na kršnom terenu i zajedno s humusom odnijele i razne prehistorijske predmete. Što je ostalo na zaštićenim položajima još nije naučno pretraženo i ispitano, a od mnogobrojnih pećina jedva su neke na otoku Hvaru bolje istraživane. Jedna od ovih i to Grapčeva špilja dat će nam po najnovijim nalazima — kako izgleda — dokaze o kulturnoj vezi našega primorja sa prastarom egejskom civilizacijom.

Koji su ljudi tada obitavali obale i otoke našega Jadrana? Bili su to Iliri. Iliri su samo jedno skupno ime za mnoga po jeziku a donekle i po kulturi srodna plemena indoevropskog podrijetla, koja su zapremala čitavu srednju Evropu te preko zapadnog i srednjega Balkana doprla sve do Grčke. Neke ogranke Ilira na-

lazimo također u Južnoj Italiji (n. pr. Mesape i Japige); to su oni Iliri koji su se prigodom emigracije baš preko dalmatinskih otoka i preko tjesna od Valone preselili na Apeninski poluotok.

O Ilirima nam oskudno pričaju već najstariji grčki historijografi, ali nauka nije još mogla ustanoviti njihovu pradomovinu i doba njihove selidbe. Za rekonstrukciju staroilirskih vremena, osobito za probleme njihove selidbe i njihove kulture imamo dva važna pomagala: toponomastiku i istraživanje njihovih naseobina, gradova i nekropola.

Kako na čitavom Mediteranu stanovali su i na području Jadrana prije dolaska Ilira drugi narodi koji nisu bili u sklopu indoevropskom. Kada grčki pisci govore o najstarijim stanovnicima svoje zemlje, obično ih spominju pod imenom Pelasga; istodobno s Pelasgima na kopnu gospodarili su na egejskom području Kari i Lelegi, na jugu Krećani, na apeninskom poluotoku Etruščani, dalje na zapadu na pirenejskom poluotoku Liguri i Iberi. Na našem Jadranu ostalo nam je od ovog ranog etničkog sloja samo koje ime, n. pr. Issa (otok Vis) i Cissa ili Gissa (grad na otoku Pagu) i — što je značajno — ime našega mora, koje je bilo nazvano po etruščanskoj koloniji na ušću Pada: Hatria ili po samoj velikoj rijeci koja je dala ime i gradu i moru. Vjerojatno su prije dolaska Ilira na nekim krajevima Jadrana stanovali također Tračani. Nije vjerojatno da su Iliri ove starosjedioce potpuno istrijebili, već su — kako to obično biva — pobjeditelji s vremenom pobjeđene potpuno absorbirali i sebi asimilirali.

Imena ilirskih plemena predata su nam po starim grčkim i latinskim piscima, neka i po tekstima na kamenu. Ime Ilira nosilo je iz početka samo ono pleme na jugu njihova teritorija s kojim su Grci najranije došli u dodir (Grci su ga izvađali od imena herosa Illyrios-a, sina Kadmosa). Kasnije je ovo ime preneseno na sva srodna plemena (tako je nekoliko stoljeća kasnije u rimsko doba pleme Delmata dalo ime čitavoj novo osnovanoj pokrajini; sr. kao analogon naš naziv Švabe za Nijemce). Nas zanimaju ovdje samo ona koja su stanovala na primorju ili inače imala veze s morem. Najzapadniji ogranak Ilira na Gornjem Jadranu predstavlja veliko pleme Veneta koje je doprlo sve do Pada. Razdijeljeni od Veneta manjim, prvobitno također ilirskim jedinicama okolo Istre redaju se u području Kvarnera Japudi, čija je zemlja obuhvaćala istočnu Istru, jedan dio današnje Kranjske, čitavo hrvatsko Primorje s otocima, Liku i na istoku unutrašnjost sve do preko Une, na jugu pak do visokog Velebita. Njihovi susjedi na jugu bijahu Liburni, poznati pomorci koji su gradili malene, ali vrlo brze brodove po njima zvane liburne; od Krke do Cetine i duboko u zaleđe stanovali su ratoborni Delmati. Neretljanska dolina i bliže ravnice kao na pr. one okolo Stoca bile su u posjedu Daorsa, smionih

pomoraca i trgovaca, pređa čuvenih Neretljana srednjega vijeka. Trgovačke veze s Grcima ponukle su ih da su po grčkom uzoru kovali vlastiti novac čije je lice imalo glavu boga trgovine, Hermesa, a naličje — što je vrlo značajno — jednu brzu lađu te grčkim slovima ime plemena u genitivu plurala: Daorson. Valjda su oni bili i gospodari otočja srednjega Jadrana.

Sa Daorsima imali su kao njihovi susjedi zajedničke granice na Primorju — barem ispočetka — na desnoj obali Neretve Autariati, a na lijevoj Plereji, koji su gospodarili na poluotoku Pelješcu i na Popovom polju. Jedno od najmoćnijih ilirskih plemena bijahu Ardijeji koji su se bili iza nemirne seobe napokon naselili okolo Boke Kotorske sve do Drilona, gdje su bili njihovi susjedi manja plemena kao Taulanti oko Drača i dalje na jugu Partini. Ardijejima uspjelo je osnovati prvu nacionalnu državu, ali ova nije bila dugog opstanka. Sva su plemena bila primitivno organizirana na temelju pojedinih župa ili čak obitelji. Partikularizam bijaše ilirskim plemenima prirođen, a pojačavala ga je orohidrografska konfiguracija zemlje koju su obitavali. Plemena na periferiji ratovala su obično s vanjskim neprijateljima, ona unutarnja među sobom, katkada čak župa protiv župe u jednom te istom plemenu i to često zbog jednog pašnjaka, jednog vrela; ona na primorju bavila su se u već historijsko doba najviše gusarenjem i pljačkanjem te su tako neizbježivi bili sukobi ranije s grčkim pomorcima, kasnije s rimskim trgovcima. Ova pocijepanost Ilira bila je uzrokom da nisu mogli organizirati jednu državnu zajednicu. Samo jedan put ih je teška zajednička nevolja složila u velikom ustanku protiv Rimljana 6—9 po Kr., ali tada je bilo već prekasno.

Oko god. 400 pr. Kr. uslijedila je sa sjeverozapada vrlo jaka invazija ratobornih Kelta, koji preplaviše čitav Balkan, dolazeći u zadnjim seobama čak do Male Azije. Za Ilire je ovaj keltski potres imao tu posljedicu, da su se neka plemena morala preseliti u drugo područje, druga su morala priznati Kelte za svoje gospodare, a treća opet morala su primiti samo sporadično nove doseljenike. Tako bijaše osobito na jugu, što se za kasnija vremena može naučno ustanoviti po imenima stanovništva i po nalazima u nekropolama.

Kelti bijahu i nosioci nove, t. zv. La-Tène kulture, čija je karakteristika predominantna uporaba željeza i sasvim dotjerana keramika, koja je već izrađena na lončarskom kolu. Na Ilire je nova civilizacija uplivala samo djelomično. U glavnom se narod konservativno držao svojih starih tradicija i vrlo kasno prihvatio prednosti željezne kulture.

Za svoja obitavališta Iliri su volili uzdignute položaje, po mogućnosti potpuno izolovane, koji su se dali uspješno braniti i sa kojih su mogli lako pregledati svoja polja u ravnici i odakle su imali dobre izglede na doline i na prolaze, odnosno

na morsku obalu. Ostatke ovih utvrđenih naseoba na visinama naš narod zove obično imenom gradina; rimski pisci upotrebljavaju riječ oppidum kada o njima govore. Bilo ih je velikih i prostranih, gdje je stalno boravilo nekoliko župa, bilo i manjih koje su služile kao utočište i sklonište za vrijeme pogibelji. Takvih gradina nalazimo i na našem primorju obično malo udaljeno od same obale. Veliki humci nagomilanog kamenja (gomile) koje se često redaju također na našemu primorju, predstavljaju grobove ilirskih prvaka.

Ilirskim plemenima na jugu i to Ardijejima uspjelo je, valjda pod posrednim uplivom grčkih susjeda, organizovati narodnu državu, čija je najveća moć spojena uz ime kralja Agrona (umro 230 pr. Kr.) i njegove energične supruge i nasljednice kraljice Teute. Prvi cilj agresivne ardijejske politike bile su grčke kolonije i gospodarstvo na Jadranu. Ilirska mornarica malo po malo postala je apsolutna gospodarica Jadrana, čak i Jonskog mora. Ali svojim gusarenjem došli su Iliri i morali su doći u sukob s rimskom državom koja je bila, osobito poslije prvoga punskog rata, u stalnom ekspanzivnom razvitku. Tada se je pojavila za prvi put rimska moć na istočnoj obali Jadrana, tobože kao zaštitnica grčkog življa potlačenog od Ilira, ali zapravo da afirmiše svoju hegemoniju na moru i svoje aspiracije na ilirsku zemlju. Uz svu hrabrost i navalnu moć Iliri su imali samo privremenih uspjeha ali rimskoj organizaciji i rimskom oružju nisu bili dorasli. Prvi sukob svršio je s porazom ardijejske države, Rimljani su god. 228 slavili u Rimu svoj prvi triumf »ex Illurieis«. U otporu protiv rimske moći nisu imali bolju sreću ni Agronovi nasljednici, koji su tražili savez s grčkom Makedonijom protiv zajedničkog neprijatelja, niti lukavi Grk Demetrios, gospodar Hvara; Genthios, zadnji ilirski kralj, bio je god. 167 pr. Kr. zarobljen i uveden u triumfu u Rim. Tako su postali Rimljani gospodari obale južnog Jadrana i grčkih kolonija, akoprem su ovima dozvolili neku fiktivnu samostalnost.

Sjeverni Jadran i unutrašnjost ilirske zemlje bili su još slobodni. Konsekventna rimska politika tražila je bezuvjetno spoj između Italije i novih posjeda u Grčkoj također kopnenim putem.

Tako je postao sukob s drugim ilirskim plemenima, osobito s hrabrim ratobornim Delmatima, neizbježiv. Ratovanje je započelo u godini 156 pr. Kr. i trajalo je više od 160 godina. Najžilaviji otpor Delmata i njihovo junaštvo opetovano je dokazalo Rimljanima da osvajanje ilirske zemlje nije laka stvar i da zahtijeva velike žrtve i mnogo krvi. Rimljani su najprije pokušali prodrijeti u unutarnjost s juga kroz neretljansku dolinu. Delmati izgubiše god. 155 usprkos herojskog otpora svoju glavnu utvrdu Delminium, gradinu na Lib Planini na Duvanjskom Polju, i Rimljani slaviše svoj prvi triumf »de Delmateis«. Na sjeveru su ilirski Japudi svo-

jom navalom na rimsku koloniju Akvileju dali Rimljanima povod za ratovanje. Godine 129 prodro je konzul Sempronius Tuditanus kroz njihove zemlje sve do Krke u području Liburna i po postignutim uspjesima slavio svoj triumf »de Japudibus«.

Od ove je godine dalje bila čitava istočna obala Jadrana u rimskom posjedu; malo zatim god. 118 uređena je Ilirija kao posebna provincija. Naravno da je takav posjed bio problematične vrijednosti kada su Iliri bili gospodari zaleđa i svakom zgodom dokazivali neovisnost svoje zemlje. Delmati su opetovano napadali Salonu, a Japudi i dalje navaljivali na Tergeste i Akvileju.

God. 59 pr. Kr. došla je Ilirija pod vlast Julija Cezara. Cezar bijaše dva puta, i to samo kratko, u ovoj provinciji da se upozna s narodima i prilikama ove zemlje valjda u vezi s velikim projektom protiv Daka. Ali zaokupljen vojnama u Galiji i utvrđivanjem svojeg položaja u Rimu Cezar nije dospio do osvajanja prostrane ilirske zemlje. To je izvršio tek njegov nasljednik Augustus.

Ipak su se i pod Cezarom odigrali u vodama istočnog Jadrana važni, premda za razvitak svjetske rimske politike sekundarni događaji. U sukobu između Cezara i Pompeja bila je godine 49 pr. Kr. Cezarova flota razbijena od brodovlja Pompeja u bitci kod otočića Sv. Marka između kopna i otoka Krka. Pompejanci su zavladali tada Jadranskim morem, a grčke kolonije kao na pr. Issa (Vis) i mnoga ilirska plemena pristale su uz Pompeja protiv Cezara, namjesnika pokrajine. Samo nekoliko gradova, među ovim i Salona, sačuvaše vjernost Cezaru, što im je kasnije Cezar sam ili njegov posinak i nasljednik Augustus nagradio privilegijama, jer se brzo i na Jadranu ratna sreća okrene Cezaru.

Publius Vatinius, zapovjednik novog brodovlja, krenu iz Brundisiuma (Brindisi) prema Epidaurumu (Cavtat), oslobodi grad, koji je također bio ostao vjeran Cezaru, malo zatim pobjedi mornaricom Pompeja kod ostrva Tauris (danas otočić Šćedro između Hvara i Korčule, po mišljenju drugih otok Šipan) i posta tako opet gospodarom Jadranskog mora.

Namjeru diktatora Cezara, da potpuno osvoji i uredi Illyricum i da preko ove pokrajine proširi sjevero-istočnu granicu rimskog imperija preuzeo je njegov nasljednik Augustus. Ali tek god. 35 pr. Kr. dospio je Augustus da realizira staru Cezarovu osnovu u Iliriku.

Ilirska plemena su kroz ovo vrijeme malo marila za rimsku vlast, uskraćivala su joj danak, napadala rimska naselja, a otočani i primorci dali su se na gusarstvo kao nekoć. Do godine 33 ratovao je August s Ilirima učestvujući lično u raznim borbama i izlažući se često najvećim opasnostima. Dok je on u glavnome sa sjevera prema jugu navaljivao na plemena Japoda, Liburna i Delmata, kooperirala je njegova flota pod zapovijedi Agripe uz obalu od Tarsatike do Solina. Iza

teških borba te iza poraza Delmata sva ilirska plemena do Save na sjeveru i otprilike do istočnih granica Bosne bila su podjarmljena rimskoj imperiji. Jedna je posljedica ove važne pobjede bila i ta da su tek sada Rimljani postali apsolutni gospodari čitavog primorja istočnog Jadrana.

Pobjeđeni Iliri morali su od tada poslati svoju momčad u rimsku kopnenu vojsku, a oni iz primorskih krajeva u rimsku flotu. Pri organizaciji rimske mornarice genijalni admiral Agripa preuzeo je od Liburna lagani, ali brzi tip njihovih lađa. Poznato je da su ove lagane liburnae s ilirskom momčadi, komandirane od Agripe, znatno pridonijele godine 31 pobjedi u bitci kod Aktiuma protiv gorostasnih ratnih lađa sa osam i deset redova vesala Antonija i Kleopatre.

Iliri su davali rimskoj mornarici odlične mornare i ratnike. Rim je imao dvije pomorske baze, jednu za Jadransko more u Ravenni, drugu za Tirensko more u Misenumu kod Napulja. Računa se, da je u ravenatskoj floti služilo 40% Delmata i 10% Panonaca, dakle 50% Iliraca. U floti, koja je stacijonirala u Misenumu, broj ilirskih mornara bio je manji. O jakom učestvovanju Ilira u mornarici svjedoče nam nadgrobni natpisi ravenatskih classiarija, a za godinu 69 po Kr. imamo također direktnu vijest kod Tacita. Narodnost naime vojnika rimske ratne mornarice često je napose bilježena na epitafijima iza imena pokojnika, kao natione Dalmata, natione Maezaeus, natione Pannonius. Ali i gdje toga ethnikona nema, možemo već po samom imenu ustanoviti ilirsku narodnost dotičnoga mornara. Imena na pr. kao Bardus, Dabalus, Licca, Plator ilirskoga su podrijetla. Iza 26 ili više godina službovanja po moru ilirski mornar bi postigao pravo na rimsko građanstvo — neki već u višem rangu kao optio ili čak centurio. Kao veterani, po jeziku i običajima već porimljeni, ili su ostali sa svojom obitelji u mjestu svoje dugogodišnje službe, ili bi pošli u novoutemeljene coloniae i municipia, gdje bi ih car obdario zemljištem i novcem, a samo se mali broj povratio u svoju staru domovinu. Na taj način je uz vojsku također i mornarica mnogo doprinijela za širenje oficielnog latinskog jezika i rimske kulture osobito na Primorju.

Podjarmljeni Delmati ipak su se teško mogli snaći u prilikama rimskih podanika i pokušali su nekoliko puta otresti se tog jarma. Isto tako su vrlo teško osjećali izgubljenu slobodu Panonci pokoreni od Augustovog pastorka, kasnijega cara Tiberija. Jedne i druge pritiskivali su veliki porezi i neobično brojno novačenje mladih ljudi. Zajednička nevolja ujedinila je napokon sve Ilire u velikom ustanku koji je godine 6 po Kristu, za Rimljane iznenadno, buknuo u zemlji Desitijata i munjevitom brzinom se proširio od Dunava do Jadrana. Ova zadnja velika reakcija Ilira protiv Rimljana ne samo da je osujetila rimske velike

planove za osvajanje zemlje Markomana i slobodne Germanije, već je bila i ogromna opasnost za sam imperij. Augustus izjavio je u senatu, da bi se neprijatelj za kratko vrijeme mogao pojaviti pred Rimom! Tiberiju je bio povjeren teški zadatak pokoravanja ustaša. Tek godine 9 po Kr. uspjelo mu je iza ljutih borba razbiti kompaktnost Ilira i dokončati »najteži od svih vanjskih ratova poslije Punskih«. Tiberijevim triumfom »ex Pannoneis et Delmateis« bila je zapečaćena za uvijek sudbina toliko hrabrih, ali neslogom slabo organiziranih ilirskih plemena.

Kada je Augustus god. 27 pr. Kr. dijelio provincije imperija između senata i vladara bila je Dalmacija kao već pacificirana zemlja povjerena senatu; ali malo zatim uvidio je Augustus da mora Dalmaciju uzeti natrag pod svoju upravu. Dalmacija je ostala i dalje u imperatorskoj administraciji. Ona je obuhvaćala zemlju od istočne jadranske obale otprilike sve do Save; na zapadu graničila je rijekom Arsiom (Rašom) s Italijom, na sjeveru s provincijom gornjom i donjom Panonijom, na istoku s gornjom Mezijom, te na jugu s Macedonijom, tako da je bila u njoj uključena čitava naša obala sa svim otocima. Sjedište pokrajinske uprave bilo je u Saloni; ovdje je stolovao i carski namjesnik (legatus Augusti pro praetore) koji je držao u svojim rukama vojnu i civilnu vlast. Vojna okupacija bila je ispočetka dosta jaka budući da je iskustvo velikog panonsko-dalmatinskog ustanka sililo Rimljane na opreznost; legija XI imala je svoj utvrđeni tabor u Burnumu (Šupljaja kod Kistanja), a legija VII logorovala je u Gardunu kod Trilja; ali i druge strateške točke imale su jake posade raznih kohorta, tako Humac kod Ljubuškoga za sigurnost neretljanske ravnice. Pri kraju I stoljeća napuštaju legije našu pokrajinu, što znači da je zemlja bila dovoljno pokorena i sigurna, te da su legije trebale sada logorovati na samoj državnoj granici na Dunavu. Ipak Dalmacija ne ostade bez vojske. Auksiliarne čete bile su za svaku eventualnost na više mjesta raspoređene. Doista je sada čitavoj provinciji, a pogotovo primorju, obezbijeđen mir i red za vanredno dugo razdoblje, što je od zamašite važnosti za kulturni razvitak zemlje. Samo opasnost upada Kvada i Markomana god. 166 potresla je jako čak i stanovnike dalmatinskog primorja, tako da su vlasti smatrale potrebnim opasati Salonu novim gradskim zidinama koji je posao bio povjeren novacima jedne dalmatinske kohorte i dviju naglo stvorenih italskih legija (legio II pia i legio III Concordia) kako nam to posvjedočuju dva natpisa koja su do danas ostala u solinskom bedemu gdje su ih vojnici uzidali. Pogibelj je brzo minula budući da je car Marcus Aurelius, ozbiljno shvativši situaciju, sam pohrlio na ratište i neprijatelja silio na uzmak preko Dunava.

Dugotrajni mir pogodovao je širenju rimske kulture i romanizacije pučanstva. Romanizacija je uspjela osobito u primorskoj zoni, u unutrašnjosti samo u

većim trgovačkim i prometnim središtima, inače stanovništvo govorilo je još dugo svojim ilirskim, gdjegod možda i keltskim jezikom, kako još za IV stoljeće svjedoči Sv. Jerolim. Romanizaciju provađali su u prvom redu trgovci sa svojim personalom, koloniste, vojska i veliki kader upravnih činovnika. Još danas možemo po natpisima ustanoviti veliku djelatnost nekih trgovačkih kuća kao na pr. Barbija na sjevernom primorju ili firme Marka Flavija Fronta na jugu.

Vrlo zanimiv je sastav rimske vojske prvoga stoljeća u pokrajini Dalmaciji. Legije su se rekrutovale iz Gornje Italije i Male Azije, auksiliarne čete iz Hispanije i Belgije. Vojnicima veteranima koji su bili odslužili svoj rok, davane su najbolje i najplodnije zemlje u okolici gradskih naselja, tako okolo Aenone, Jadere, u plodnom kaštelanskom polju (Siculi) blizu Salone, u neretljanskoj dolini na teritoriju Narone i t. d. Novaci iz Dalmacije naprotiv morali su nastupiti vojnu službu u dalekim krajevima u Britaniji, na Rajni i u prokonzularnoj Africi.

Na ovaj način postigla je rimska uprava s jedne strane da je snažna ilirska momčad u svojim najboljim godinama boravila daleko od domovine u tuđoj zemlji a s druge strane da je sa stranim vojnicima u Iliriku pospješila proces opće asimilacije i romanizacije.

Po gradovima primorja ostao je uvijek i grčki elemenat zastupan u dosta snažnom razmjeru. Njegov broj se kroz drugo i treće stoljeće stalno povećavao time da je trgovina dovela u veće gradove primorja trgovce, radnike i robove s helenističkog Istoka koji su svi govorili grčki.

Svojim krasno raščlanjenim primorjem, svojim sigurnim lukama i svojim velikim i malim otocima rimska Dalmacija posjedovala je sve uvjete za trgovinu i promet po moru. Trebalo je omogućiti joj dobre komunikacije sa zaleđem. Stoga je odmah ispočetka pri uređenju pokrajine rimska uprava smatrala najhitnijim da u zemlji izgradi potrebne ceste. U tu svrhu bila je angažovana vojska, te su legijonari - pioniri u kratko vrijeme izgotovili čitavu mrežu dobrih drumova. Više od jednog nadgrobnog spomenika ovih tako zaposlenih vojnika urešen je relijefnim prikazom zidarskog alata ili oruđa upotrebljenog u napornim šumskim radnjama prigodom probijanja novih komunikacija. Rimljani su uvijek znali cijeniti važnost dobro i stručno izvedenih cesta, uvjereni da su ceste preduvjet za razvitak prometa i trgovine i da do potrebe služe vojsci za hitno, uspješno manevriranje i napredovanje.

U vezi s novom administracijom provincije sistemizovana su i veća složena naselja koja su imala gradski karakter. Neka su odmah već pod Cezarom dobila rang i pravo rimske kolonije tako na pr. Salona, Narona, Epidaurum; druga kao Jader pod Augustom i njegovim nasljednicima; Aequum bio je ispočetka muni-

cipium te je malo kasnije podignut na čast coloniae. Gradovi u unutrašnjosti pokrajine morali su se obično zadovoljiti stepenom i imenom municipija. Rimljani su katkad sačuvali tip ilirskog na visini utvrđenog grada kao u Asseriji, Nadinu, Varvariji, drugi put su silili urođenike da potpuno napuste teško pristupačne visine i da se nasele u ravnici, tako u Delminium-u (Duvanjsko polje) i slično u Aequum-u (Čitluk kod Sinja). Svaka gradska općina imala je svoj teritorij čije su granice katastralno bile uređene pod namjesnikom Dolabellom. U spornim slučajevima bila je kasnije višekrat provedena revizija. Ilirska plemena koja nisu imala većih složenih naseobina bila su organizovana u pučkim općinama ili župama (civitates). Upravnik jedne ovakve civitas za vrijeme prve rimske okupacije bijaše u godinama iza velikog ustanka jedan rimski časnik kao praepositus civitatis. Kada su se prilike sredile i kada su Rimljani opet imali povjerenje u svoje podanike dozvolili su da jedan domaći ugledan građanin preuzme vodstvo župe kao praepositus. Kao savjetodavni organ pomagao ga je župni savjet. Za jurisdikciju provincije bila su ustanovljena tri središta (conventus), sjeverne civitates imale su svoj conventus u Scardoni, one iz srednjih krajeva u Saloni, južne napokon u Naroni.

Coloniae i municipia imale su administraciju čisto po rimskom-italskom uzoru. Na čelu grada stala su dva načelnika duoviri iure dicundo koji su imali i nižu jurisdikciju. Svake pete godine bila im je dužnost da revidiraju liste građana, da sastave spis vojnih obvezanika, da ustanove porez i sl., zvali su se tada quinquennales. Nadzor nad zgradama i policijsku službu osobito na pazaru i sajmištu imao je drugi kolegij od dva edila (duoviri aediles). U Saloni i Naroni bila su oba kolegija spojena u jedan od IIII-vira (quattuorviri). U gradskoj upravi učestvovalo je i općinsko vijeće (ordo decurionum). Funkcija gradskog načelnika ili edila ili čak dekuriona predstavljala je ispočetka veliku čast, ali budući da je bila spojena s dosta velikim izdacima za razne priredbe i igre građani su sve to više izbjegavali da budu birani i zvani na upravu mjesta. Konačno nije preostao drugi izlaz, te su imućniji ljudi, čak maloljetni bili imenovani za općinske upravnike.

Osim na kopnu bilo je također na otocima gradskih naselja; stare grčke kolonije Issa, Pharos, Korkyra melaina nastavljale su — premda lišene svoje ranije samostalnosti — svoj gradski život u okviru rimske provincije. Na većim otocima sjevernog Jadrana razvilo se obično najveće mjesto u gradsku općinu kao Curicum, Arba i Apsorus. Sve ove kolonije i municipiji na primorju i na otocima lijepo su napredovale u dugom periodu nesmetanog mira i postale malena kulturna središta. Javne zgrade kao hramovi, curia, thermae obično podignute

okolo foruma, davale su i manjim mjestima monumentalan izgled, u većim nije izostao teatar za komedije i muzičke predstave i amfiteatar za gladiatorske igre, hajke i svećane povorke. Vodovodi opskrbljavali su pučanstvo zdravom pitkom vodom katkada iz dalekih vrela, a gdje nije bilo žive vode bila je kišnica prikupljena u velikim solidno izgrađenim rezervoarima (piscinae).

Van gradskih bedema sterale su se, obično duž ceste, nekropole s lijepim nadgrobnim, raznim nasadima ukrašenim spomenicima. Raznoliki predmeti kao dragocjeni nakit, vaze, kipići, staklene posude i t. d. položeni pokojniku u grob, još danas nam svjedoče o blagostanju žiteljstva. Usred plodnih uvala i ravnica redale su se veće i manje villae rusticae sa stanom gospodara i zemljoradnika i svim nuzprostorijama i spremama potrebnim za poljodjelstvo i vinogradarstvo. Vino, ulje, sir i riblja konserva eksportirali su se u velikim količinama, obično u amforama koje nalazimo ili još u podrumu koje villae rusticae ili čak daleko od obale u morskoj dubini ako je lađa s takvim teretom stradala u oluji.

Poznato je koju su važnu ulogu svojom samostalnosti igrali dalmatinski gradovi u historiji, osobito za vladanja narodnih knezova i kraljeva i u kasnijim sredovječnim vremenima. Temelje i prve početke ove samosvjesne autonomije treba tražiti još u organizaciji rimskih kolonija i municipija u antikno doba.

Spomenute villae rusticae bile su također značajne za prvi kulturni razvitak Slavena, ali na drugi način. U njima i okolo njih naselili su se već ispočetka Hrvati i — budući su obično ležale usred plodnih njiva ili vinograda — ovdje stvorili prva središta novoga, nacionalnoga privrednog i kulturnog života. Iskopine su nam dokazale da su čak i prvi dvori (curtes) naših vladara i prvi od njih osnovani samostani, osobito u okolici Solina, nastali neposredno nad takvim antiknim gospodarskim skupinama.

Nijedno mjesto antikne Dalmacije nije se tako sjajno i bogato razvijalo kao njena kapitala Salona. Priroda bila ga je obdarila najboljim preduvjetima: zgodnim položajem u zaštićenom zalivu, odličnom lukom, zdravom vodom, bogatim, plodnim poljem i mogućnošću kopnenih veza s krajevima unutrašnjosti. Maleno ilirsko-grčko naselje neprestano je raslo i pri kraju drugoga vijeka po Kr. postiglo svoju najveću ekspanziju, koju nam još danas predstavljaju ostaci gradskih zidina. Preko Salone obavljao se je uvoz najvažnijih proizvoda velikih obrtničkih centara helenističkog i rimskog svijeta kao skupocjenih kovinskih, osobito bronćanih predmeta, raznovrsnih keramičkih artikala, jeftine i finije staklarije, zatim vina i ulja s otočja, isto tako obavljao se i izvoz žive stoke, kože, krzna i vune, svakojakih surovina, u prvom redu drva iz prostranih šuma, željeznih ruda i srebra iz bogatih rudnika današnje Bosne, napokon i tekstilne robe koja

je bila na glasu (sr. ime »dalmatika« za stanovitu formu crkvenog odijela). Takav bujno razvijen promet sakupljao je u gradu i u njegovoj luci vrlo šareno društvo, koje je govorilo latinski, grčki, ilirski i možda još kojim drugim jezikom. Tu su se uz domaće građane i seljake sastajali mornari, trgovci i zanatlije iz dalekih krajeva, rimski činovnici, časnici i vojnici, mnogobrojni radnici i robovi. Tuđi elementi koji su tako dolazili u Salonu i u pokrajinu, bilo za stalni boravak, bilo samo prelazno, nosili su sa sobom svoje narodne običaje, svoj način života i svoju religiju.

Ako je odmah poslije rimske penetracije u prvom vijeku duboko prodrla u unutrašnjost zemlje, osobito po vojnicima grčko-rimska državna religija, asimilirajući primitivne kultove ilirskih plemena, razvitkom rimske svjetske trgovine raširili su se i u Dalmaciji, osobito u Saloni, strani kultovi kao onaj Kybele, Attisa, Adonisa, egipatske Iside, Osirisa, Ammona, sirijskog Bala, Dolichena, čak i oni koji su ranije bili prezirani od grčko-rimskog duha, na pr. štovanje perzijskog boga svijetla, Mitre, i napokon također vjera kršćanska. Tako je i za duhovni život na Jadranu pomorski saobraćaj i promet igrao najvažniju ulogu.

Pri kraju III vijeka po Kr. bijaše u Saloni i njezinoj okolici promet neobičan i vanredno živahan: počela se je graditi u blizini grada velika palača za moćnog cara Dioklecijana. Taj vladar koji bijaše jedan od najsnažnijih rimskih imperatora, sin je ilirske zemlje i rodio se je po vjerodostojnoj tradiciji u Saloni. Od prostog vojnika popeo se je do najveće vojne časti u državi i napokon do carskog prijestolja. Iza kako je spasio državu od vanjskog neprijatelja i pri kraju svoga sretnog vladanja zemlji dao novi unutarnji uređaj, odluči da odloži carski grimiz i da se povuče u svoju veliku utvrđenu villu ili palaču nazvanu Aspalathos, možda po nekom cvijetu, koju je dao sagraditi u blizini svog rodnog mjesta. Nije nam poznato ime arhitekta koji je izveo velebnu zgradu koja je ostala do danas najvažniji i najimpozantniji spomenik antikne Dalmacije. Vjerovatno je car povjerio novogradnju jednom helenističkom arhitektu, koji je razne elemente utvrđenog tabora, helenističkog grada i privatnog otmenog stana znao spojiti uz carev mauzolej i Jupitrov hram u jednu novu monumentalnu cjelinu. Za ovu carevu palaču bio je kroz deset i više godina zaposlen veliki broj radnika, nosača, drvodjelaca, klesara, zidara. Iz kamenoloma obližnjeg Brača vozile su neprestano solinske teretne lađe građu, a na drugim većim brodovima je doveden iz Egipta granit i porfir za stupovlje u palači, za carev sarkofag, donesene su i sfinge, da budu čuvarice groba i još koja egipatska skulptura da uresi carev dom.

Po ostacima Dioklecijanove palače, osobito dobro sačuvanom carevu mauzoleju, Jupitrovu hramu i peristilu koji, premda je dobio drugi okvir, još uvijek

djeluje velebno i harmonično kako u staro doba, ime cara Dioklecijana postalo je opće poznato, skoro popularno na našem primorju i kod svih stranaca koji posjećuju ove dragocjene znamenitosti.

Uspomena na moćnog vladara ušla je čak u našu narodnu pjesmu i nekoja pučka priča zna nam o njemu pripovijedati.

Uz još dva velika i važna historijska događaja povezano je njegovo ime. Svojim novim uređajem rimskoga carstva, osobito postavljanjem po jednog Augusta i Cezara za Istok i za Zapad, Dioklecijan je pripravio — ako ne već proveo — diobu imperije u jednu istočnu i zapadnu polovicu. Historija našega naroda je još mnogo stoljeća poslije Dioklecijana višekrat u važnim momentima osjetila posljedice ovog čina.

Historija pripisuje Dioklecijanu — možda ne potpunim pravom — i posljedno veliko progonstvo kršćanske vjere. Razvitak kršćanstva u antiknoj Dalmaciji te osobito u Saloni stoji u najužoj vezi s odnosnim carevim ediktom. Počeci Kristove nauke dopiru ovdje već u ranija vremena, ali žrtve progonstva godine 304 prouzrokovale su i u Dalmaciji kao neki preporod ili polet kršćanstva, te njegovu konačnu pobjedu.

U drugoj polovici trećega stoljeća možemo ustanoviti prve početke kršćanske vjere u našoj pokrajini. Pobožna tradicija stavlja širenje Kristove nauke u Dalmaciji u vezu sa samim apostolima, učinivši prvoga biskupa Domnija učenikom Sv. Petra u očevidnoj namjeri da tako dokaže apostolsko podrijetlo solinske kršćanske crkve. Ali je historijska nauka kritičnim ispitivanjem izvora došla do zaključka da se vjesnici nove vjere pojavljuju kod nas tek u III stoljeću. Ovi vjesnici dolaze u svojim trgovačkim poslovima s istoka, ponajviše iz Sirije i Male Azije — među njima bilo je nekoliko pokrštenih židova — te dobivaju prve proselite baš na primorju i to u najvećemu središtu trgovine i prometa, u Saloni. Ovdje njihov broj naglo raste; pri kraju stoljeća već su dobro organizovani s biskupom na čelu; liturgijska agape ih sakuplja u većoj dvorani neke privatne kuće. Kao prvi historijski dokazani biskup važi Domnius, po imenu također istočnog podrijetla. U velikom progonstvu kršćana pod vladom Dioklecijana god. 304 solinska crkva ima veliki broj svojih mučenika. U amfiteatru padaju kao žrtve carevog edikta sam biskup Domnius, presbyter Asterius sa 4 druga, vojnika iz careve tjelesne garde, i još nekoliko vatrenih ispovjednika kršćanske vjere. Tangar Anastasius, rodom iz Akvileje, bačen je uz žrvanj oko vrata u rijeku Jader; a u Delminiumu skoro istovremeno umre kao mučenik misionarski biskup Venantius. Samo jedan decenij kasnije iza ovog teškog udara kršćanska crkva proglašenjem mediolanskog edikta cara Konstantina kako u čitavoj rimskoj imperiji tako i u

Saloni slavi svoj triumf. Ova pobjeda nosi sa sobom najkrupnije posljedice na vjerskom, moralnom, socialnom i političkom polju. Kršćani Solinjani napuštaju svoju privatnu bogomolju i grade veliku trobrodnu baziliku uz krstionicu i druge zgrade koje kult zahtjeva. Oko onih svetih mjesta van gradskog bedema gdje su nedavno bili potajno sahranjeni mučenici, razvija se čitav vijenac malih i većih kapela, obično u obliku otvorene eksedre (t. zv. memoriae) u kojima imućniji kršćani žele biti pokopani sa svojom obitelji i ostalom rodbinom. Štovanje ovih mučenika raslo je iz dana u dan tako da se na njihovim grobovima pri kraju IV stoljeća ili početkom V sagradiše velike cemeterijalne bazilike kao nad grobom Sv. Anastasija u Marusincu, nad trojnim grobom Sv. Domnija, Venancija, valjda i Feliksa u Manastirinama, nad onim presbitera Asterija i njegovih drugova na Kapljuču, isto tako jedna velika crkva blizu Vranjica, te jedna peta na istoku Solina kod današnje Šuplje Crkve blizu Majdana. Unutar gradskog bedema bazilika Konstantinovih vremena postala je premalena, biskup Simferije podiže u prvim godinama V vijeka na istom mjestu novu veću koju dovršuje njegov nasljednik i sinovac Hesihije, a do ove biskupske bazilike sagradio je otprilike 100 godina kasnije biskup Honorius veliku crkvu u obliku križa, vjerovatno za kult svetih relikvija poklonjenih Saloni iz Rima. Tako je građevinska djelatnost od IV stoljeća dalje bila u Saloni dosta živahna. Arhitektonski problemi u vezi s potrebama kulta i liturgije nove vjere bili su doduše već riješeni u većim centrima. Ali je ipak i provincija imala svoj udio u daljnjem razvitku novostvorenih oblika. Dok je poganski hram bio obitavalište božanstva, u koji ima pristup samo svećenik, kršćanska je crkva mjesto gdje se sakupljaju uz svećenstvo svi vjernici. Trebalo je dakle velikih prostorija. Van gradskih zidina nije bilo teško naći na privatnom imanju ili na groblju potreban prostor za cemeterijalne crkve. Ali u samom gradu morale su biti u iste svrhe porušene ili mnoge privatne kuće ili one javne zgrade koje su se mogle žrtvovati, to su u većini slučajeva bile velike terme. Premda su tipovi za nove kršćanske građevine za bazilike, baptisterije, za razne malene memoriae i velike mauzoleje bili već u drugim zemljama kao po nekom kanonu utvrđeni, ipak je naša pokrajina, a osobito Salona, na polju kršćanske crkvene arhitekture dala dosta svoga. Te karakteristične, lokalne osebujnosti nam danas — možemo reći — skoro svaki iskopani starokršćanski objekat pokazuje. Mnogi od ovih starokršćanskih građevinskih objekata ostali su neoštećeni i preko VII stoljeća osobito u mjestima kamo nisu dospjeli Avari, drugi sačuvali su svoje karakteristične tlorise, apside, niše i lezene također u pola porušenom stanju. Arhitektura ranoga srednjega vijeka preuzela je od ovih starokršćanskih objekata više motiva ili u tlorisu, ili u konstrukciji ili pak u načinu

zidanja. Više nego jedan detalj koji nam izgleda originalan i značajan za sami srednji vijek Dalmacije, imat će svoje ishodište već u starokršćanskoj arhitekturi. Kako u Saloni tako se kršćanska vjera naglo širila i u pokrajini, osobito brzo na primorju i na otocima. Najbolje svjedočanstvo nam o tom vjerskom pokretu daju do sada iskopane starokršćanske crkve (u Trogiru, u Bilicama kod Šibenika, u Piramatovcima, u Mokropolju kod Knina, u Biočiću kod Drniša, u Sinju, Dikovači kod Imotskoga, Naroni, Sutivanu i u Lovreštini na Braču, na Lastovu, na Šolti i t. d.) te starokršćanski grobovi, sarkofazi i natpisi.

Spomenut ćemo ovdje da je Dalmacija, odnosno ilirska zemlja, uz velikog cara Dioklecijana dala i jednog od najvećih crkvenih pisaca Sv. Jerolima. On se je rodio oko 348 u Stridonu, čiji je položaj još uvijek sporan, a umro je god. 420 u Palestini.

Crkvena organizacija drži se u glavnome političkog administrativnog uređaja zemlje. Svaka kolonija i veći broj municipija ima svoga biskupa, granice političkog teritorija podudaraju se s područjem biskupije, unutrašnjost zemlje koja nije organizovana u gradske općine, razdijeljena je među najbliže biskupije. Cijela je pokrajina podređena biskupu, odnosno nadbiskupu u Saloni koji početkom V vijeka i formalno prima od pape naslov i dužnost metropolite čitavog Ilirikuma. U Saloni održana su god. 530 i 533 dva sabora, na kojima se raspravljaju vjerska pitanja i rješavaju se administrativno-hijerarhijski problemi. Kršćanska crkva u Dalmaciji imala je također da prebrodi sukobe prouzrokovane doktrinom Arija i Pelagija; nepokorivi pristaše arijanske doktrine bijahu osobito Ostrogoti, koji su od konca V stoljeća do polovice VI vladali malone čitavom Dalmacijom, dok ih nije bizantinska vojska pod komandom Narsesa definitivno istjerala. Također Goti su ostavili tragove svoje djelatnosti u crkvenoj arhitekturi. Arheološka nauka je tek u najnovije vrijeme otkrila jednu njihovu baziliku u Brezi kod Sarajeva s gotskim runama na nekim dijelovima arhitekture i s karakterističnom ornamentikom koja potsjeća na drvenu tehniku. Sličnih komada ima i u drugim mjestima stare Dalmacije.

Mir i razvitak kršćanske crkve u Dalmaciji bio je često nesamo pokoleban nutarnjim vjerskim trzavicama nego je crkva pretrpjela mnogo štete i od neprijateljskih invazija. Već koncem IV vijeka opustošila su neka germanska plemena prolazeći kroz Dalmaciju okolicu Salone i tom prigodom pljačkala grobove tražeći u ovima dragocjeni nakit. Najgora je bila avarska invazija koncem VI vijeka, kada su u Saloni bile opljačkane i porušene sve crkve izvan gradskog bedema. Još jedan put su Solinjani svladali neprijatelja i potjeravši ga iz zemlje sagradili u Manastirinama nad ruševinama velike bazilike skromnu crkvicu po-

najviše za štovanje svojih velikih mučenika čije su moći iz uništenih bazilika pokupili i sada pohranili na tom od vajkada svetom mjestu. U borbi Solinjana protiv barbara bili su to posljednji napori koji su donekle imali kratkotrajan uspjeh. Već desetak godina kasnije obnovile su se sve to žešće navale Avara pojačanih četama Hrvata; tada ni zidine ni kule inače dobro utvrđene Salone, niti hrabrost stanovnika nisu mogle odoljeti sili neprijatelja i glavni grad stare Dalmacije padne u ruke nemilosrdnih avarskih osvajača.

Grad je bio tako temeljito porušen i razoren da je izgledao kao ogromna ruševina. I doista iza polaska Avara Hrvati nisu se mogli naseljavati u ovoj pustoši već su svuda naokolo za svoja naselja izabrali samo djelomice porušene rimske vile rustike koje su lakše mogli adaptirati za svoje stanovanje. Jedan dio pučanstva stare Salone pobjegne na bliže otoke, drugi je tražio i našao spas unutar čvrstih zidina Dioklecijanove palače.

Ovdje je romanski elemenat, opkoljen naokolo osvajačima zemlje, skromno životario dalje i čuvao stare tradicije i kršćansku vjeru. Da je ovom malenom broju Solinjana uopće bio moguć opstanak, imaju oni jedino zahvaliti činjenici što su imali slobodan izlaz na more. Tek kad su uspjeli da ustanove neki sporazum sa već stalno naseljenim Hrvatima, odahnuli su pod boljim okolnostima.

Ista ili slična sudbina Salone zadesila je i druge gradove stare Dalmacije. Samo naselja na otocima ili na kojem poluotoku koji se mogao donekle braniti od navale s kopna, bila su pošteđena od avarske i slavenske invazije. Tako na sjeveru otok Krk i grad istog imena, Cres s gradom Osorom, otok i grad Rab i možda samo ispočetka ostalo otočje do Mljeta i Lastova, na kopnu Zadar, Trogir, Split i Ragusium (Dubrovnik). Ovi otoci i gradovi sačinjavaju od sredine VII v. dalje bizantinsku Dalmaciju koja je politički bila odvisna od eksarhata u Ravenni.

Malo iza pada Salone vladao je u Rimu papa Ivan IV rodom Dalmatinac. Zabrinut za tešku sudbinu svojih zemljaka on god. 641 šalje opata Martina u Dalmaciju i Istru s mnogo novca da iskupi zarobljenike od pogana. Opat Martin izvršio je nalog i tom prigodom prenio u Rim iz solinskih ruševina moći dalmantinskih mučenika, među njima i moći Sv. Dujma i Sv. Venancija. Papa Ivan IV dao je ove svete moći sahraniti blizu Lateranske bazilike u posebnoj kapelici koja se od tada zove oratorij Sv. Venancija, te u krasnom mozaiku apside predstaviti solinske mučenike i sv. Maura iz Istre (Poreča). Ova do danas odlično sačuvana umjetnina je zadnji spomenik antikne Dalmacije. Ona istodobno monumentalno svjedoči o dolasku Slavena na obale Jadrana i o početku nove historijske periode.

Mihovil Abramić

UMJETNOST NA ISTOČNOM JADRANU

Početkom VII vijeka nepregledne mase Slavena poljodjelaca i ratnika, koji su se bili otisnuli od svoje močvarne pradomovine u današnjoj Rusiji i po tome su bili zahvaćeni i gonjeni osvajalačkim i pljačkaškim vrtlogom nomadskih avarskih plemena, što su iz ravnica središnje Azije baš u to doba bili nahrupili u Evropu, razliše se kao bujica po Balkanu i dopriješe, u gustim masama, do istočnih brijegova Jadranskog mora. Pod njihovim udarcima, oko god. 615, pade i bi sravnjena sa zemljom Salona, glavni grad rimske Dalmacije. Stari žitelji, ukoliko ne padoše pod mač provalnika, razbiježaše se ili se stopiše sa došljacima. Malo godina po rasapu Salone jedno ratničko pleme zvano Hrvati spusti se sa Karpata, svlada Avare, oslobodi iz njihova jarma doseljene slavenske mase, nametne im se za gospodara te im dade svoje ime. Istočno od Hrvata doseljeni se Slaveni okupiše oko plemena Srba u Raškoj, koji odatle stadoše rano nadirati prema obali južnog Jadrana.

Doseobom Hrvata i Srba prestade u rimskoj Dalmaciji za dva vijeka kršćanski život i zauvijek u njoj zanijemi latinski jezik. Samo se rijetki ostaci starog rimskog življa zatvoriše u zidine nekoliko gradića obale i otoka. Tako poče i za ovaj kraj srednji vijek. Od tada pa kroz vjekove naš seljak ostade čvrsto uz grudu zemlje, koju je sebi osvojio.

Dva stoljeća živjeli su Hrvati u tami i tišini neznaboštva. Ali osvitom IX vijeka furlanski margrofi, izvađači ekspanzivne politike cara Karla Velikog, privedoše Hrvate, iza nedugog sukoba, kršćanskoj vjeri i prvim čvršćim političkim organizacijama. Kršćanstvo uvede Hrvate u kolo historijskih i prosvjetljenih naroda Evrope. Od god. 800 redaju se poznata imena narodnih knezova u dalmatinskoj Hrvatskoj uzduž Jadrana i u panonskoj Hrvatskoj između Save i Drave; od te se godine nižu crkve i zadužbine što ih hrvatski odličnici dižu na tlu današnje Dalmacije.

Od prvog početka svog kulturnog života Hrvati prionuše uz civilizaciju Zapada. Dvorovi vladara biše im uređeni po uzoru franačkom, a crkva im kroz sve vjekove ostade čvrsto uz Rim. Veze sa Zapadom pojačaše i živi ostaci antiknog svijeta na istočnom Jadranu: pučanstvo gradova Krka, Osora i Raba pa Zadra,

Trogira i Splita te Dubrovnika i Kotora zadrža sprva latinski jezik i time uščuva kontinuitet antikne kulture i njezinih uredaba. Rano stupiše Hrvati u prijateljske odnose s ovim gradovima i počeše se u njih spuštati. U XI vijeku prisajediniše hrvatski kraljevi ove gradove svojoj državi (reges Croatiae et Dalmatiae); a do konca XIV vijeka, prilivom mase iz okolice i zaleđa, Hrvati ih posvema sebi asimiliraše u jezičnom i etničkom pogledu. I upravo postepenim i mirnim pridolaženjem u primorske gradove prisvojiše i nasljediše Hrvati u njima njihove drevne kulturne tekovine i društvene uredbe.

I Jadransko more je poravnalo put zapadnjačkoj kulturnoj orijentaciji dalmatinskog primorja u prošlim vjekovima. Vanredno razvijena dalmatinska obala, kraj »tisuća ostrva i kanala«, napravi Hrvate, jedine između Slavena, vrlo rano pomorskim narodom. Već sredinom VII vijeka bilježe kroničari pljačkaški pohod Slavena »sa mnoštvom lađa« na Sipont podno Monte Gargano. U IX vijeku sukobljuju se Mlečići s Hrvatima i Neretljanima i plaćaju danak njihovim knezovima i poglavicama za slobodnu i nesmetanu plovidbu po Jadranu. Ali nijesu Hrvati plovili po Jadranu samo kao ratnici i gusari. Bizantinski car i pisac Konstantin Porfirogenet piše u X vijeku, da »sagine i kondure Hrvata ne polaze u rat protiv nikoga osim da njih tko napadne; nego s ovakovim lađama idu hrvatski trgovci u razna pristaništa ploveći od grada do grada po neretljanskom kraju i po dalmatinskom zalivu (Jadran) pa sve do Venecije«. Trgovačkim vezama slijedile su uzastopce, ovdje kao i svugdje, i kulturne veze. I tako su kroz stoljeća mnogostruke niti vezale obe obale, mnogostruke pobude i utjecaji s apeninskog poluotoka oplođivale su rad i život našega naroda na istočnom Jadranu.

I umjetnost se je u dalmatinskom primorju kroz vjekove razvijala pod blagotvornim utjecajem umjetnosti Italije. Ali nijesu spomenici u Dalmaciji djela tuđih majstora, ni puke kopije stranih uzoraka. Prekomorske pobude i utjecaji padoše kod nas na plodno tlo. Naši majstori prerađuju samostalno ove utjecaje, spajaju ih, u razno doba u različitom stepenu, u nove kombinacije i originalne oblike u vezi sa materijalom koji im je bio pri ruci, u vezi sa sredstvima i mogućnostima kojima su naši gradovi raspolagali, u vezi, napokon, sa temperamentom i duhom naših ljudi i našega kraja.

Starohrvatsko doba (IX—XI vijek).

Najstariji niz spomenika u Dalmaciji, a ujedno valjda i najoriginalniji jesu starohrvatske presvođene crkvice slobodnih tlorisnih oblika. Stari su Hrvati u

kršnoj Dalmaciji odmah po svom pokrštenju stali graditi crkve u kamenu, dok su ostali pokršteni slavenski narodi, u svojim šumovitim postojbinama, dizali svoje prve bogomolje u drvetu, koje se lako troši i propada. I tako su crkvice koje su nam ostavili hrvatski odličnici u Dalmaciji najstariji graditeljski spomenici uopće kod Slavena.

Starohrvatske crkve djela su čednih majstora koji na periferiji evropske kulture u vrijeme, kad u naše krajeve još ne dopirahu jači utjecaji izvana, rade i grade kako najbolje znaju i umiju. Zato crkveno graditeljstvo kod Hrvata ne počinje dugoljastom trobrodnom bazilikom, koja je bila dobila kanonsko značenje u svim zemljama srednjevjekovnog kršćanskog Zapada, već se ono ispoljava u građevinama različitih osebujnih tlorisnih oblika kao pravokutnika, četvorina, četverolista, šesterolista, križa i t. d. Starohrvatske su crkvice bile građene prostom tehnikom nepravilno lomljenih krševa. One su često nepravilne u linijama svojih tlorisa kao i u konstrukciji svojih svodova, rijetki su u njima i okrupno izvedeni arhitektonski detalji a nada sve su one malenih dimenzija. Malene dimenzije tih građevina dopustile su majstorima da ih pokriju raznolikim svodovima i kupolama u ranom srednjem vijeku, dok je graditeljstvo Zapada još rabilo kao pravilo samo drveni strop. I upravo zato se je neko vrijeme i pomišljalo, da su ove crkvice nastale pod utjecajem Bizanta, koji je rado rabio kupolu i svod.

Više se ovakovih crkvica odrvalo vremenu i došlo do nas; a ostatke i temelje drugih crkvica otkopala su naša starinarska društva. U Ninu, prvom crkvenom i političkom središtu Hrvata, stoji i danas crkvica koju je u čast Sv. Križu podigao župan Godežav u prvim godinama pokrštenja Hrvata. Ova najmanja katedrala u kršćanstvu, kako je nazivlje Englez J a c k s o n , građena je u obliku četverolista iz čije se sredine izvija visoka kupola. Ispod surih klisura Mosora do ušća Cetine je crkvica sv. Petra u Priku također presvođena i sa kupolom; u njoj je kralj Slavac, prema sačuvanom dokumentu, presudio spor oko neke zemlje (XI v.). U Trogiru je crkva sv. Barbare iz IX vijeka koja en miniature pokazuje tip romaničke presvođene trobrodne bazilike, valjda dva vijeka prije negoli je ovaj građevni tip bio oživotvoren u monumentalnom crkvenom graditeljstvu Evrope.

Ove male presvođene crkvice prelaze na jugu Neretvu, granicu srednjevjekovne hrvatske države. Crkvice sa vrlo zanimljivim svodovnim konstrukcijama kriju otoci pred Dubrovnikom: Koločep, Lopud i Šipan. Selo Ošlje, negda utvrđeno mjesto gospodara Zahumlja, čuva uvrh teško pristupačnog brijega visoke ruševine crkve u obliku osmerolista. Uvrh brijega podno stonskog polja

stoji još jednobrodna presvođena crkvica sv. Mihajla sa afreskom crkvenog ktitora, nekog zetskog kralja, koji drži u ruci model crkve (XI v.).

Starinarsko društvo u Kninu i društvo »Bihać« u Splitu otkopali su pored toga ispod zemlje cijeli niz starohrvatskih crkvica, osobito u središtima političkog života Hrvata, u okolici Knina i Splita. Ističu se iskopine crkve kvadratnog oblika sa osam stupova poredanih u oktogon koji su podržavali kupolu u srednjevjekovnoj »Gradini« u Solinu. Uokolo zidina ove crkvice svud su oble niše sa kamenim sjedalima za odličnike; Bulić je nagađao, da je to crkva sv. Petra u kojoj je odaslanik velikog pape Grgura VII god. 1076 svečano okrunio Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Sve do sredine XI vijeka crkvene građevine većih razmjera su iznimna pojava u Dalmaciji. Takav je izuzetak velika okrugla crkva sv. Donata u Zadru koju je zadarski biskup Donat dao podignuti od domaćih majstora prema uzoru savremenih okruglih dvorskih kapela cara Karla Velikog. Na carevu dvoru boravio je Donat kao izaslanik dalmatinskih romanskih gradova oko god. 805.

Nego sredinom XI vijeka stupi Hrvatska u još uži dodir sa crkvom i životom Rima i Zapada. Hrvatski kraljevi prikloniše se velikom reformnom pokretu rimskih papa. U vezi sa ovim osnivaju Benediktinci upravo tada u primorskim romanskim gradovima kao i u dalmatinskoj Hrvatskoj brojne samostane. Oni dolaze iz južne Italije i iz čuvene matice reda »Montecassino«, kojemu je osnivač sv. Benedikt lozinkom »ora et labora« dao i nabožni i praktični karakter. Benediktinski monasi upoznaše naše majstore sa dotjeranijom građevnom tehnikom pomno tesanog kamena i uvedoše u naše krajeve prvi sloj crkvenog graditeljstva monumentalnih razmjera i bazilikalnog tipa na tri broda. U ovim rano romaničkim crkvama većih razmjera nema sprva svodova već ih prekriva ravni drveni strop; vanjske zidne površine su im proste i glatke bez većeg uresa.

Jedna takova crkva netaknuta od zuba vremena i nenagrđena od ljudske ruke sačuvala nam se je u tihoj uvali otoka Raba, sv. Petar u Drazi. Takve su bile i katedrale gradova Raba i Krka prije negoli su bile pregrađene. Bazilikalni tip prihvatili su u XI vijeku i Hrvati za svoje katedrale i kraljevske samostane. Ali oni ne kopiraju slijepo bazilike koje Benediktinci grade u primorskim gradovima sa romanskim pučanstvom. Prve bazilike kod Hrvata koje znamo po otkopanim ostacima u okolici Biograda, Knina i Solina postavljaju crkveni strop na zidanim stupcima i dižu zvonike ispred crkvenog pročelja, dok Romani u gradovima rabe kao potpore lake stupove i dižu zvonike odjelito od crkvenog sklopa. Osobito su karakteristični starohrvatski zvonici, koji se visoko koče ispred crkvenog pročelja, masivni, neraščlanjeni u spratove i sa izgledom utvrđenih kula

(Sv. Vid župana Dragoslava kod Dobrinja; crkva glagoljaškog samostana sv. Lucije kod Baške na Krku, gdje je bio nađen glagoljski natpis kralja Zvonimira, oko god. 1100; ruševine crkvice na pustom ostrvcu sv. Arhanđelu kod rta Planke).

Vanjštinu ovih crkvica oživljavali su nizovi lezena i slijepih lukova plitko naskočenih na zidnim površinama; a unutrašnjost njihovu resio je brojni i kićeni crkveni namještaj, oltari i baldakini nad oltarima, pregrade što su dijelile svetište rezervirano kleru od prostora crkve namijenjenog pobožnom puku, kropionice i propovjedaonice. Ravne i glatke površine ovog kamenog ili mramornog pokućstva kao i okvire vrata i prozora prekrivaju, poput saga, plitke i plosnate rezbarije. Motivi ovih rezbarija nijesu veličanje božanstva i isticanje njegovih simbola i nije prikazivanje prizora iz biblije i evanđelja. Te rezbarije ne znaju uopće za ljudski lik, nego su čisti ornamenat. U brojnim mada uvijek opetovanim kombinacijama susretamo u njima starokršćanske lozice i križeve, stilizirane palmete i zvijezde, lukove i kuke, pokašto ptice i zvijeri poznate nam sa starokršćanskih skulptura, a ovdje razriješene u paralelne crtice; pa nada sve pletere u raznim oblicima od prostog uzla i pletenice do čitavih mreža isprepletenih trostrukim prutićima. U obilju crkvenog pokućstva i u obilju pleternog ukrasa koji se je često našao i u maloj starohrvatskoj crkvici izbija naivna radost i želja ondašnjih majstora za ukrašivanje.

Sa kršćanskom vjerom prodrla je u naše krajeve ova umjetnost iz susjedne Italije, gdje se je ona tokom VIII vijeka bila formirala evolucijom i pretvorbom kasnoantikne dekoracije. Hrvati su brzo prisvojili i sami izvađali ovu jednostavnu, ali efektnu dekoraciju koja je odgovarala njihovim ondašnjim umjetničkim sposobnostima kao i njihovoj prirođenoj sklonosti svojstvenoj svim primitivnim narodima ka neplastičnom i linearnom ukrašavanju površina. Ove skulpture javljaju se uzduž čitave obale istočnog Jadrana; one prelaze granicu hrvatske države, Neretvu, i ne staju ni pred vratima romanskih gradova. Tokom vremena naši su majstori unijeli u ovu dekoraciju također vlastite crte i varijante. Najoriginalnije su pleterne skulpture u Dalmaciji pri svom izmaku u drugoj polovici XI vijeka, kada se na njima miješaju stari pleterni oblici sa novim motivima romanike, koja u provincijsku konservativnu sredinu Dalmacije prodire tekar malo po malo. U ovim se kasnim pleternim skulpturama ponovno vraćaju mnogi dotada zabačeni klasični motivi; vraća se i ljudski lik, što ga nevješto dlijeto majstora sprva pretvara u linearni crtež. Vanredno je zanimljiva u ovom pogledu mramorna ploča u splitskoj krstionici sa prikazbom hrvatskog kralja na prijestolju, do kojega stoji dvorski dostojanstvenik i pred kojim kleči vjerni podanik. Ova je ploča bila dio crkvenog namještaja, što ga je splitskoj katedrali u

drugoj polovini XI vijeka darovao neki hrvatski kralj kao znak svoje vladarske moći u Splitu.

Fragmenti ovog crkvenog pokućstva čuvaju se u muzejima Knina, Splita i Zagreba. Na njima su važni i brojni latinski natpisi hrvatskih narodnih vladara i odličnika. Poznat je čuvstven natpis sarkofaga kraljice Jelene (g. 976) koji je Bulić strpljivo sastavio iz stotinjak komadića otkopanih na Gospinom otoku u Solinu; natpisom je utvrđeno i popunjeno rodoslovlje hrvatske vladarske loze Trpimirovića. Narodni nazivi dvorskih časti na natpisima (iupanus, tepci) dokazuju nam da se je na hrvatskom dvoru govorilo narodnim jezikom; s druge strane njihov latinski tekst svjedoči, da se je hrvatski dvor i hrvatski visoki kler držao latinske liturgije. Slavenska služba božja širila se je u glavnom u nižim redovima puka i klera; a jedno od njezinih živih središta bio je otok Krk, gdje se u crkvi sv. Lucije kod Baške sačuvala poznata glagolska ploča koja spominje darovnicu kralja Zvonimira (o. g. 1100).

I u riznicama dalmatinskih crkava imamo dragocjenih predmeta iz ove daleke dobe. U riznici župske crkve u Ninu sačuvani su srebreni kovčežići s moćima svetaca iz Franačke koje su Hrvati dobili na dar pri svom pokrštenju oko god. 800. U arhivu splitskog Kaptola čuva se dragocjeni evanđelijar iz doba obnove splitske crkve po Ivanu Ravenjaninu u VIII vijeku, napisan poluncijalnim pismom. Davna je legenda dapače htjela, da je ovaj rukopis svojom rukom ispisao sv. Dujam, učenik apostola Petra, i sobom ga ponio u grob, gdje je po tome navodno bio nađen. Benediktinski monasi donijeli su sobom u hrvatske strane također svoj južno-italski montekasinski slog ukrašivanja crkvenih knjiga. Kodeksa sa njegovim tipičnim inicijalima, u kojima se prepliću lišće, pleter i životinjske glavice, imamo u Trogiru, Splitu i u Zagrebu. Dokumenti spominju u hrvatskim samostanima brojne crkvene knjige, što ih nažalost zub vremena uništio. Tako je n. pr. samostan sv. Petra u Selu, što ga je podigao u drugoj polovici XI vijeka Splićanin Petar Crni, imao u XI vijeku, prema sačuvanom popisu samostanskih dobara, 47 crkvenih knjiga. U kraljevskom hrvatskom samostanu sv. Grgura u Vrani, koji je samostan kralj Zvonimir prigodom svog krunisanja ustupio papi kao gostinjac za njegove izaslanike u hrvatskim stranama, spominje se »evangeliorum textus de argento« zastalno evanđelijar na pergameni grimizne boje i luksuzno ispisan slovima srebrene boje.

Predodžbu o starohrvatskoj kulturi i umjetnosti upotpunjuju nam nalazi grobova iz tog doba. Po običaju naslijeđenom iz doba neznaboštva nosio je u starih Hrvata muškarac sobom u grob oružje a ženska nakit. Lijepi mačevi i kićene ostruge kninskog muzeja pokazuju oblike i ukras slične oružju sjevernih Vikinga.

Moguće je, da su stari Hrvati dobavljali ovo oružje davnim trgovačkim putem, koji je od Istočnog mora rijekom Vislom išao do zakarpatske Bijele Hrvatske sa kojom Hrvati na jugu ne bi tako bili prekinuli svaku vezu. Ponos kninskog muzeja su brojne, lijepe i ukusne naušnice iz bronca i pozlaćenog srebra. One su prema bizantinskim tipovima bile izrađene u originalnim oblicima od domaćih zlatara u dalmatinskoj Hrvatskoj.

Doba srednjevjekovnih slobodnih općina (g. 1102—1420).

Izumrće hrvatske narodne dinastije dade povoda Mađarima, da se miješaju u hrvatske poslove, i priliku, da oživotvore svoje težnje za ekspanzijom i za morem. Arpadovac Koloman bi priznat i okrunjen za kralja Hrvatske i Dalmacije (god. 1102—1107) i istočna obala Jadrana, sjeverno od Neretve, dođe za nekoliko vjekova pod okrilje krune sv. Stjepana. Obala južno odatle ostade u posjedu srednjevjekovne srpske države. Kotor postade »vjerni i stolni i ljubljeni« grad Nemanjića (do g. 1371); a Dubrovnik je, priznavajući za gospodara redom bizantinskog cara, mletačkog dužda i ugarskohrvatskog kralja, postepeno izgrađivao svoju faktičnu samostalnost.

U nastojanju, da personalnu uniju sa hrvatskom kraljevinom u praksi pretvore u realnu ovisnost, naiđoše Mađari na vjekovni otpor snažne hrvatske vlastele Šubića, Kačića, Nelipića, Kurjakovića. Unutrašnjost Dalmacije, poprište vječnih borba nemirne i buntovne hrvatske gospode, malo nam je ostataka sačuvala iz ove dobe. I ono, što se je podiglo, popališe Tatari ili poharaše Turci. Rijetki srednjevjekovni »burgovi« na nepristupnim brijegovima strše u sjevernoj Dalmaciji; osamljena su pojava slikovite ruševine crkve sv. Spasa na vrelu Cetine sa masivnim tornjem poput utvrđene kule. Najzanimljiviji spomenici u unutrašnjosti Dalmacije su srednjevjekovna groblja sa stećcima. To su proste pačetvorne ploče ili masivni, neizdubeni sarkofazi naokrupno isklesani iz kamena i povaljeni nad mrtvačevim grobom. Ove grobne spomenike, kojih ima dosta u Dalmaciji a još više u susjednoj Bosni, narodna mašta pripisuje pokoljenju gorostasa, koje je te velike kamene postavljalo na grob svojim milima, eda im divlje zvijeri ne raznesu kosti. Nauka ih je dosada, a bez dovoljnog razloga, stavljala u preveć usku vezu sa pojavom vjerske sekte bogumila. Na tim su stećcima isklesani primitivni motivi, koje svugdje puk voli kao oružje (mač, štit, koplje), poljsko oružje (srp, nož), zvijezde i polumjesec. Pogdjekad su na njima prikazani prizori iz života; djevojke i momci što igraju kolo ili lov na jelene i medvjede ili pak junaci pod

oružjem i na konju. Očito su pod tim stećcima pokopani pripadnici junačkih pokoljenja što su voljela lov, zabavu i viteške igre.

U borbi za održanjem posjeda jadranske obale Ugarska se je sukobila s Venecijom i našla u njoj tvrdokornog i pogibeljnog takmaca, koji joj rano ugrabi Zadar i nekoje otoke kao strategijska uporišta za osiguranje mletačke plovidbe i trgovine po Jadranu od zasjeda. Sve do XV vijeka vodiće se borba za dalmatinsko primorje između dužda i ugarskohrvatskog kralja. Gradovima u primorju, Splitu, Trogiru, Zadru i Šibeniku ova je borba dobro došla. Pogodovani od slabih vladara Arpadova roda, koji su u gradovima imali svoja jedina vrata na more, oplođeni mnogostrukim dodirom sa suprotnom obalom Italije, i obnovljeni prilivom svježe krvi iz okolice doživješe dalmatinski gradovi u XIII i XIV vijeku, zlatni period slobode, blagostanja i cvata.

Blagostanje gradova u ovo doba ogleda se u broju i u sjaju sačuvanih spomenika, a političkoj slobodi gradova odgovara originalnost kojom dalmatinska romanika prerađuje utjecaje što na istočnu obalu Jadrana dopiru iz raznih krajeva Italije. Pored neminovnih utjecaja graditeljstva i skulpture Lombardije, koja je vodila kolo u srednjevjekovnoj umjetnosti Italije, vidljivi su u dalmatinskim spomenicima srednjeg vijeka uplivi umjetnosti bogatih gradova Apulije i ankonitanske Marke, s kojima su dalmatinski gradovi, upravo u to doba, sklapali ugovore trgovine i prijateljstva. Začudo malo i kasno susretamo, u ovom periodu utjecaj Venecije.

Romanika u Dalmaciji jest umjetnost katedrala. Biskupska je čast bila znak pune gradske samostalnosti, pa se je municipalni ponos gradova takmičio u dizanju što veće i što ljepše katedrale. Crkveno graditeljstvo u konservativnoj Dalmaciji ostalo je međutim i dalje vjerno osnovi jednostavne bazilike na tri broda sa polukružnim apsidama, koju je srednji vijek bio naslijedio od crkvene umjetnosti prvih kršćana. Složene i bogate osnove savremenih katedrala drugih zemalja, njihovi monumentalni razmjeri, višestruki zvonici, bogata predvorja i raščlanjena svetišta ostadoše u Dalmaciji nepoznati.

Katedrale zrele romanike u Dalmaciji razlikuju se od prvih benediktinskih bazilika i starohrvatskih katedrala XI vijeka samo bogatijom arhitektonsko-plastičnom dekoracijom i svodovnom konstrukcijom. Bogato skulptirani portali i veliki okrugli prozori na kolo probijaju pročelja, a kićeni vijenci, nizovi slijepih arkadica i otvorene galerije lombardskog karaktera rese zidove romaničkih crkava u Dalmaciji. U unutrašnjosti crkava laki okrugli stubovi i masivni pravokutni piloni podržavaju svodove, što su prebačeni samo nad pobočnim brodovima;

srednji brod je naime u dalmatinskoj romanici kao i apulijskim katedralama zadržao ravni drveni strop.

Prva po redu vremena između romaničkih katedrala u Dalmaciji jest sv. Tripun u Kotoru (g. 1166). Građen je sa dva zvonika u uglovima pročelja poput sv. Nikole u gradu Bari u Apuliji. Ovom čuvenom svetištu od vajkada su hodočastili narodni odličnici sa suprotne obale Balkana; pored toga je pod nadbiskupa Barija bio u to doba potpao biskup kotorski. Veliki potres god. 1667 porušio je iz temelja staru katedralu u Dubrovniku. Ostala nam je samo legenda koja veže početak gradnje katedrale o brodolom, koji je doživio kod otočića Lokruma ispred Dubrovnika engleski kralj Rikard Lavljega srca na povratku sa križarske vojne u Svetoj zemlji, i bilješke starih kroničara, koji opisuju katedralu kao sjajnu građevinu na tri broda sa kupolom te sa bogatim namještajem i s lijepim slikarijama. Strašnom učinku potresa oteo se je od romaničkih građevina samo klaustar Male braće u Dubrovniku. Šesterostruke arkade klaustra (heksafore) urešene su kapitelićima na kojima je vješto isklesano lišće, ljudske glave i maštovite zvijeri kao na heksaforama katedrale grada Bitonta u Apuliji. Natpis u klaustru kazuje nam, da ga je sagradio kamenorezac Miha rodom iz Bara u crnogorskom primorju (oko god. 1360).

Zadar je sačuvao dvije monumentalne romaničke crkve: sv. Krševana i katedralu posvećenu sv. Stošiji. Crkva benediktinskog samostana sv. Krševana obnovljena je god. 1175 u obliku jednostavne trobrodne crkve bez svodova te potsjeća na starokršćanske bazilike. Katedrala je sagrađena na ruševinama starije crkve, koju su križari porušili, kada su god. 1202, vođeni od Mlečića, silom pokorili i porušili grad Zadar. Na pročelju katedrale višestruki redovi ukrasnih slijepih arkadica spuštaju se s vrha prema prizemlju kao na pročelju crkve Santa Maria della Piazza u Ankoni. Široki srednji brod i lijepo kićene tribine nad pobočnim brodovima daju unutrašnjosti zadarske katedrale značaj sjaja i svečanosti (posvećena 1285). Drugačiji je ugođaj katedrale u Trogiru: ozbiljna i prilično tamna građevina u jednostavnim i masivnim oblicima na tri broda, koja dijele jaki pravougaoni piloni, trogirska katedrala ima strogi izgled crkvenih građevina rane romanike. Ali kako je ona uistinu građena na izmaku romanike kroz duge decenije XIII—XIV vijeka, to ona, pored glavnih obilježja konstrukcije romaničkog sloga, ima već gotička rebra u krstatim svodovima pobočnih brodova.

Pored crkava dizali su dalmatinski gradovi vitke zvonike. Najstariji po izgledu je zvonik što se u prostoj tehnici nepravilnih krševa diže iznad rimskog hodnika Portae Ferreae Dioklecijanove palače u Splitu. Zadar je sačuvao zvonik

sv. Marije, koji su oko godine 1107, u lijepom tesanom kamenu, dali podići kralj Koloman i opatica Vekenega iz zadarskog patricijskog roda Madijevaca, po tankoj krvi rođaka hrvatskih vladara Trpimirovića. Grad Rab pozdravlja iz daleka putnika sa četiri zvonika što poput ispruženih prstiju ruke slikovito strše iznad obruča gradskih zidina.

Najljepši je međutim bio zvonik sv. Duje u Splitu. On je u XIII vijeku bezobzirno postavljen ispred Dioklecijanova mauzoleja, koji je od konca VIII vijeka bio pretvoren u katedralu. Splitski zvonik je bio tipično, sjajno i originalno djelo dalmatinske srednjevjekovne umjetnosti. Detalji zvonika, njegovi kapiteli i obli lukovi, pripadaju onoj zreloj romanici, koja se je tvrdokorno držala u dalmatinskoj sredini kroz XIII—XIV vijek; ali široko rastvaranje zidnih masa i postepeno suzivanje prema vrhu, koje zvoniku daje vitkost i eleganciju, predosjeća i nagovješta gotiku, koja je već davno bila prodrla u razne krajeve Evrope.

Zanimljivi su iz ove dobe rijetki ostaci spomenika u južnom dijelu Jadrana, na kojima se, kao posljedica političke pripadnosti ovog kraja srednjevjekovnoj srpskoj državi, mogu zapažati utjecaji iz unutrašnjosti Balkana. Vrlo su rijetki takovi spomenici, jer je kulturna ekspanzija i u ovom kraju išla od zapada prema istoku, to jest od Apulije preko mora u unutrašnjost Balkana. Poznato je da je prva, raška škola srpskog graditeljstva u plastičnom ukrasu crkava stajala pod uplivom Apulije kao i Dubrovnik i Kotor; Kotoranin franjevac fra Vid podigao je Visoke Dečane (XIV v.).

Na otoku Mljetu, na krasnom jezeru između guste šume stoji na osamljenom otočiću crkva benediktinskog samostana sv. Marije. U svojoj srednjovjekovnoj jezgri to je jednobrodna crkva u obliku križa. Ova je crkva početkom XIII vijeka bila sagrađena po uzoru Žiće i drugih zadužbina nemanjićkih vladara. Mala crkva sv. Sergija u Podima u Boki Kotorskoj također ima oblik slobodnog križa. U Stonu, kamo je sv. Sava god. 1219 bio postavio episkopa, vide se u polju južno od današnjeg mjesta ruševine crkve sa motivima svojstvenim graditeljstvu unutrašnjosti Balkana.

Dok imena graditelja svih ovih crkava prekriva tama, sjaju u srednjovjekovnoj dalmatinskoj umjetnosti imena Splićanina Andrije Buvina, autora drvenih vratnica splitske katedrale iz god. 1214, i majstora Radovana, vajara monumentalnog portala trogirske katedrale s natpisom iz godine 1240. Portal je bio pregrađen u XIV vijeku, ali svi figuralni dijelovi potječu od Radovana i njegovih pomagača.

Buvina je izvajao u orahovini u 28 udubljenih polja prizore Kristova

života i muke. Rijetko gdje se je iz ovog doba sačuvala drvena skuptura ovakovih razmjera. Buvina je vanredno vještom rukom i bogatom fantazijom isprepletao oko prizora evanđelja lišće, što svršava glavicama pasa i groteskних likova, te lozice, u čijim zavijucima dječaci drže i zoblju grožđe. Groteskne glavice Buvina je jamačno vidio na kićenim inicijalima crkvenih knjiga, a dječake s grozdovima preuzeo je sa okvira rimskog portala nedalekog Hrama Diokle-cijanove palače. Figuralni stil je u majstora Buvine primitivan, modelacija oskudna, relijef još uvijek plitak; a prikazivanje realnog života je kod njega još vrlo naivno. Krist je na Maslinovoj gori isto toliko velik koliko i brdo. Rijeka Jordan je naznačena sa dvije ribe ispod krivulje, koja seže Kristu do koljena. Ali mirna i dostojanstvena zaobljenost ovih prizora, jednom prevučenih zlatnom bojom, pravi ih za posmatraoca vrlo efektnim i privlačivim. U splitskoj katedrali je još jedan lijepi spomenik iz drveta iz XIII vijeka: drveni kor sa raskošno prosutim rezbarijama na naslonjaču.

Daleko napredniji u umjetničkoj formi od Buvine jest majstor Radovan. Domaća umjetnost, osvježena novim impulsima izvana, znatno je pokročila kroz par decenija što dijele Buvinu od Radovana. Majstor Radovan je originalan i snažan umjetnik. On voli punoću ukrasa i množinu motiva i raskošno se razmeće figuralnom plastikom u kojoj je forma dotjerana a brižljivo su prikazani detalji iz zbilje. Radovan je na visini savremenih ponajboljih majstora u Italiji prije pojave Niccolò Pisana; a originalan je u slobodi kojom, daleko od učenih skolastičkih središta, primjenjuje tradicijonalnu ikonografiju.

Na njegovom prekrasnom portalu, kao i na portalima katedrala Francuske i Italije, samo dakako u skraćenom izvodu, prikazan je Grijeh i Otkupljenje čovječanstva. Grijeh predstavljaju gole figure Adama i Eve još nespretno i nedozrelo izvajane. Ove su dvije skulpture između najranijih golih figura u umjetnosti srednjega vijeka. Otkupljenje pak prikazuje široki niz prizora života i muke Kristove u luneti i na lukovima portala. Na pilastrima portala prikazani su još posrednici Otkupljenja apostoli i sveci, te nekoji mjeseci u godini predočeni radnjom, koja se u to vrijeme godine obavlja. I na portalu majstora Radovana zapažaju se udruženi u originalnu cjelinu utjecaji iz raznih krajeva Italije. Lav i lavica s mladima što straže stražu popeti na visokim klasičnim konzolama tipičan su apulijski motiv. Ali stil tih lavova kao uopće stil Radovanovih figura diše duhom lombardske romaničke plastike, koju je oko godine 1200 bio doveo do najvećeg izraza majstor Benedetto Antelami.

Radovanova škola ostavila je tragove i u susjednom Splitu. Ulaz u splitski zvonik sv. Duje čuvaju dva snažna lava slična onima na trogirskom portalu.

U prvom spratu ovoga zvonika su dva prekrasna relijefa Kristova Rođenja i Blagovijesti; na njima romaničke forme poprimaju finoću i eleganciju gotike, koja već nije daleko. Radnje domaćih majstora su također vitke romaničke propovjedaonice u Splitu i Trogiru i ciborij nad glavnim oltarom u trogirskoj katedrali sa lijepim, negda pozlaćenim kapitelima, na kojima se prepliću lišće i zmajevi izvajani zamjernom vještinom u ažuriranoj tehnici. Izvrstan i podatan dalmatinski kamen pogodovao je odvajkada ovakovoj virtuoznoj obradbi skulptura.

Nad romaničkim ciborijem u Trogiru su dvije statue Anđela i Marije Blagovijesti, već gotičke u linijama bogate draperije i u forsirano-gracioznom sagibanju tih figura u bokovima. Uistinu prvi čedni počeci čiste gotike javljaju se u Dalmaciji u XIV vijeku. Ne grade se u njezinim oblicima ni gradske katedrale ni crkve starih benediktinskih samostana; nego je donose novi religijozni redovi sv. Frane i sv. Dominika. Oni prigrliše tip gotičke crkve, koji je odgovarao njihovim asketičnim težnjama prosjačkih redova i praktičnim potrebama crkve namijenjene u prvom redu propovjedi. Njihove su crkve prostrane ali samo jednobrodne pravokutne građevine u kojima se puk zgodno okuplja oko propovjednika i u kojima su, u skladu s idealom siromaštva, svi detalji vrlo jednostavni, a kameno gotičko svodovlje je zamijenjeno prostim drvenim krovom. Takova jedna crkva je sv. Dominik u gradu Trogiru sa izvorno vidljivom konstrukcijom drvenih greda stropa.

Gotičke lijepe skulpture iz XIV vijeka su ciborij u kotorskoj katedrali sa isklesanim prizorima iz svečeva života i ciborij katedrale u Zadru u obliku baldakina sa ravnim stropom poput ciborija u Sv. Marka u Mlecima, te sarkofag sa tijelom bl. Ivana Ursinija u katedrali Trogira.

Rijetki su ostaci srednjovjekovnog slikarstva u Dalmaciji. Vrijeme je osobito haralo na ovom polju. Mršavi ostaci fresaka bili su otkriveni u Zadru, Trogiru, na otoku Braču i u Boki Kotorskoj. Nekoliko slikanih srednjovjekovnih Raspela i priličan broj minijaturama urešenih kodeksa čuva se u dalmatinskim crkvama. U Eski-Saraj, staru palaču turskih sultana u Carigradu, svršio je prilikom turskih najezda glagoljski misal bosanskog vojvode Hrvoja gospodara Splita početkom XV vijeka, koji je negda u Splitu ili u okolici njegovoj bio ispisao svećenik Butko a iskitio krasnim minijaturama nepoznati majstor. Riznice crkava čuvaju umjetnički izrađene moćnike, kaleže i križeve i dragocjeno staro vezeno crkveno ruho. Čuvena je srebrena pozlaćena raka sa moćima sv. Šimuna u Zadru, koju je ovom gradu poklonila Jelisava Kotromanićka, supruga ugarsko-hrvatskog kralja Ljudevita. Radnju je izveo zlatar Francesco da Milano oko

god. 1380. Na raci je, pored brojnih prizora iz svečeva života, prikazan svečan ulaz kralja Ljudevita u vjerni grad Zadar i čudesno ozdravljenje obnemoglog hrvatskog bana pri dodiru svečevih moćiju.

Mletačko doba (1420—1797).

Početkom XV vijeka prigrabila je Venecija vlast nad svim otocima i primorskim gradovima Dalmacije osim teritorija slobodnog grada Dubrovnika. Hrvatsko plemstvo, pokošeno i istrošeno u dvadesetpetgodišnjem buntovnom pokretu protiv centralizatornih nastojanja Mađara (1383—1408), nije se moglo tome oprijeti. Uskoro je pogibao i najezda Turaka paralizirala svaki pokušaj da se dalmatinsko primorje ponovno pridruži Hrvatskoj. Za velikih ratova XVII stoljeća Venecija je dapače pomakla svoj posjed do dinarskih kosa i podlegla je tekar u vrtlogu burnih vremena velikog Napoleona.

Dolaskom Venecije postala je neminovno tješnja veza i veća ovisnost dalmatinske umjetnosti od umjetnosti u Italiji i Veneciji. U gradovima dalmatinskog primorja nailazimo odsada na umjetničke struje i škole, koje su već preko mora sazrele u konkretne forme. Ali je još dugo Dalmacija davala talentovane majstore; a i rad talijanskih majstora, koji su dolazili k nama sa susjednog poluotoka, dobijao je u našim stranama poseban karakter i kolorit. Možemo, prema tome, s pravom govoriti o dalmatinsko-venecijanskoj gotici i renesansi.

U prvoj polovici XV vijeka umjetnost gotike prodrla je u dalmatinsko primorje trostrukom širokom strujom; iz južne Italije, iz Lombardije i iz Mletaka. Južno-italsku umjetnost donio je u Dubrovnik Napuljac Onofrio de la Cava. On se u svom rodnom gradu bio istakao kao graditelj utvrda i lijevalac topova. U Dubrovniku se on ispoljio kao talentirani i svestrani majstor. On je kao inžinjer doveo vodu osam milja dugim vodovodom u grad; a kao arhitekt podigao je i uresio dvije ukusne javne česme na krajevima dubrovačke Place i sagradio knežev Dvor (1435—1442). Knežev Dvor majstora Onofrija bila je otmena i skladna gotička građevina sa jednim spratom i prizemnim trijemom na stupove utisnutim između dviju pokrajnih, nešto viših kula. Kapiteli ovog trijema osobito kapitel sa Eskulapom, legendarnim utemeljiteljem starog Dubrovnika, kome seljaci donose na dar kesicu novca i kokoši, pokazuje, da je Onofrije bio vrstan kipar, bujne fantazije. Pri radu oko Dvora pomogao je Onofrija majstor Ratko Ivančić; on je radio također na zvoniku katedrale u Korčuli. I pročelje ove katedrale vodi nas do umjetnosti južne Italije. Ono ima strogi i ozbiljan izgled romaničkih katedrala Apulije; a dva lava što s jagnjetom u pandžama cere zube visoko u zraku na ve-

likim kićenim konzolama sa strane ulaza u crkvu također su motiv vrlo čest i obljubljen kod srednjevjekovnih portala Apulije.

Gotiku lombardskog karaktera donio je u gradove dalmatinskog primorja Bonino da Milano, kasni odvjetak poznate obitelji kipara Campionesa. On je konservativan majstor, koji u Dalmaciji produžuje, u prvoj polovici XV vijeka, ponešto blijede i beskrvne skulptorske oblike, koji su se u njegovoj domovini već bili preživjeli. U Dubrovniku je on sagradio danas nestalu palaču, koju su Dubrovčani bili dali na dar bosanskom vojvodi Sandalju Hraniću za ustupljeni im teritorij Konavala (1427). Splitski nadbiskup Petar Dišković povjerio mu je, da diže u katedrali kapelu sv. Duje; ova efektna kapela i oltar još su sačuvani (g. 1427).

Treća je struja došla iz same Venecije. Kada je godine 1420 pri zauzeću grada Trogira bombardmanom bio oštećen zvonik katedrale, koji se je u XIV vijeku bio počeo graditi u širokim i masivnim plohama apulijskog karaktera, Matej Gojković popravio je počinjenu štetu i nastavio je gradnju zvonika u ukusu i u oblicima novog političkog gospodara. Drugi sprat zvonika, širom rastvoren u čipkaste kamene oblike, potsjeća na čuvenu Cà d'oro u Mlecima. Do najvećeg sjaja doveo je međutim mletačku gotiku drugi domaći sin, majstor Juraj Dalmatinac, kako se on s ponosom nazivlje na natpisu kora šibenske katedrale.

Majstor Juraj se je proslavio osobito pri gradnji ove katedrale i odatle mu običajan naziv u naučnoj stranoj literaturi Giorgio da Sebenico, mada je zapravo bio rodom iz Zadra. Majstor Juraj potekao je u umjetničkom pogledu iz botteghe braće Bon, koji su izgradili raskošnu Porta della Carta duždeve palače u Mlecima. On je prema tome donio u svoj rodni kraj onu kasnu mletačku gotiku, u kojoj težnja za slikovitim i bogatim ukrasom dominira nad arhitektonskom konstrukcijom. U toj se umjetnosti arhitektonski detalji upotrebljavaju skroz proizvoljno, tradicionalni uresni motivi množe se i gomilaju te poprimaju nove i bujne oblike; lišće se živo svija i previja kao da je vjetrom udareno. U ovom stilu, koji s pravom zovu »gotico fiorito«, radio je majstor Juraj na šibenskoj katedrali, koja je bila započeta god. 1431, i kojoj je tekar on deset godina kasnije, kao njezin dugogodišnji glavni arhitekt dao monumentalan opseg i karakter. Majstor Juraj je izradio i krstionicu šibenske katedrale, koja je mali biser dalmatinske umjetnosti; majstor Juraj je u njoj nad četverolisnom osnovom izdigao kameni svođeni strop i ovaj je kao jednim sagom prevukao fantastično bogatom dekoracijom.

Majstor Juraj bio je također dobar kipar; jedva mu u njegovo doba ima premca u prikazivanju realnog života i kretnje. Okolo apside šibenske katedrale postavio je on živi vijenac ljudskih glava; u nekojima je sa nekoliko vještih uda-

raca dlijeta prikazao rasne tipove mornara, kapetana i dalmatinskih zagoraca, koje je viđao u svagdašnjoj vrevi šibenske luke. Najbolje je njegovo skulptursko djelo kapela i raka sv. Staša u splitskoj katedrali (g. 1448). Na svečevoj raci su četiri sveta naučitelja crkve koji nemirnim kretnjama kao da izlaze iz pretijesnih okvira; a u sredini je veoma dramatično Bičevanje Krista, koji snažnim zamahom glave meštrovićevskog izraza udara o stup.

Majstor Juraj prelazi i po svojem značenju i po svojem uplivu granice provincijske umjetnosti. Njime je Dalmacija kamatima vratila, što je primila od Italije. Njegova je umjetnost prešla Jadran i on nam je ostavio lijepih tragova svoje djelatnosti na suprotnoj obali u Ankoni. U Dalmaciji pak njegov se je pravac čvrsto ukorijenio za više decenija u domaćim radionama od Raba do Kotora. To je razumljivo. Iz čitave pokrajine, iz grada i sa sela, dolazili su u Šibenik, gdje je Juraj rukovodio gradnjom velebne katedrale, graditelji i klesari da pod vodstvom majstora Jurja izuče zanat. Brojne palače, balkoni i portali, pa crkve i crkveni namještaj diljem dalmatinske obale pokazuju tipične kapitele majstora Jurja s bujnim, kao plamen živim lišćem i kapitele sa dvostrukim redom lišća, što se kao pod udarom vjetra sagiba u protivne smjerove. I slobodni Dubrovnik primio je Jurjevu gotiku: sva raskoš njegove umjetnosti prosuta je u klaustru Bijelih fratara u ovom gradu (oko g. 1480) i u prozorima Dvora.

Između vrlo brojnih đaka i pomagača majstora Jurja, koji nose listom hrvatska imena, ističe se Andrija Aleši rodom iz Drača u albanskom primorju. Podatne i nesamostalne naravi, Aleši je najprije radio u gotičkim oblicima majstora Jurja, a potom se je priključio Nikoli Firentincu, donosiocu renesanse u Dalmaciju, te je od njega, barem dijelom, prisvojio renesansne oblike. I tako je Aleši, koga u skulpturi lako prepoznajemo po kipovima mlohavih mišića i dugoljaste glave, postao predstavnikom zanimljive prelazne faze u umjetnosti našeg primorja. Aleši je u mješanom gotičko-renesansnom slogu podigao krstionicu katedrale u Trogiru (g. 1467) i lijepu palaču Korijolana Cippico, učenog pisca i mecene umjetnosti u istom gradu (oko g. 1470).

Renesansa se je javila u Dalmaciji gotovo u isto vrijeme kao u Mlecima t. j. koncem šezdesetih godina XV vijeka. Dok je slavni firentinski majstor Michelozzo bio zaposlen utvrđivanjem grada Dubrovnika strašna eksplozija iz temelja je rasklimala zgradu kneževa Dvora majstora Onofrija (g. 1463). Michelozzu je bilo povjereno, da na brzu ruku napravi nacrte obnove propalog Dvora. Po njegovom odlasku mora da su, po ostavljenom nacrtu ili modelu, bile izvedene krasne polukružne arkade trijema kojima je Michelozzo, baš na čas, unio u Dubrovnik mladenačku vedrinu prve firentinske renesanse.

Trajnijim je uspijehom boravio i radio u dalmatinskom primorju majstor Nikola Firentinac. Majstor Nikola je interesantna i jaka umjetnička ličnost. Nažalost još vrlo malo znamo o njegovom podrijetlu i školovanju. Nijesmo štaviše na čistu ni koje mu je bilo obiteljsko ime. Jasno je samo po njegovim djelima, da je on donio u dalmatinsko primorje, u Trogir i Šibenik, dekoraciju toskanske renesanse i realistično-dramatički pravac skulpture velikog majstora Donatella. Zato ga se obično traži među Donatellovim pomagačima u Italiji. Svakako, tekar u Dalmaciji našao je Firentinac prigodu da samostalno radi i da razvije svoj prirođeni talenat. Firentinac zaostaje u poznavanju perspektive i anatomije kao i u finoći i uglađenosti izradbe za savremenim toskanskim kiparima, ali ih on nadmašuje u krepčini i originalnosti svoje umjetnosti.

Prvo njegovo djelo je kapela bl. Ivana u trogirskoj katedrali (g. 1468), u kojoj su sve zidne površine od tla do stropa izrađene i iskićene raskošnom dekoracijom, relijefima i statuama. Niz putta, koji zapaljenim zubljama proviruje iz poluotvorenih vratašca resi podnožje kapele. Velike statue svetaca u nišama zapremaju glavni dio zida. Vanredna je statua filozofa i ideologa kršćanske nauke sv. Pavla, misaono zadubljenog u knjigu preda se; vrlo izraziti su energičan lik sv. Petra prvaka apostola, bolna Marija sa licem izrovanim od tuge i godina i idealizmom prodahnuta lijepa glava Krista. Poviše statua popeli su se obijesni mališi, koji rukama drže kornižu. I kasetirani svod kapele ima mjesto tradicionalnih kaseta s rozetama, koje je majstor vidio u hramu Dioklecijanove palače, ljupke glavice anđela.

Uspjeh majstora Nikole u ovoj kapeli pribavio mu je druge brojne porudžbine u Trogiru. Njegovo je djelo grobnica učenog trogirskog patricija Ivana Sobote u crkvi sv. Dominika i prekrasan fragmenat dramatičnog Polaganja Krista u grob, koji je dospio na trogirsko groblje. Nikola Firentinac se pored toga proslavio izgradnjom šibenske katedrale. On joj je dao vitku i smjelu renesansnu kupolu i prekrio katedralu originalnim, izvana vidljivim polukružnim kamenim svodom (oko g. 1500).

Pročelje ove katedrale sa polukružnim zabatom jako je djelovalo na domaće radione i postalo je omiljeli motiv dalmatinske umjetnosti XVI vijeka. Ovakovo pročelje ima crkva benediktinskih duvna sv. Marija u Zadru; katedrala u Hvaru, prevučena toplom žućkastom patinom i slikovito smještena na dnu prostranog trga; i Sv. Spas do vrata Pila u Dubrovniku, podignut kao zavjet građana iza prvog velikog potresa g. 1520. Još je živa tradicija, da su u prvom strahu i njim izazvanoj pobožnoj revnosti dubrovačke gospođe donosile na svojim leđima materijal potreban za gradnju ove crkve. Bit će istina u ovoj priči to da su samo

složni samoprijegor i ljubav građana omogućivali dalmatinskim gradovima u prošlosti, da se izgrade u stilu koji kao da je prelazio njihova čedna sredstva.

Oko god. 1500 prodrla je renesansa u sve gradove Dalmacije. Kroz čitav XVI vijek živa je graditeljska djelatnost u ovom stilu. Ali domaće radione nijesu se tako brzo otresle svih gotičkih tradicija; i baš takovi spomenici spadaju među najzanimljivije. Takva je između ostalih Divona u Dubrovniku. U njezinom se je prizemlju carinila roba, koja je u dubrovačku luku stizala iz svih krajeva svijeta, a u gornjim spratovima su bile prostorije za sastanke učenih akademija i kovnica dubrovačkog novca, znaka financijske samostalnosti ovog grada. Na starijem dijelu Divone iz konca XV vijeka originalno se još miješaju gotika i renesansa. Međutim je trijem u prizemlju, što ga je izradio Dubrovčanin Paskal sin Mihajlov uzor čiste toskanske renesanse (g. 1516—1520).

Klesarska i kiparska vještina osobito se je dugo održala na onim dalmatinskim otocima, gdje se je odvajkada lomio kamen, na Korčuli i na Braču; Hvar je podigao u XVI vijeku svoje lijepe i originalne zvonike posebnog lokalnog tipa, u kojih su detalji renesansni a opći karakter još srednjevjekovni, romanički. Uspjela gradnja jednog zvonika djelovala bi kao uzor na druge graditelje, pa se je tako stvarala lokalna tradicija i graditeljska praksa, koja se je, u zatišju provincijske sredine, dugo vremena podržavala. Kao u Hvaru tako i u Dubrovniku i u okolici te u Trogiru i u Zadru imamo serije zvonika lokalnog tipa i karaktera.

Graditelji i kipari u ovo doba su najvećim dijelom naši ljudi. Dalmatinski arhivi vrve imenima naših ljudi ove dobe koji su gradili crkve i palače, klesali statue svetaca u kamenu, rezali u drvu statue, krucifikse i korna sjedala, izrađivali crkveno pokućstvo, orgulje i t. d. Evo nekoliko imena boljih majstora XVI vijeka: kao graditelji spominju se Korčulanin Španić, Andrijić i Milić-Pavlović (ova dva zadnja otkrio je i navađa C. Fisković u još neobjelodanjenoj disertaciji), kao kipar Šibenčanin Nogulović i Bračanin Gospodnetić i Lazanić, kao rezbar u drvu Korčulanin Čiočić, kao zlatar Šibenčanin Fortezza, kao lijevalac zvona i topova Ivan Kr. Rabljanin i t. d.

Malo po malo je međutim počeo rasti broj stranih, talijanskih majstora, koje su vlasti i narod pozivali iz Venecije; a množile su se također izravne narudžbe i kupnje gotovih umjetnina iz Venecije. Kada je godine 1537 pao Klis, zadnja tvrđava u unutrašnjosti banske dalmatinske Hrvatske, Mlečići, zabrinuti za svoj posjed u Dalmaciji, pozvaše Michele Sammichelia, slavnog arhitekta i na glasu graditelja utvrda, da im pregleda i popravi gradove uzduž dalmatinskog primorja. Sammicheli je u pratnji svog sinovca Girolama S. obašao Dalmaciju i ostavio nacrte, po kojima su bile podignute Porta Terraferma u Zadru i utvrda

sv. Nikole na ulazu u šibensku luku. U tim se zgradama očituje Sammichelijeva robustna i monumentalna umjetnost zrele renesanse. A mletački slavni kipar Alesandro Vittoria poslao je, po svoj prilici, u Trogir one četiri statue evanđelista, koje su postavljene uvrh zvonika katedrale i u kojima već trepti patos venecijanskog ranog baroka (oko g. 1596).

Živa i svestrana djelatnost prvog vremena mletačke vlade, to jest XV i XVI vijeka, bitno je doprinijela današnjem, historičkom i umjetničkom izgledu dalmatinskih gradova tim više, što je uslijed borba i pritiska Turaka umjetnička djelatnost kasnijih vjekova zamrla. Mlečići su u dalmatinskim gradovima rado dizali palače za svoje upravnike i lože za javno suđenje; uređivali su arsenale za galije i skladišta za živež; gradili su čatrnje za vodu i zidine i kule za obranu gradova. Domaći patriciji i bogati građani povađali su se za njima i gradili također lijepe palače.

Mlečići su dizali svoje građevine svugdje po stalnim kalupima. Gradovi su od toga dobili neki zajednički, obiteljski izgled. Svaki je dalmatinski grad imao svoj veliki trg po mogućnosti ispred katedrale i na njemu na okupu palaču gradskog kneza, ložu za suđenje pod otvorenim nebom i za objavljivanje javnih naredaba, toranj za gradski sat, stalak za veliku zastavu sv. Marka itd.

Ali ne smijemo pretjerivati u pogledu venecijanskog karaktera dalmatinskih gradova. Mnogo toga što površni putnik drži venecijanskim u životu i u izgledu dalmatinskih primorskih gradova jest zapravo opće južnjačka, mediteranska i opća primorska crta. Tijesne i krivudave ulice prekrivene čestim svodovima brane svugdje na jugu prolaznike od jakog južnjačkog sunca. Pored sličnosti postoje, naravno, i bitne razlike između umjetnosti u Mlecima i one mletačkih gradova Dalmacije. Materijal dalmatinskih zgrada jest isključivo kamen. Mletački zvonik sa zatvorenim visokim podankom i široko rastvorenom ložom u vrhu za zvona, koji je u Veneciji većinom bio građen u opeci, malo drugačije izgleda kada se u Dalmaciji, izvađa u kamenu. Njemačkom inžinjeru Gobbinu upali su u oko u dalmatinskom primorju relativno strmi krovovi kuća i ožbukana vanjština zgrada u zagasitim i sivim tonovima koji bi, po njegovom mišljenju, bili u opreci sa niskim krovovima i jakim čistim bojama koje da inače susretamo u mediteranskoj južnoj Evropi. Konačno i brdovito tlo Dalmacije nameće njezinim gradovima rješavanje problema koje Mlečići nemaju; ono pruža priliku za izvanredno slikovite »vedute«, koje su drugačije od onih u Mlecima na ravnim i niskim lagunama.

I na području slikarstva konkurencija blizih Mletaka je tekar malo po malo oteščala i po tome istisla rad domaćih slikarskih radiona. U XV vijeku nalazimo u

dalmatinskim gradovima od Raba do Kotora domaće slikare, koje bi mogli nazvati »dalmatinskim primitivcima«. Ovi majstori slikaju Raspela, Madone i poliptihe sa nizom svetaca u odjelitim poljima slikane na pozlaćenom drvenom fondu. Sveci su u ovim slikama koštunjave figure strogih crta; njihove izdužene proporcije, njihov smještaj u odjelitim poljima i zlatna pozadina daje im hijeratičko dostojanstvo bizantinskih ikona. To su djela u kojima se domaći majstori kroz čitav XV vijek povađaju i podržavaju način mletačkog slikarstva kasnog trečenta i početka kvatročenta. Arhivi nam kriju još dobrim dijelom njihova imena; u koliko ih znamo, sve su zgoljna slavenska imena domaćih ljudi.

U slodobnom Dubrovniku nastavili su ovi domaći slikari rad sve do prvih decenija XVI vijeka. Poznata je odavna u Dubrovniku i okolici serija slika sa svecima sanjarskog izgleda na zlatnoj pozadini odjevenih u teškim zlatnim brokatima i sa velikim zlatnim aureolama oko glave. Sve su se ove slike, koje potsjećaju na radove braće Vivarinija i Vittore Crivellija en bloc pripisivale slikaru Nikoli Ragusinusu, dok nije nedavno arhivalnim materijalom bilo dokazano, da se pod tim zvučnim i klasičnim nazivom krije Dubrovčanin Nikola Božidarević i njegovi sudrugovi u radu.

Tekar u XVI vijeku počeli su dalmatinski gradovi nabavljati u većem opsegu slike iz Mletaka. Venecijansko slikarstvo bilo je u doba Giambellinija, Tintoretta i Tiziana doseglo evropski glas; ono je onemogućilo jaču konkurenciju domaćih radiona uslijed blizine i veze dalmatinskih primorskih mjesta i Mletaka. Slikarstvo u Dalmaciji malo je po malo opalo na stepen obrta. Rijetki majstori se u kasnije doba ističu, kao autor fresaka u Novoj crkvi u Šibeniku Parkić, slikari Ponzoni i Kavanjin u Splitu, Kokolja u Perastu i Boki Kotorskoj.

U XVII i XVIII vijeku umjetnička djelatnost u Dalmaciji je zakržljala. Teška su to vremena bila. Duge i teške borbe sa Turcima istrošiše energije i sredstva dalmatinskih gradova. I kada su Turci, iza sjajnih pobjeda Mlečića u Dalmaciji u kandijskom i morejskom ratu u drugoj polovici XVII vijeka, bili prebačeni preko dinarske planine izostao je očekivani oporavak zemlje i gradova. Venecija, i sama ekonomski i moralno iscrpljena, nije ni znala ni mogla ponovno pridići dalmatinske gradove. Samo u Zadru i Dubrovniku možemo vidjeti u ovo doba življu građevnu djelatnost. U Zadru, kao glavnom gradu pokrajine, gdje su potrebe reprezentacije bile veće, našla su se još sredstva za ponekoju crkvu i druge spomenike barokne dobe. A Dubrovnik je strašno nastradao velikim potresom g. 1667. Volja i energija Dubrovčana da obnove svoj grad urodili su sa više zgrada u savremenim baroknim formama. Dubrovnik ima baroknu katedralu, crkvu sv. Vlaha i crkvu Jezuita. Nalazimo i drugdje baroknih oltara pa crkvenog po-

kućstva i crkvenog ruha iz ove dobe, jer je barok rođen u vijeku crkvene protureformacije, bilo doba, koje je tražilo vanjski sjaj u crkvenom obredu i životu. Ali sve je to vrlo malo i blijedo prema bogatstvu i osebujnosti umjetničke djelatnosti u ranijim vjekovima.

Dalmacija je u zadnje vrijeme Mlečića i pod birokratskom hladnom upravom Austrije u prvoj polovici prošloga vijeka polagano umirala u prosvjetnom i kulturnom pogledu očekujući uskrsnuće svojih energija i sposobnosti od narodnog preporoda XIX vijeka.

Nekoliko decenija narodne borbe, koje su urodile uvedenjem hrvatskog jezika u škole i javni život i koje su tješnje u zajedničkom cilju povezale selo i grad, preporodile su Dalmaciju i u duševnom pogledu. Neistrošene energije i sposobnosti sela dobiše ponovo, u gradskoj kulturnoj sredini, konkretne oblike i doniješe ploda. Zadnjih decenija prošlog vijeka javljaju se imena slikara i kipara u Dalmaciji; osvitom novog vijeka ona postaju brojnija i snažnija. Sve je nadvisio Ivan Meštrović, nikao u dalmatinskoj Zagori, koji se je već nametnuo poštovanju čitavog kulturnog svijeta. Njegov kralj Petar na starinskim vratima Pila u Dubrovniku, njegov monumentalan mauzolej obitelji pomoraca Račića uvrh glavice kod Cavtata, njegov Marulić zgodno smješten ispred renesansne palače i ogromni Grgur Ninski u Peristilu u Splitu kao i fini relijef bana Berislavića u staroj gradskoj trogirskoj loži izgrađuju i obogaćuju zadnjim, savremenim doprinosom izgled dalmatinskih gradova; oni dokazuju ujedno, da je Dalmacija na najboljem putu da obnovi tisućljetne tradicije kulturnog i umjetničkog života.

Ljubo Karaman

UMJETNICI RODOM IZ DALMACIJE I HRVATSKOG PRIMORJA, KOJI SU DJELOVALI U TUĐINI

U prastaroj bazilici sv. Sabine na rimskom brdu Aventinu ima iznad glavnog ulaza mozaički natpis, koji kaže, da je crkvu za vlade pape Celestina I sagradio »presbyter Urbis Illyrica de gente Petrus, pauperibus locuples, sibi pauper«. Ovo je prvi umjetnik podrijetlom vjerojatno iz naših krajeva, za kojega se zna, da je djelovao u Italiji. Istom mnogo stoljeća kasnije, s kraja XIII stoljeća, sačuvala su se u luneti iznad portala crkve Sant' Andrea u Barletti i u timpanu portala bazilike S. Michele Arcangelo u Montesantangelu dva relijefa, za koje natpisi kažu, da ih je izveo majstor »Simeon Raguseus, incola Tranensis«. Za relijef u Barletti kaže Toesca, da je »opera d' altronde piena di tardivi riflessi d' oltralpe«. Slavenskog je podrijetla bio zacijelo i slikar Paolo di Stefano Badaloni, rođen u Firenci 1397, a umro u Pisi 1478, kojega Vasari naziva Paolo Schiavo. Bio je učenik Masolinov, koji je oblike Masaccijeve prevodio u pučkiji, oporiji stil.

Uporedo s renesansom javljaju se i jači umjetnički individualiteti podrijetlom ili rodom iz naših krajeva. Naročito je zanimljiva umjetnička ličnost *Niccolò dall' Arca* (da Bari, d'Apulia, Dalmata i Schiavone), vajar XV stoljeća. O njegovu je životu malo što poznato. Uzima se, da je rođen oko 1438. Da li mu je rodno mjesto bio grad Bari u donjoj Italiji ili Bar u crnogorskom primorju, nije još danas utvrđeno. Ali, kako se u jednoj bolonjskoj kronici piše povodom njegove smrti, 2 ožujka 1494, »morì m. Niccolo Schiavon Dalmata, cittadino di Bologna«, vjerojatno je, da je bio podrijetlom ili rodom iz Dalmacije ili da mu se otac preselio u Apuliju. Javlja se, prije 1458, u Mlecima, a onda u Bologni, gdje je za crkvu S. Maria della Vita izradio terakotnu grupu »Pietà«, zacijelo svoje najzanimljivije djelo. Rijetko je kada u renesansnoj plastici taj prizor prikazan toliko smjelim realizmom. Drugo je Nikolino reprezentativno djelo arhitektonski i plastički ukras groba (Arca) sv. Dominika Guzmana. Po ovom je djelu majstor i dobio svoj nadimak »dall'Arca«. Lijevi anđeo - lučonoša na tom grobu veoma se često reproducira u priručnim djelima i poredi s desnim, djelom Michelangelovim. Nikolu je, naime, smrt spriječila, da dovrši čitav spomenik, pa je neizrađene likove izveo mladi Michelangelo. Neki su naučnjaci (među njima Venturi) tvrdili, da se na Nikolinim skulpturama ovog spomenika zapažaju utjecaji francuski, pa

su uzimali, da je Nikola boravio neko vrijeme u Francuskoj. Ali ovo mišljenje nije prihvaćeno. Svakako je Nikola, taj »phantasticus et barbarus«, značajna i osebita pojava u umjetnosti talijanskog quattrocenta.

Pavao Dubrovčanin (Paulus de Ragusio), medaljer, rođen je, vjerojatno, oko 1420 u Dubrovniku od oca Antuna. Prva je pouzdana vijest o njemu iz godine 1447, kad se spominje kao pomoćnik Donatellov u Padovi. Poslije boravi u Napulju (gdje je došao u vezu s Pisanellom) i Urbinu. Neriješeno je pitanje o njegovu radu u Dubrovniku (pri Kneževu dvoru i pri izrađivanju moneta). Nije poznato, kad je umro (1474?). Od njega su sačuvane četiri medalje: tri na napuljskog kralja Alfonsa V Aragonskog (jedna signirana) i jedna na Federiga da Montefeltre grofa od Urbina (signirana kao i ona prva: Opvs Pavli de Ragvsio).

Lucijan Vranjanin (Luciano Laurana, Dellaurana, da Urbino, Martini, Lutianus quondam Martini de Jadra), rođen 1420/1425 po svoj prilici u Vrani kraj Zadra, a umro 1479 u Pesaru, čuveni arhitekt, dolazi 1446 (?) u Napulj, gdje izvodi nacrt za Triumfalni luk Alfonsa Aragonskog u Novom Kaštelu. Venturi drži, da je izveo i neke građevine za Renata Anžuskog (kašteli Villeneuve - les Avignon i Tarascon). 1465 djeluje u Mantovi, a iste ga godine poziva Federigo da Montefeltre u Urbino, gdje do 1472 izvodi svoje remek-djelo, veličajni Palazzo Ducale, koji je kasnije toliko pregrađen i izmijenjen, da je danas teško reći, kakav je bio u XV stoljeću. Svakako je Lucijanovo djelo izvanredno skladno dvorište, gdje se, naročito u kapitelima, opažaju utjecaji rimske antike. Iz Urbina otišao je Lucijan u Pesaro, gdje je i umro. Lucijanov arhitektonski stil ima doduše svoj korijen u ranoj firentinskoj renesansi (Brunellesco), ali se on po vremenu sve više razvija u visoku renesansu, povodeći se u jednu ruku mnogo za antikom, a u drugu za načelima suvremenih teoretika, naročito L. B. Albertija. Lucijanu su se pripisivale i neke arhitekturne slike s figuralnom štafažom, pri čemu je zanimljivo istaknuti, da je B. Baldi 1724 tvrdio, da se na nekima od njih nalaze i »slavenski« natpisi. Prema današnjem stanju nauke sve su ove atribucije prilično hipotetične, pa se drži, da su najbolje među ovim slikama (one u Urbinu, Berlinu i Baltimoru) djela ferrarske slikarske škole.

Vjerojatno je Lucijanov rođak bio *Franjo Vranjanin* (Francesco Laurana, Loreano, Dellaurana, F. Adzara, Azzara), rođen 1420/1425 (?) u Vrani kraj Zadra, a umro 1502 u Avignonu (?), vajar, medaljer i graditelj. Prvi put se spominje 1456/1458 pri gradnji napuljskog Triumfalnog luka. Od 1461 do 1466 boravio je na dvoru Renata Anžuskog u Provansi. Poslije djeluje na Siciliji, u Napulju, Marseillu i Avignonu. Uzima se, da je u svojoj mladosti radio i u Šibeniku. U Riminiju, gdje je radio na ukrasu čuvenog Malatestinog hrama, djelovao

je na nj Agostino di Duccio. Na njegovim kipovima Bogorodica očituje se sretna sinteza ljupke francuske gotike i dražesnog stila Duccijeva prožeta zanimljivim, sasvim ličnim, značajkama majstorovim. Čuvene su njegove djevojačke biste, nastale po svoj prilici za njegova drugog boravka u Napulju. Među njima se naročito ističu one Beatrice Aragonske, kasnije žene kralja Matije Korvina, Eleonore Aragonske i Katarine Sforze. Među njegovim medaljama, kojih reversi kazuju utjecaje Pisanellove, najvažnije su one Renata Anžuskog i njegovih dviju žena, grofa Vaudemonta, Jeana Cosse, Karla Anžuskog, Louisa XI i Tribouleta, dvorskog luđaka Renatova.

Juraj Ćulinović ili, kako se na svojim slikama sam potpisivao, Sclavonus Dalmaticus Squarcioni Discipulus ili Scholaris, rodio se u Skradinu između 7 prosinca 1433 i 7 prosinca 1436, ali je već zarana došao u Šibenik, gdje se u ono vrijeme mnogo radilo u svim poslovima umjetničkim. Čini se, da je Juraj učio slikati kod splitskog slikara Dujma Vuškovića, ali je on doskora pošao u Padovu, da nastavi učenje u »akademiji« čuvenoga u ono vrijeme majstora Francesca Squarciona. Osnova je njegova učenja bilo proučavanje i kopiranje antiknih umjetnina iz njegove bogate zbirke, tumačenje crteža starijih majstora, praktično poučavanje u anatomiji i perspektivi. Na osnovu svega ovoga ustanovio je Squarcione i svoj stil, koji se kazuje i u djelima njegovih učenika. Svi oni antikizirani ornamentalni oblici, što ih nalazimo u tim djelima, uzajmljeni su jednako kao što i plastično izdjeljavanje oblika iz umjetnosti Donatellove. Sve se to uzajmljuje na sasvim spoljašnji način, bez pravog shvatanja bitnosti antike. Juraj ostaje u toj »akademiji« od 1456 do 1459. U jesen 1459 vraća se u Šibenik, gdje se 1463 oženio s Jelenom, kćeri Jurja Orsinija. Mnogobrojne sačuvane isprave o Ćulinoviću, koje je 1920 izdao dr. P. Kolendić, govore ponajviše o sitnim privatnopravnim stvarima, a veoma malo o njegovu umjetničkom radu. A i one slike, za koje znamo iz isprava, da ih je izrađivao za šibensku stolnu crkvu (veliki poliptih za kapelu Didomerića i slika za porodicu Grizanića), nisu se do danas sačuvale. Juraj Ćulinović umro je u Šibeniku 6 prosinca 1504. Adolfo Venturi misli, da su one slike Ćulinovićeve, koje se danas nalaze u javnim i privatnim zbirkama evropskim i američkim, nastale sve od reda za njegova boravka u Padovi (1456—1459). Ovih se jedanaest slika nalazi u Berlinu, Londonu, Padovi, Parizu, Turinu i Mlecima. Venturijevo je mišljenje vjerojatno već zbog toga, što bi notarijatski arhivi šibenski, u kojima se govori i o najsitnijim stvarima, bili sačuvali bez sumnje i vijesti o tim slikama, da su one nastajale u Šibeniku samom. Sve su te slike reproducirane u monografiji A. Uvodića »Juraj Ćulinović« (Giorgio Schiavone), dalmatinski slikar XV stoljeća«, Split 1933. B. Berenson

povećao je Venturijev broj Ćulinovićevih slika na petnaest, dok ga je A. Moschetti reducirao na deset. Ćulinović slika od reda Bogorodice i svetačke likove. Izuzetak čini »Portret mlada muškarca« (Louvre, zbirka André). U svom radu povodi se naš majstor vjerno za svojim učiteljem Squarcionom. Kolorizam je Ćulinovićev naskroz mletački. Osnovne su njegove šare: svijetlo-žuta sa smeđim sjenama, ružičasta sa crvenom, ljubičasta i modro-zelena, koje utjecajem Jacopa Bellinija bivaju po vremenu dublje, tamnije i sočnije.

Ivan Duknović (Giovanni Dalmata, Giovanni da Traù, Johannes Duknowich de Tragurio), vajar i arhitekt, rođen je oko 1440 u Trogiru, a umro poslije godine 1509. Nije sasvim izvjesno, da li je on onaj »uno di Schiavonia il quale era buonissimo iscultore«, što ga spominje Filarete u svom »Trattato dell' architettura«. Vjerojatno je, da je došao oko 1460 u Rim, gdje je najprije radio ili u radionici Paola Romana ili u onoj kojega lombardijskog majstora. U zajednici s Andrijom Bregnom izveo je grobne spomenike Tebaldijev i Ferricijev u rimskoj crkvi S. Maria sopra Minerva. S Minom da Fiesole oltar u crkvi S. Marco, korske pregrade u Sikstinskoj kapeli i veliki grobni spomenik pape Pavla II, kojega se fragmenti danas nalaze u Rimu (Museo Petriano) i Louvru. Isto je tako fragmentarno sačuvan grobni spomenik kardinala Erolija. Pored toga pripisuju mu se u Rimu još neka manja djela. Sve je to nastalo prije godine 1480. Od godine 1481 dalje boravi Duknović na dvoru kralja Matije Korvina u Budimu. Tu su nastala njegova dva relijefna portreta kralja Matije i njegove žene Beatrice Aragonske (danas u Beču). Sva su ostala ovdje izvedena djela izgubljena, a za neka se kaže, da su ih Turci 1526 odvezli u Carigrad, gdje su netragom iščeznula. Za vjerno službovanje darovao je 1488 kralj Matija Duknoviću kašteo Majkovac (»ad Savum flumen positum«), ali ga naš majstor nije nigda primio u posjed. Tako se on, vjerojatno početkom devedesetih godina XV stoljeća, vratio opet u Rim. 1498 bio je u Mlecima, gdje je izveo relijef Bogorodice za biskupa Nikolu Franca. Posljednje je njegovo djelo nastalo 1509 (grobni spomenik blaženog Girolama Gianellija u stolnoj crkvi u Jakinu). Venturi mu pridaje kipove sv. Tome i sv. Ivana Evanđelista u trogirskoj stolnoj crkvi, pa bistu Carla Zena u mletačkom Museo Civico Correr. Najzamašnije djelo Duknovićevo bio je zacijelo grobni spomenik pape Pavla II. Vasari kaže za nj, da je »la più ricca sepoltura, che fosse stata fatta d'ornamenti e di figure a Pontefice nessuno«. Nekoliki sačuvani stari crteži Grimaldija, Benedetta da Rovezzana i Girolama Ferrarija, pa bakrorez u djelu Ciacconijevu »Vitae Pontificum« dopuštaju, da se spomenik rekonstruira u svom prvotnom obliku. Među alegorijskim kipovima, koji su ga ukrašavali, najljepši

je onaj »Nade«, prekrasne mlade žene, pun izražajne dramatske snage. Dojam toga lika uvećaje još i tehnika kojom je izveden. Pored nemirnih ploha javljaju se tu neobično meki i puni oblici izdjeljani majstorskom rukom. Zanimljivi su i Duknovićevi pejzaži na nekim relijefima toga spomenika. Kako je Duknović svoje grobne spomenike izrađivao uvijek u zajednici s kojim drugim majstorom, teško je danas u svakom pojedinom slučaju utvrditi, tko je autor osnovne arhitektonske zamisli. Svakako je Duknović uveo u quattrocentistički grobni spomenik tu novotu, da se umjesto glatke pozadine ili sarkofaga služio oblom ili poligonalnom udubinom.

Juraj Glović (Don Giulio Clovio Croata, Croatus, de Croatia, Illyricus, Macedo), miniator, rodio se 1498 u Grižanima u Vinodolu, a umro je 5 siječnja 1578 u Rimu. O ranoj mladosti i školovanju Glovićevu nema pouzdanih vijesti. Uzima se, da je 1516 došao u Mletke, gdje je, kasnije, crtao medalje i pečate za kardinala Marina Grimanija. Slikati je, valjada, učio u Mantovi kod Giulija Romana. 1524 odlazi u Ugarsku na dvor kralja Ludovika II, gdje je za nj i za kraljicu izveo neka djela, koja se do danas nisu sačuvala. Poslije katastrofe kod Mohača vraća se u Italiju. U Rimu je 1527 bio zarobljen od španjolskih četa. Kad se oslobodio, postao je redovnikom i uzeo ime Giulio u čast svome učitelju Giuliju Romanu. Kasnije je živio u Padovi i Perugiji i odrekao se redovništva. 1538 je u Rimu u službi kardinala Aleksandra Farnesa, od 1551 do 1553 u Firenci, radeći za Cosima de' Medici, a 1557 u Piacenzi. Poslije, od 1561 pa sve do svoje smrti, ostaje u službi Farnesovoj. Umro je u Rimu, u palati Farnese, a pokopan u rimskoj crkvi S. Pietro in Vincoli. Na grobnom mu je spomeniku bio natpis »Julio Clovio de Croatia«. Suvremena je naučna kritika ne samo modificirala značenje umjetnosti Glovićeve, nego je, dapače, i veliki broj djela, koja su mu pridavana, ograničila na osam, koja se danas čuvaju u Londonu (Britski muzej i Muzej Soane), Rimu (Vatikanska knjižnica), New Yorku (Public Library), Beču (Nacionalna knjižnica), Firenci (Uffizi) i Napulju. Glavno Glovićevo djelo, Horae Beatae Mariae Virginis, koje se čuvalo u kraljevskoj napuljskoj knjižnici, iščezlo je 1860 netragom, ali se danas nalazi u Morganovoj knjižnici u New Yorku. Glović nije bio stvaralački genij, već savršen tehničar. Prestavljajući vjerno monumentalne kompozicije Rafaelove i Michelangelove u sitni format svojih miniatura, on je u minijaturnu umjetnost uvodio ne samo neki nesklad, nego je i loše utjecao na njen daljnji razvoj. Naročita je značajka Glovićeva u području minijature prebujno obilje ornamentalnih i dekorativnih detalja. Bio je vanredan crtač, ali mu je kolorizam ponešto sladunjav.

Među slikarima mletačkog cinquecenta zaprema sasvim naročit položaj

Andrija Medulić (Andrea Schiavone, Schiavone, ser Andrea depentor, Andrea depentor, D. Andreas Sclabonus dictus Medola q. S. Simeonis, ser Andreas Meldola de Hiadra pictor), rođen, vjerojatno, u Nadinu 1503, a umro 1 prosinca 1563 u Mlecima. Andrija Medulić dolazi u Italiju u vrijeme presudne stilske krize u talijanskoj umjetnosti, kad je nakon dokončanog perioda tzv. visoke renesanse počinjao manirizam. Strogu renesansnu harmoniju, preglednu simetriju, simetrijsku ravnotežu i izjednačeni mirni, skladni i sočni kolorizam nadomještaju sada sve snažnije: virtuozno prepletanje složenih i zakučastih stavova i kretnja, vitoperenje i izmetanje kompozicijske sheme, priklanjanje k smjelu i novu načinu slikanja. Kao potpuno izrađen stil javlja se manirizam već oko godine 1530. Njegovi su izvori u jednu ruku umjetnost rimska prvih decenija XVI stoljeća, a u drugu ruku umjetnost one generacije parmezanskih slikara, koji su djelovali neposredno poslije Correggija (među njima naročito Francesco Mazzola Parmigianino). Utvrđeno je, da je Parmigianinov stil presadio u Mletke Andrija Medulić. Drugačija je stvar s pomenutim novim, impresionističkim, načinom slikanja. Taj se način javlja u isto vrijeme i na ranim slikama Tintorettovim kao i na Medulićevim. Nije još ni danas utvrđeno, tko je od njih dvojice bio osnivač te fakture, koja, žustra i hitra, potsjeća u mnogočemu već na kasni barok svojim paralelnim nizanjem širokih, tečnih i razvedenih poteza kista, pa suhog, oštrog, kaligrafijski brižnog slikanja vrškom njegovim. Pored ove tehničke naročitosti Medulić je uveo u mletačko slikarstvo kao svoju ličnu značajku oblikovanje likova nježnih i dražesnih, neprirodno duguljastih, vitkih i povodljivih. Neslućenom do onda smjelošću (Ridolfi je naziva »l' istinto della sua nazione«) vitla, previja, naginje i vije on te svoje likove, nadima laka i prozirna tkiva, koja tek napo prekrivaju njihove lijepe udove, i daje, da se ona vijugaju i vijore u svojim krugovima i krivuljama kao neka jeka one sladostrasne psihičke i tjelesne dinamike, koja ih ispunja i prožima. Sva je prilika, da je Medulić temelje svog slikarskog odgoja primio još u domovini. Za to je bilo prilike u Zadru i Šibeniku. Nisu nam, na žalost, sačuvane o životu i radu Medulićevu vijesti, po kojima bi bilo moguće prikazati i tačno objasniti njegov umjetnički razvoj. Prve vijesti teku istom od godine 1541/1542. Godine 1547 datiran je njegov bakropis »Otmice Helenine«, a 1548 tvrdi Paolo Pino, da je Medulićeva tehnika (»degna d' infamia«) uzbunila pristalice strogog firentinskog crteža. Zacijelo je Medulić bio već oko godine 1540 potpuno izrađena umjetnička ličnost. Teško je reći, kako je tekao njegov umjetnički razvoj od godine 1535, kad je vjerojatno došao u Mletke, gdje je na nj prvi utjecao Bonifazio Veronese. Iz stila Medulićeva izbija, međutim, odviše snažno utjecaj Parmigianina, da ne bismo morali pretpostaviti neposredan uče-

nički odnošaj i boravak njegov u Bologni (ili Parmi) kod Parmigianina. Od početka četrdesetih godina pa sve do svoje smrti djelovao je Medulić u Mlecima, gdje on najprije (prestavljajući stil Parmigianinov u mletačko slikarstvo) utječe na mladog Tintoretta, dok sam, krajem četrdesetih godina, podliježe utjecaju Tizianovu. U posljednjoj fazi reći bi, da na nj utječe Tintoretto. Pored toga ima u umjetnosti Medulićevoj još jasnih tragova rimske škole Rafaelove (uvjetovanih u jednu ruku Parmigianinom, a u drugu bakrorezima Raimondijevim). O složenoj umjetnosti Medulićevoj nije još do danas rečena posljednja riječ. Tako nije čudo, da se danas najbolji poznavaoci njegova djela, Adolfo Venturi i Bernhard Berenson, ne slažu u atribucijama. Dok prvi pridijeva Meduliću 117 djela, drugi je taj broj smanjio na 89. Glavna su djela Medulićeva reproducirana u knjizi A. Uvodića »Andrija Medulić nazvan Schiavone, dalmatinski slikar XVI stoljeća«, Split 1934, izdanje Galerije umjetnina Primorske banovine, svezak III.

Stjepan Crnota (Stephanus de Cernota pictor, Stephano Cernotto, »Stephano discipolo de Titiano«), uvažen mletački slikar u trećem deceniju XVI stoljeća, ostao je u nas do danas gotovo sasvim nepoznat. Potječe iz prastare hrvatske porodice, koja se javlja već u XI stoljeću, a rođen je u Rabu. O njegovu je životu sačuvano veoma malo dokumentarnih vijesti. Prvi put se spominje 1530, a jedna isprava od 26 listopada 1548 kaže, da je već mrtav. Od njega su danas poznata samo tri djela: slika apostola sv. Petra, signirana i datirana 1536, u mletačkoj crkvi SS. Giovanni e Paolo, i njen nesignirani pendant apostol sv. Pavao (u galeriji bečke Akademije), koju je zavještao 1532 patricij Paolo Cornaro. Ove su se dvije slike nekad nalazile u prostorijama magistrata »del Monte Nuovissimo« u mletačkom Palazzo Camerlenghi, a između njih je visjela Crnotina najzamašnija slika »Isus goni trgovce iz hrama«, koja se danas nalazi u »Antichiesetti« Duždeve Palate u Mlecima. Ova se prije pridijevala Bonifaciju Veronesu, ali je Wickhoff i subjektivnim i objektivnim razlozima utvrdio, da je djelo Crnotino, istaknuvši, da je Crnota znatno unaprijedio slikovne probleme mletačkog slikarstva, nadmašivši i samog Bonifacija.

Martin Kolunić-Rota, bakrorezac, rođen je oko 1520 u Šibeniku, a umro 1583 u Beču. Nije utvrđeno, da li je bio izdanak hrvatskog plemena Kolunića, koje je isprva živjelo u staroj hrvatskoj župi Psetu u bihaćkoj krajini, ali je vjerojatno, da je on svoje hrvatsko ime polatinio u Rota. Djelovao je iznajprije u Mlecima, Firenci i Rimu. U svoje rano vrijeme kopira on bakroreze Dürerove i reže u bakar slike G. B. Franca, Tiziana, Luke Pennija, F. Zuccara, Rafaela, Michelangela. Osobito je čuven njegov veliki bakrorez po Michelangelovu »Posljednjem sudu«, kojega je treću ploču pored drugih nedovršenih ploča poslije

njegove smrti dovršio Anselmo de Boodt. Kolunićev zemljak, ostrogonski nadbiskup Antun Vrančić, doveo ga je 1568 u Beč na dvor cara i kralja Rudolfa, koji ga je imenovao »dvorskim portretistom, slikarom i vajarom«. U Beču je živio sve do svoje smrti. Ovdje nastaju i njegova najznačajnija djela, potretni bakrorezi najznatnijih ličnosti na bečkom dvoru, među njima i portreti njegova zaštitnika nadbiskupa Antuna Vrančića. Ima od njega i nekoliko geografijskih karata i veduta. Kolunić se smatra posljednjim pretstavnikom tehnike Marcantonija Raimondija. Kristeller ističe izvanrednu čistoću i jednoličnost u vođenju linija i prekrasni sjaj tonova na njegovim bakrorezima. U njegovu kasnijem radu utječu na nj nizozemski majstori. U svojim portretima povodili su se za Kolunićem Jean Rebel (odlični francuski bakrorezac potkraj XVI stoljeća) i njemački bakroresci XVII stoljeća Matija i J. F. Greuter, koji su djelovali u Rimu.

U Šibeniku se rodio oko godine 1538 (gdje je umro 1592) i bakrorezac *Natale di Girolamo Bonifazio* (Natalis Bonifacius Sibenicensis). Rezao je u bakar slike F. Zuccara, Tiziana i Rafaela. Prvi je njegov poznati bakrorez (po Tizianovu sv. Jeronimu) datiran 1571. Djelovao je u Rimu, a po svoj prilici i u Mlecima. Ima od njega i geografijskih karata i veduta. 1590 izveo je bakroreze za djelo Domenica Fontane »Della Trasportazione dell' Obelisco«, na kojima je prikazao podizanje čuvenog obeliska na trgu sv. Petra u Rimu god. 1586.

Baročnog slikara *Federika Benkovića* (Federighetto da Dalmazia, Bencovich Schiavon) prikazao je prvi u nas Ivan Kukuljević Sakcinski 1859, ne mogavši utvrditi ni vrijeme ni mjesto njegova rođenja (koje bi, po njegovu mišljenju, mogao biti Dubrovnik, Hvar, Omiš ili Šibenik) ni njegove smrti. Danas se zna, da je Benković umro 8 srpnja 1753 u Gorici. Kako se u knjizi umrlih goričke crkve sv. Hilarija kaže, da je umro u 76 godini života, rođen je on godine 1677. Činjenica, da je Kukuljević 1854 u Omišu, u kući Jerolima Benkovića (»potomka« majstorova) našao dva umjetnikova autoportreta, neke njegove crteže i ploče bakropisa, dalje, da se jedan od autoportreta sačuvao još do nedavno u Omišu, a pored njega i neki dokumenti o majstorovu životu, pa najposlije i to, da se on sam potpisivao »Bencovich Schiavon«, upućuje na to, da je on doista rođen u Dalmaciji. Učio je u Mlecima i Bologni (kod Carla Cignanija). Najviše je na nj utjecala umjetnost Correggiova. 1716 je u Mlecima, gdje je bio učitelj Rosalbe Carriere. Kasnije bio je u Milanu i Beču, a onda kao dvorski slikar kneza izbornika Lotara Franje Schönborna u Pommersfeldenu i Würzburgu. Prema R. Pallucchiniju danas je sačuvano od Benkovićevih djela osamnaest slika, šest crteža i jedan bakropis. Ali u najnovije vrijeme iskrsavaju češće nova, dosada nepoznata djela majstorova. (U »Strossmayerovoj galeriji« u Zagrebu ima od

njega slika »Žrtva Abrahamova«, a u zbirci dr. I. Tartaglie u Splitu slika sv. Franje od Paole.) Komponente stila i utjecaja Benkovićeve umjetnosti veoma su složene i nisu još do danas sasvim objašnjene i utvrđene. Dok se u njegovu stilu ukrštavaju elementi umjetnosti Magnasca, Cignanija, Crespija i Piazzette, utječe on sam zamašno na mletački settecento i na austrijsko slikarstvo rokokoa.

Literatura. Šimun Dubrovčanin: A. Bacotich, Simeone da Ragusa (Archivio storico per la Dalmazia, vol. XVI). Niccolò dall' Arca: P. Schubring, Italienische Plastik des Quattrocento, Berlin 1915. Pavao Dubrovčanin: I. Uzorinac (Numizmatika sv. 2—4). Lucijan Vranjanin: J. Schmidt (Thieme-Becker, Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler sv. 22). Franjo Vranjanin: F. Schottmüller (ib. sv. 22). Juraj Ćulinović: A. Moschetti (ib. sv. 30) i A. Schneider (Nova Evropa XXV). Ivan Duknović: F. Schottmüller (Thieme-Becker, o. c. sv. 8) i A. Schneider (Savremenik 1914). Jure Glović: L. Burchard (Thieme-Becker, o. c. sv. 7) i A. Schneider (Hrvatska revija 1937). Andrija Medulić: L. Fröhlich-Bum (Thieme-Becker, o. c. sv. 24) i A. Schneider (Hrvatska revija 1935). Stjepan Crnota: A. Schneider (Hrvatska revija 1936). Martin Kolunić-Rota: L. Servolini (Thieme-Becker, o. c. sv. 29), M. Pittaluga, L' incisione italiana nel cinquecento, Milano 1928; P. Kristeller, Kupferstich und Holzschnitt in vier Jahrhunderten, Berlin 1905; M. D. Gjurić (Umjetnost 1923 i 1938). Federiko Benković: R. Pallucchini (Rivista d'arte XIV i La critica d' arte 1936).

Artur Schneider

NARODNA UMJETNOST

Osim prirodnih znamenitosti i povjesnih spomenika u našim primorskim krajevima što privlače pozornost, ističe se nadasve posebna priroda njihovih žitelja, čitava njihova spoljna i duševna pojava: i rad i nošnja i nakit, u kratko sve ono što se odnosi na staro im porijetlo i na predaju i što narod osijeća kao svoje rođeno dobro.

Ako se igdje očituje ona istina da je priroda učiteljica i uzor svakome stvaranju, duševnomu i tvarnomu, to se može punim pravom primjenuti našem primorju, — i obali i zaleđu — koje bi u svojem stvaranju — poiesis — bilo išlo uporedo sa Heladom da ga nijesu u toku njegova života često ometale elementarne nezgode! Bilo bi ostalo vijerno dijete, viječni snažni mladenac i stvorenje istočne zore i topla sunca, podložno igrama i promjenama, olujama i tišinama, one više harmonije kojoj se divimo i klanjamo u prirodi.

Obala primorja i otočja vrlo je slikovita, puna lijepih uvala i zaliva, opasana golemim planinama i vrletima, načičkana bezbrojem malih i većih otoka, obasjana sunčanim zrakama a obrasla mediteranskom i suptropskom florom.

I zemlja i more i podneblje, sve troje ostaviše svoj pečat stanovnicima primorja.

Ta obala »Sunca i Boja« ima svoje posebne draži i neku privlačivu snagu ljepote i romantičnosti.

»Kad bi u našem starom svijetu — piše E. Manny u knjizi ‚Aux portes de l'Orient' — imali da izaberemo neki najprikladniji zakutak da prijatelju pokažemo koliko može more da bude modro, a priroda da ima čara, onda kad je sama, i koliku može da pokaže raskoš, usprkos svojoj golotinji, trebalo bi da ga srčano uputimo na obale Jadranskog mora.«

Svi prijatelji umjetnosti i prirode koji prođoše ovim krajevima bili su začarani i opojeni prirodnim krasotama, nađoše, da hrvatsko i dalmatinsko primorje i otočje pokazuju u sebi snažan kontrast južne vegetacije s kamenitom golotinjom gorja i da se taj kontrast združuje u jedinstven sklad. Svi složno opaziše da se preko cijele naše zemlje i plavog Jadrana, preko sela i gradova, otoka i grebena, preko polja i vinograda preljeva neki prijatan sunčani trak, koji stvara s prirodom

nenatkriljive krasote i harmonije, bajne prizore i gizdave krajolike i prijatne zakutke kao gnjezda za ljubav i pjesmu.

Uporedo s time, redaju se ti znameniti ostaci raznih kulturnih epoha, od davnih vremena pak sve do danas. Tu se susreću rimske i sredovjekovne građevine, monumentalne crkve, vitki romanski zvonici, gotičke i renesansne palače, bogato urešeni portali i prozori, vrijedne slikarske i skulpturske radnje poznatih svjetskih majstora i više drugih historijskih znamenitosti.

Daleko od velikih kulturnih centara, a otvoreno svim kulturama, na razmeđu zapada i istoka, sjevera i juga, u hrvatskom i dalmatinskom primorju, otočju i zagorju opazit ćeš velike i interesantne razlikosti u običajima i nošnji njihovih žitelja, u radu i prirodi njihovih stanovnika, onakove, kao što su i bile različite kulture što su tu djelovale i ostavile očitih ostataka svoje moći i veličine.

I u tom obilju prirodnih ljepota, u raznolikosti šara i skladnom prilagođivanju boja i mora i sunca i vaskolike prirode, u sjaju starih građevnih tehnika, ornamenata i oblika, treba da se čovjek snađe, da shvati i osjeti veličinu i važnost svega onoga što vidi.

Doduše i ovdje je, kao i svuda, pod raznim uplivima nivelovanja i razaranja modernog i prometnog života, već dobrano napredovalo ono jenjavanje i osiromašenje narodne osebujnosti; no, uza sve to, pokazuju se, osobito u unutrašnjosti, čak i letimičnom putniku svuda jasni tragovi jedne u istinu umjetničke narodne kulture, čije nam tradicijonalne sposobnosti pokazuju pokašto i put u budućnost.

U Dalmaciji je zapravo ono područje u kojemu se pojavljuje narodna umjetnost u pravom i zdravom starinskom izražaju. Ovdje žive ona prastara, donekle o Orijentu i Bizantu ovisna Balkanska kultura, čije izraze, vjerno prenešene, možemo konstatovati na svakom koraku i na svakoj stopi u pojavama dalmatinske narodne umjetnosti.

Dalmacija, a navlastito Zagorje, veoma je bogato kako u narodnoj umjetnosti tako uopće i u folkloru, a tome se kao glavni uzroci mogu navesti uvriježena gospodarska osebitost i otcijepljenost zemlje od velikog saobraćaja. Velika izvornost starina njezinih stanovnika u pogledu načina života i duhovnog stanja, njezino gospodarsko siromaštvo, koje još stanovnike drži u prostu i primitivnu načinu gospodarstva, njezina odijeljenost i partikularizam, bile su do sada nepresušive jake žile iz koje su nicale i cvale narodne umjetničke kvalitete prvoga reda.

Redom su i bizantinski i turski kulturni umjetnički uplivi djelovali na primitivnu slavensku dušu dalmatinskog pučanstva i ostavili svoje tragove na tehnici i uresnim oblicima narodne umjetnosti ove zemlje, poimence u raznoličnoj i bogatoj vanjštini ukrasa i nošnja.

Imamo u Dalmaciji pred sobom narod još zbilja vas zauzet i predan vezivu i vezilačkom radu.

Zadojena tim prirodnim ljepotama i umjetničkim ostacima prošlih kultura, duša je prostoga ali oštrovidnog i oštroumnog puka stvorila divnim proizvodima svojih ruku ovu našu narodnu umjetnost kojom se možemo potpunim pravom ponositi i dičiti.

Ta je naša umjetnost, osobito ženski radovi, puna neodoljive ljepote, duševne i umne sadržine, puna čara, efekta i harmonije.

U tim umjetninama, sigurno, pravo je uživanje promatrati i utvrđivati, koliko ima u njima toga ili onoga uticaja. No ipak ostaje nešto u svemu tomu što je naše i što čini da bude u svojoj cjelini naše. Ono gotovo čudesno i nepojmljivo, instinktivno postavljanje umjesne šare, umjesna oblika, i odabiranje tačnog i pravog mjesta i prostora — to je ona zajednička crta koja nam daje pravu narodnu karakteristiku! Nema tu nikada nikakva nagomilavanja uza sve raskošno bogatstvo uresa, uza svu neodoljivu potrebu da se ispuni i oživi svaka površina. Kao da je svaki pojedini komad izašao ispod ruke velika majstora i bio izdjelan po najstrožim umjetničkim zakonima!

Marna kućanica, pobuđena samo svojim običajem, ponešena prirodnom spretnošću svoje ruke i vođena svojim izučenim okom, ni najmanje razmažena radi zahtjeva porodice i seoskog rodbinstva, stvara ovdje, bez stanke i odmora, i uvijek i svuda na osnovu baštinjenog likovnog bogatstva i najizrađenijih tehnika, gotovo iz svakog komada odjeće, po jedan uzorak narodne pučke umjetnosti, ni jedan naličan drugome, nego svaki po sebi odličan, čak i nenadmašiv u svojoj vrsti.

Ti vezovi, ti radovi izvijali su se iz srca i duše naše žene radilice i trudbenice, pak stoga i imaju u sebi karakter neke nujne poezije, ali pune ozbiljnosti, stroge ljepote i južnjačke topline. Iz tih se radova ispoljuje snažna sposobnost našeg naroda da stvori svojom vlastitom snagom bezbroj čitavih kompozicija i svojom spretnošću u sastavljanju raznih šara, crta i likova, trajne ornamentalne vrijednosti bujne i obilne varjacije sa utjelovljenim oblicima skladnosti i jedinstva.

Mirni sklad crta i ornamenata u našim ženskim narodnim radnjama i zgodno primjenjivanje i spajanje boja produkt su raspoloženja narodnog duha, produkt slobodne fantazije i vedra rasuđivanja što daje narodnim tvorevinama, naravnost u prilagođivanju šara i potrebnu skladnost i srazmjernost u ornamentima.

Kad pobliže promotrimo te ornamente, naročito ženske umjetničke radove, osjećamo neku savršenu složenost i preglednu cjelovitost; osjećamo da je ta cjelina djelo velike i čiste duše koja probija i ljupko govori iz svih onih raznovrsnih čestica od kojih je složena.

To zgodno prilagođivanje i stapanje boja u harmoničnu cjelinu, u skladno spajanje crta i ornamenata u pravilne geometrijske oblike i stilizovane likove u jednoj od glavnih obilježija naših ženskih narodnih radova.

Siguran arhitektonski osjećaj je ono što postavlja tako visoko narodnu umjetnost i što je odvaja od drugih. Sva ona čista, otmjena, klasična ljepota rase, zemlje, boje, bilina i prekrasnih starih građevina zrcali se u radnjama našega naroda. Bez svega može da bude naš siromašni i skromni narod, samo ne može bez ljepote! Ona je s njime rođena kao najintimniji dio njegova bića!

U ovim tankim nitima narodnih rukotvorina, koje su pune bajnosti, sunca i melodije, navlastito ćeš uočiti stvaralački duh narodnog genija, i po tomu ćeš moći otkriti povijest toga duha i srca, koje je stvorilo skupocijenu imovinu što nas iznosi visoko nad druge narode.

U njima se ogleda ona vedra i jaka duša, koja je umjela u nizu vijekova primiti mnoge uplive rimskog i bizantinskog sjaja, od kršćanskih simboličkih znakova i šarenih turskih i orijentalnih nakita do najnovijih modernih vremena, znajući svojom stvaralačkom snagom prosuđivati moć ovih novih elemenata, priljubiti i prilagoditi svom ukusu i naziranju i najzad, stvoriti samostalna umjetnička djela.

Sve pomenute lijepe odlike ženskih narodnih rukotvorina, koje su i estetske i sadržajne i izražajne, bude u nama žudnju ljepote i jak osjećaj umjetničkog uživanja. Pa kad gledamo to biserje pučke umjetnosti, kako da ne prenesemo svoju misao tamo u samoću do onih naših skromnih seljakinja koje su ispisale poeziju svoje igle na platnu u onim malim zapuštenim kolibama ili u velikom hramu Božje prirode, blagodarne nadahniteljice pravih umjetnina!

Sve su vam to ponajviše ruke bezazlenih pastirica, samotnih i udaljenih od svijeta što po pustim i kršnim brdima stvaraju ova remek djela, bez nacrta i modela ponajčešće materijalom i oruđem što su same napravile!

Eto ta spretnost i valjanost, taj rad bez nacrta i uzoraka, tim samim materijalom i oruđem stvaraju umjetnu veličinu ovih radova. Ta vještina omogućuje one zanimljive, nezamjetljive nepravilnosti, ono pristalo ispunjavanje krajeva, ono savršeno prilagođivanje zadatim veličinama.

Gle ih kako kreću na pašu! Mirno pazi pastirica svoja stada i za njima »sitan vezak veze« popijevajući tihe popjevke, kao da bi mlada htjela one tihane note što joj struje u zanosu ljubavi i sreće — prenijeti na platno!

Tu posijedaju u proljeće na zelenu tratinu, okružene svakojakim poljskim cvijećem, dok ih poj sićana slavuja u srce dirka, a od žute kapinike, žute kao od zlata, struji opojni miris. Vez vezu pastirice i pričaju čudne priče o vilama i vje-

šticama otkrivajući jedna drugoj tajne srca svoga mlađanoga, a iz grudi im biju čežnje i izdasi!

Treba shvatiti dušu tog naroda, treba znati u kojim je momentima on stvorio tako otvorene, sjajne vezove pune kolorita i života. To su svečani časovi sreće, kada je srce zadovoljno, kad je duša puna slatkog milja. Sve im to ide iz glave, a misle da rade po slobodnom zamišljaju, dok u istinu to zbiva pod drevnim baštinjenim predajama i tisućljetnim uspomenama narodne duše. Nije njima potrebno da nauče zakone veza. Rođene su one sa zakonom svilene niti! One su potomkinje svojih pređa koji su radili za sve one što su znali izrabljivati i izrabiti veliku sposobnost našega naroda!

I boje znadu da majstorski spajaju i mješaju te neuke, a dobrim djelom i nepismene radnice, svojim kistom, sitnom iglicom, i da same zamisle zamršene geometrijske ornamente i likove, ili da stiliziraju bilje, cvijeće, životinje i ostalo, i da to sve harmonički povežu u divnu cjelinu sa uzorcima i nacrtima koje im je duša upila iz prirode i upisala ih u bistre i svježe svoje moždane:

Pričekaj me sunce na zahodu,
Da navezem bratu zarukavlje:
Oba kraja krila paunova,
A na srijedi oči sokolove.

Tim se radnjama one kite i krase kao proljetne livade i blistaju sjajem i bojama kao ponosni paunovi!

Koliko je kod toga sitnog rada bilo uzdisaja i želja neispunjenih, koliko po tim nitima noći probdivenih i misli razasutih, a ipak koliko te radnje imaju u sebi vedrine, sunca, radosti i života, ugodne harmonije i profinjenog ukusa.

Na tom umjetničkom bogatstvu i obilju raznovrsnih ornamenata i šara primjećuje se i radost proljetnog cvijeća — sumornost jesenjeg lišća: sjaja i turobnosti, a to je baš i prava umjetnost, koja se rađa iz duše što umije da gleda i sunce i sjenu i bijelo i crno!

Ta lirika ženske duše, izražena ornamentalnim bogatstvom crta, likova i oblika u raznim kombinacijama i obiljem motiva i skladnim i ukusnim spajanjem raznih šara — to je prava svojina samo našeg naroda. Ta plemenita ženska duša, duša je skupnog našeg naroda koja nam govori iz svoje samoće i zapuštenosti, ali govori glasno, značajno i izražajno.

Kad pogledamo ornamente i motive, kad posmotrimo tehniku i izradbu, kad zvirimo i vidimo kako se narodna duša odražava u narodnom vezu i tkivu, naći ćemo svuda jedan nedjeljiv narod. Zapazit ćemo izvjesnu razliku samo u tome,

da li prevlađuje svjetlija boja ili tamnija, prema tome kakva je sudbina bila dosuđena pojedinom kraju, da li je bilo više boli, čemera i jada ili sreće i veselja.

To je ona primorska planinska narodna duša čista i otvorena koja živi i bitiše u vedrini zagorskog vidika i kojoj se u zamišljenom pogledu zrcale čedni ideali života. Ona ljubi one gole visine sa kojima se otvara nepregledno obzorje; ljubi onaj goli krš, koji ju mori gladom i jadom; onu mutnu vodu što u procjepi stane i sahne. Vrlinu toga duha treba proučiti i na toj podlozi stvoriti narodno dobro — a narodno umijeće — koje mu stariji ostaviše u svijesti čuvati kao amanet.

Imajmo uvijek na umu da narodno »umijeće« i narodna »riječ« dva su velika amaneta koje treba da pomno čuvamo, ako hoćemo da se ta karakteristika, cvijet i duša našeg imena, održi kao vječna i mila oznaka našega roda.

Sve te konstatacije ispunjaju nas samosviješću i ponosom što nam se je narodna umjetnost sačuvala vijekovima, i pregnimo svima silama da to svoje blago održimo!

Kamilo Tončić-Sorinjski

PRIRODNE LJEPOTE

1

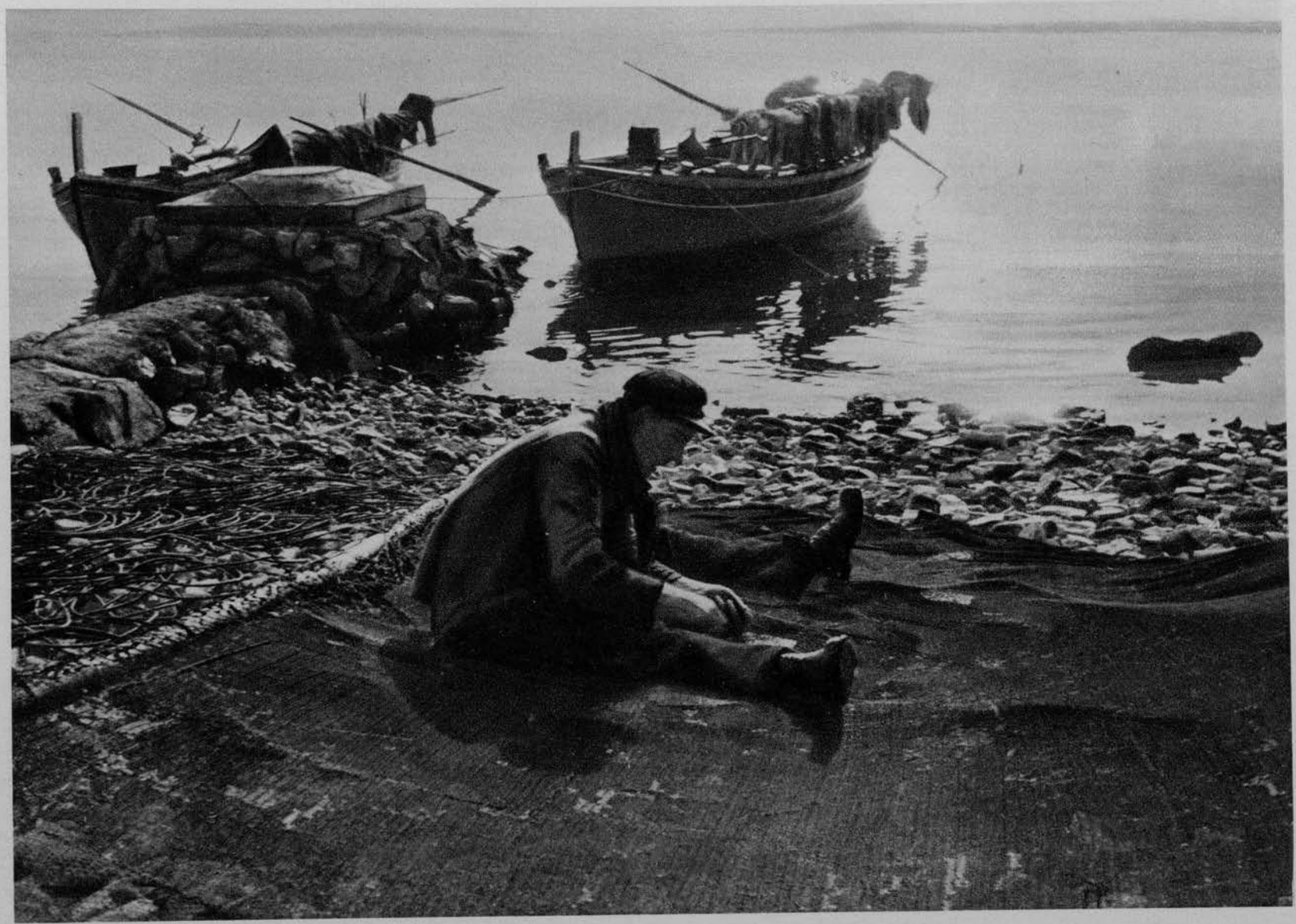

105

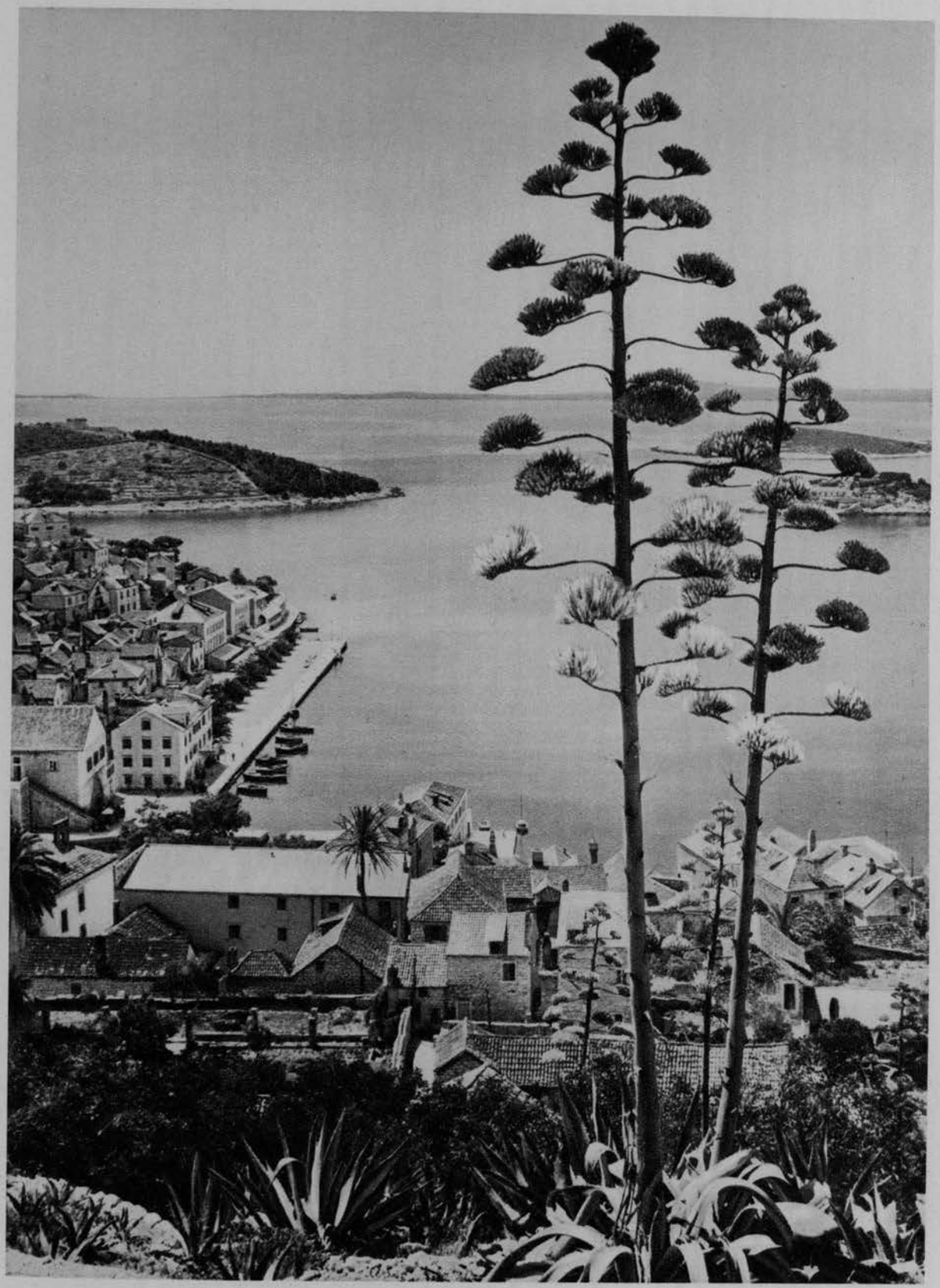

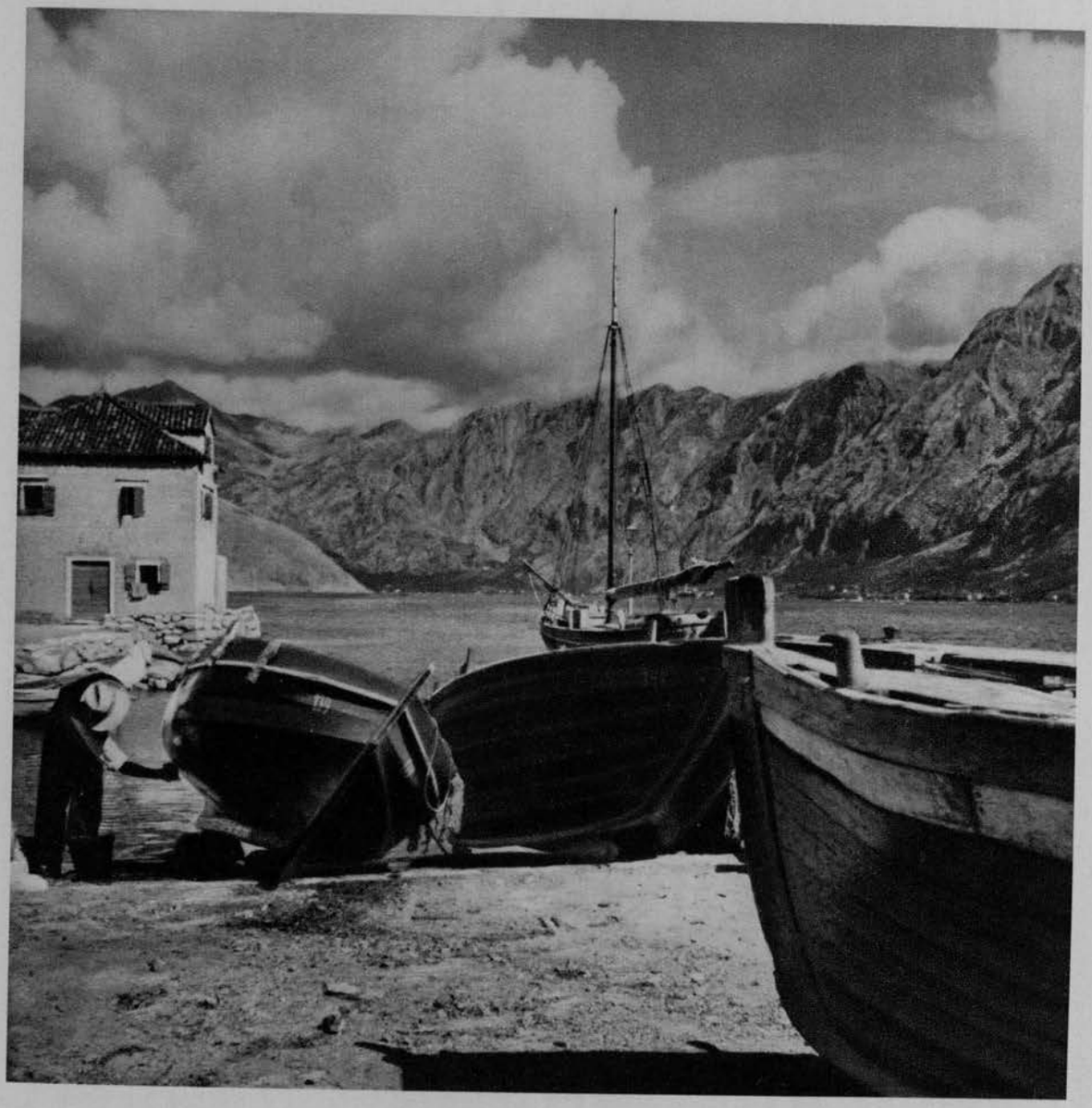

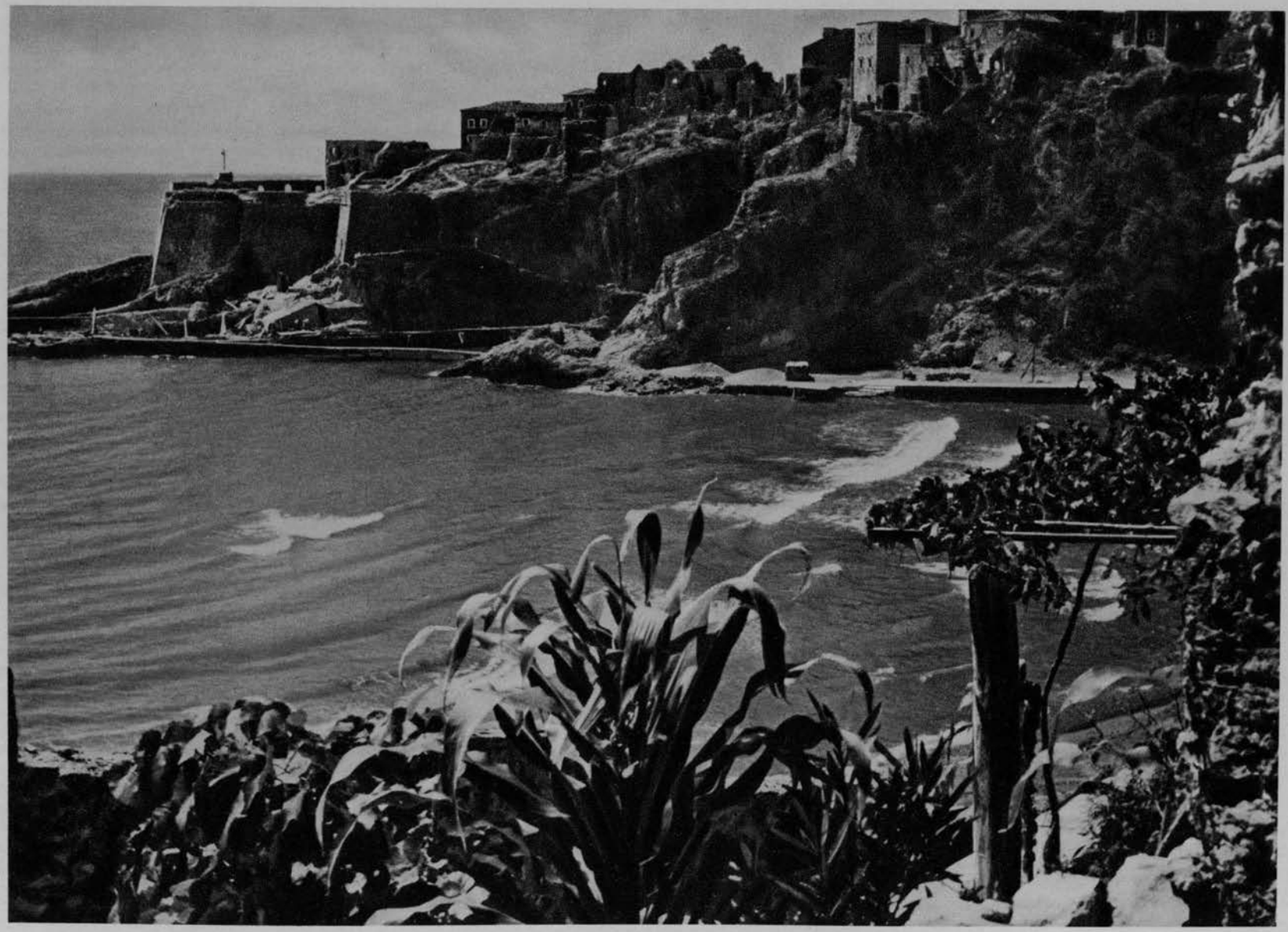

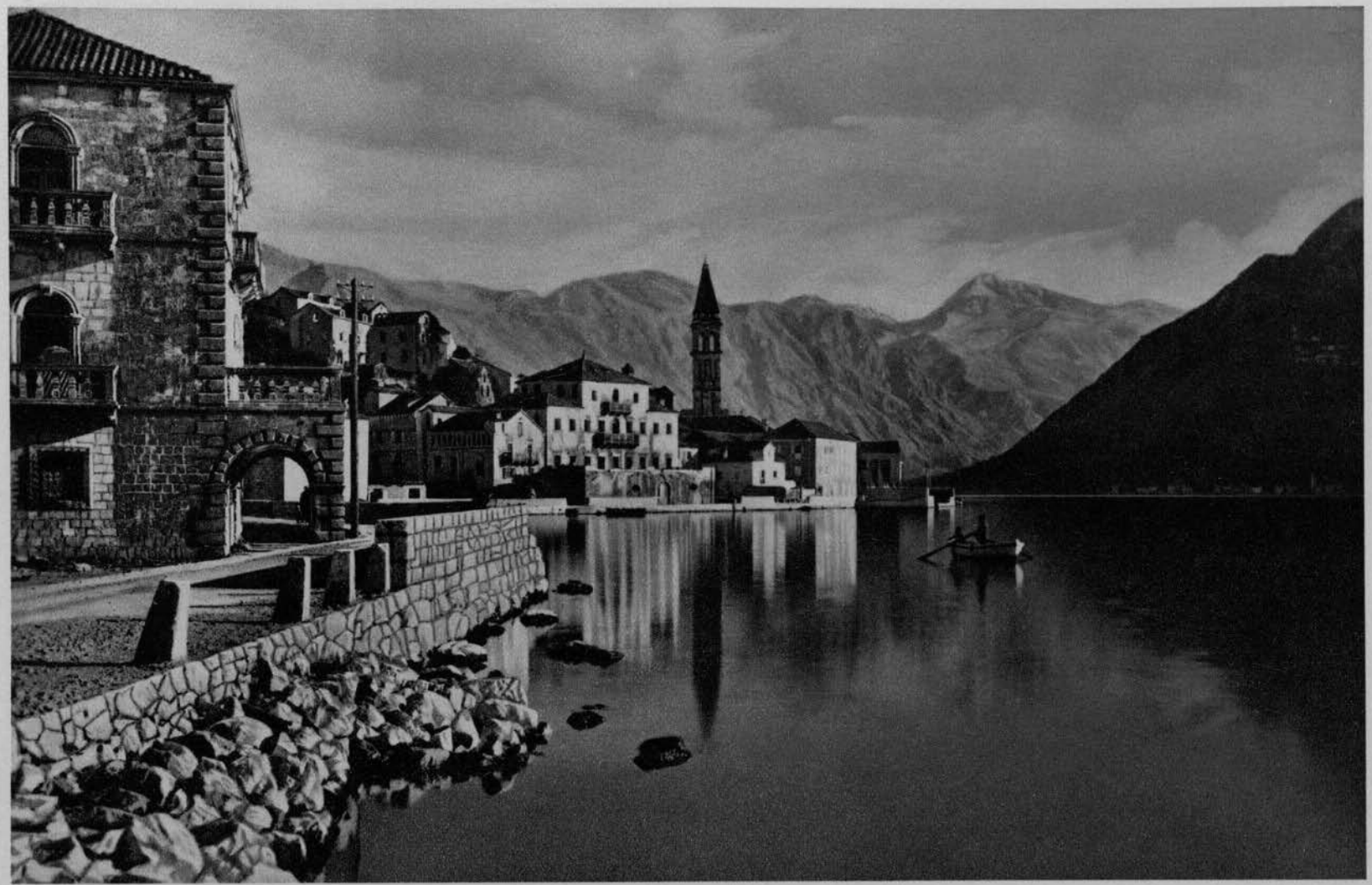

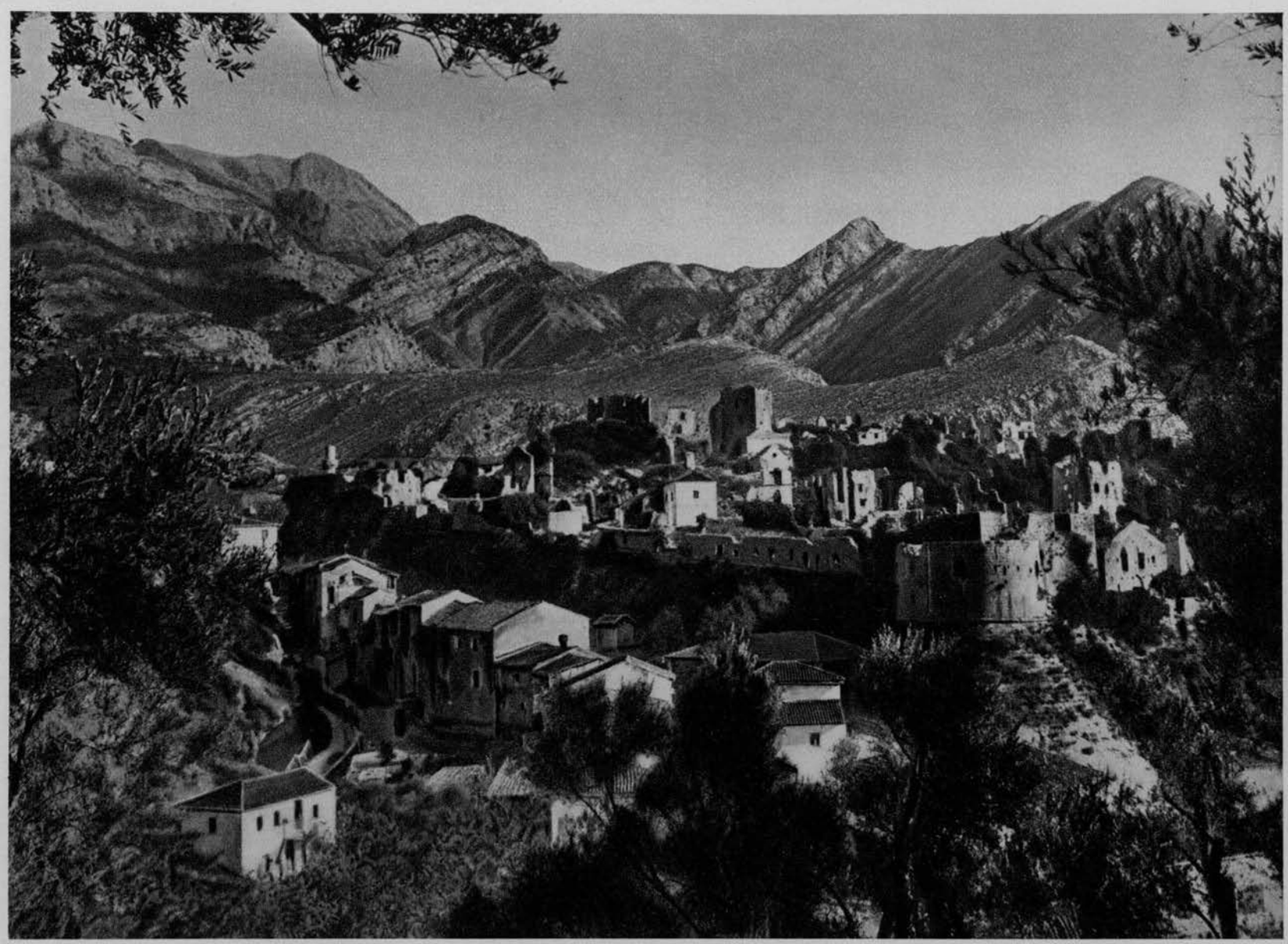

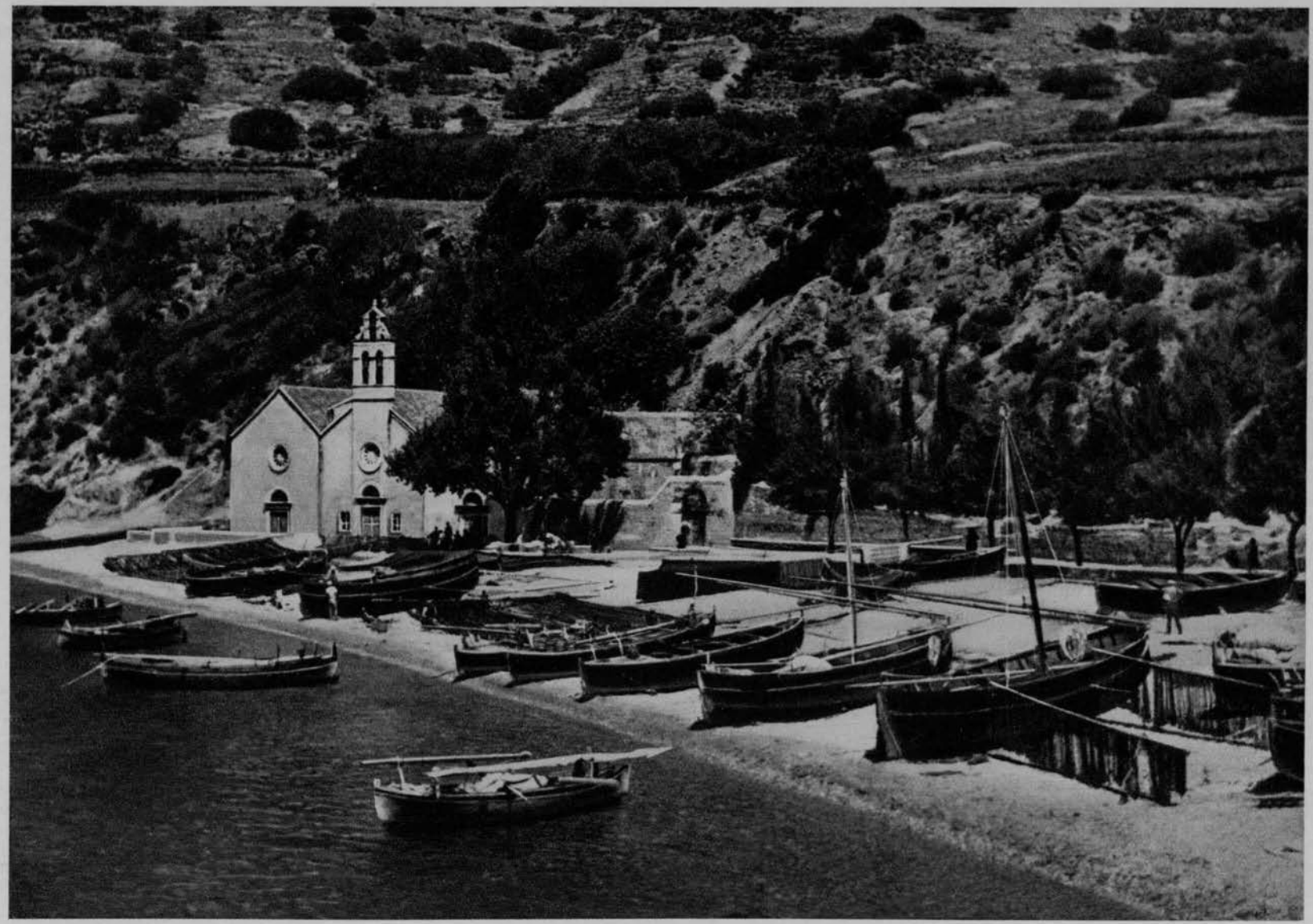

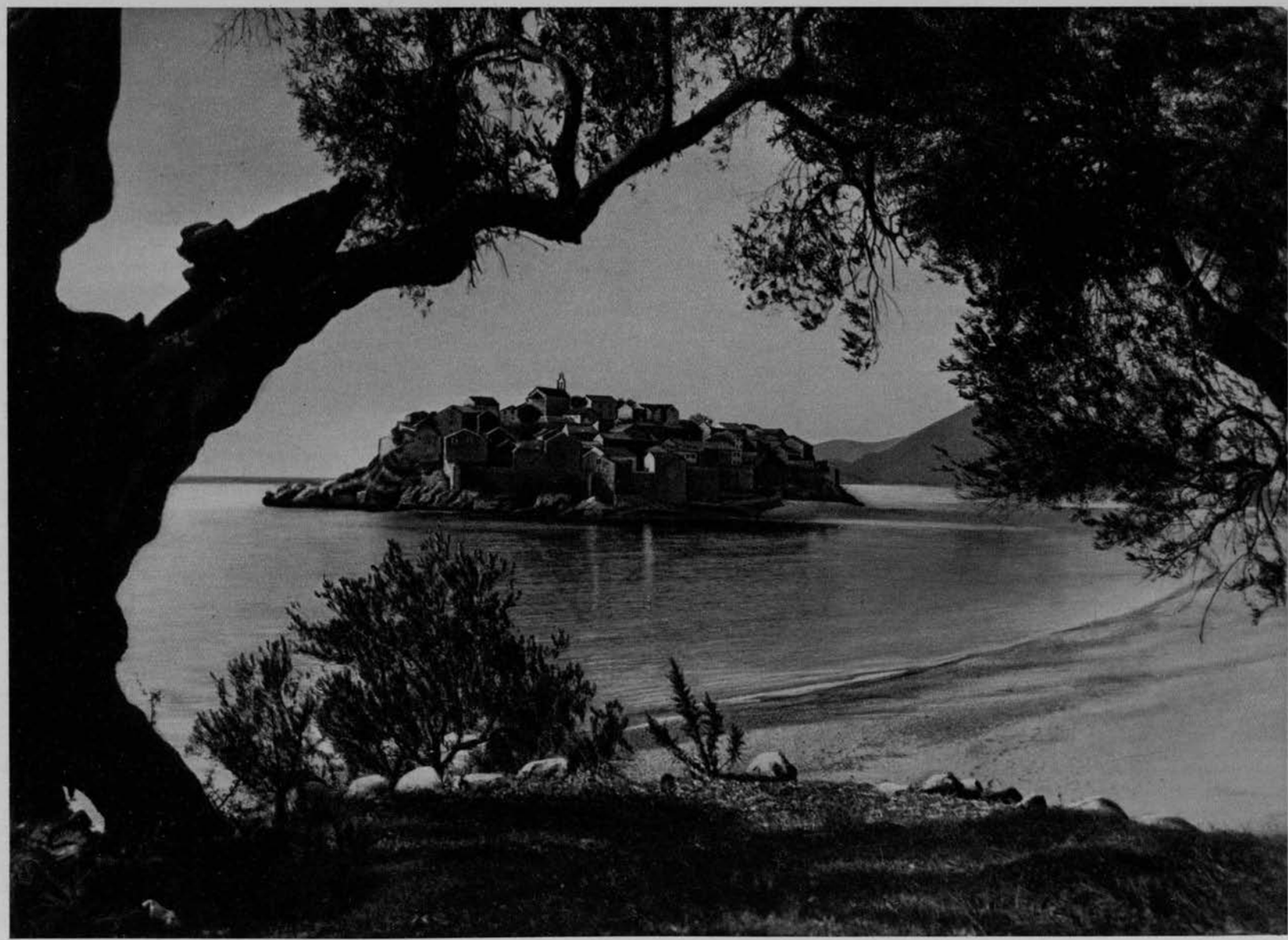

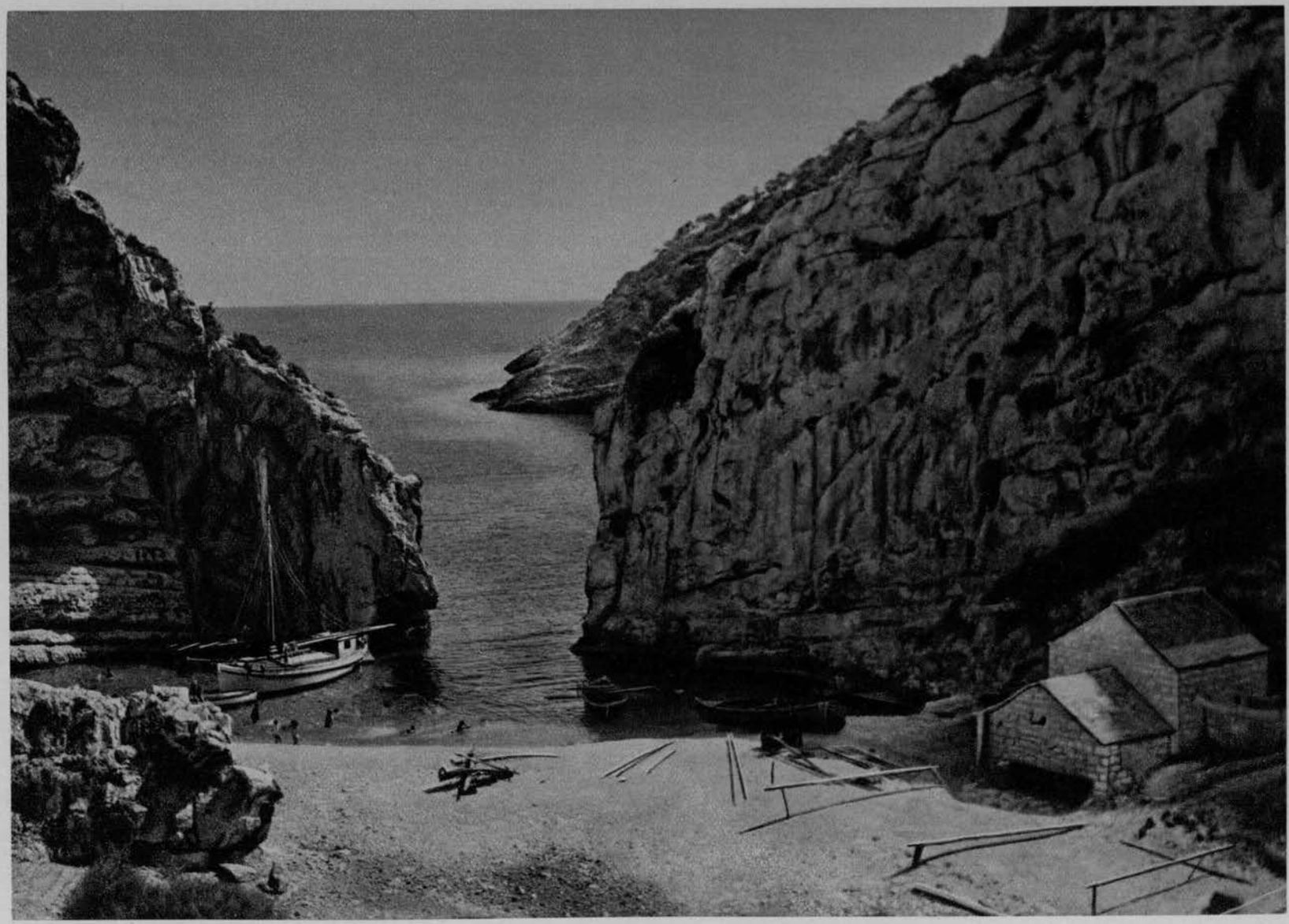

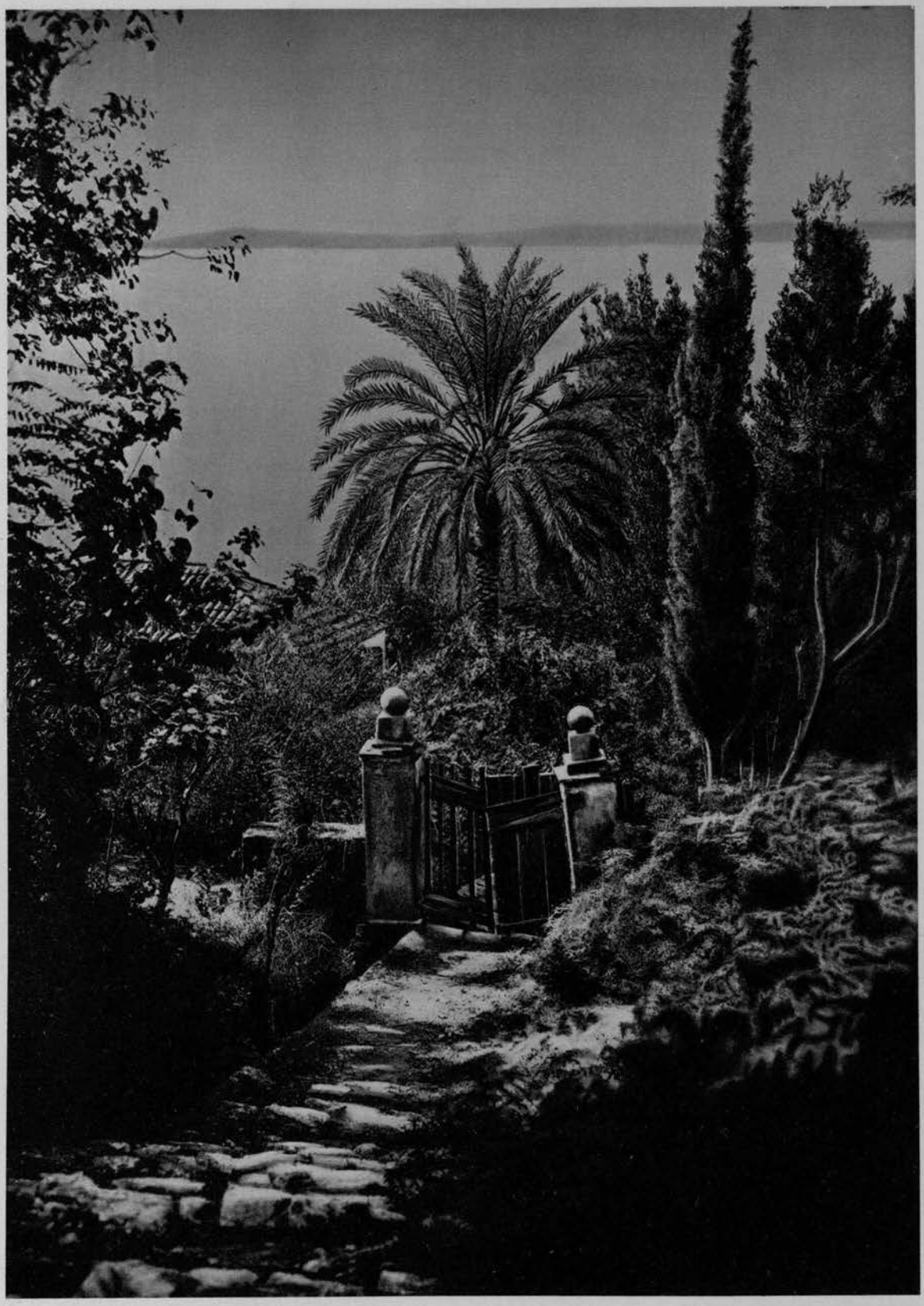

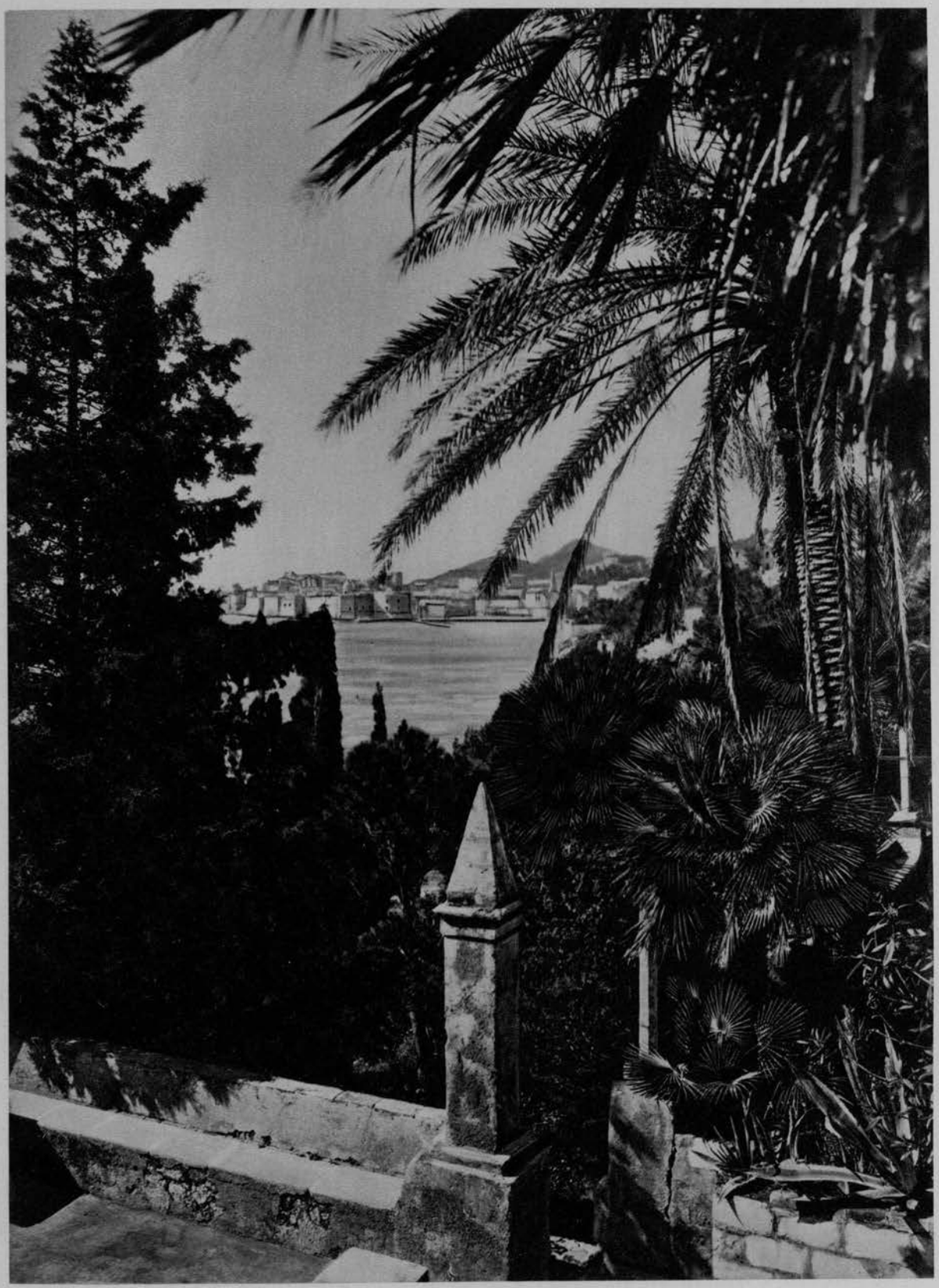

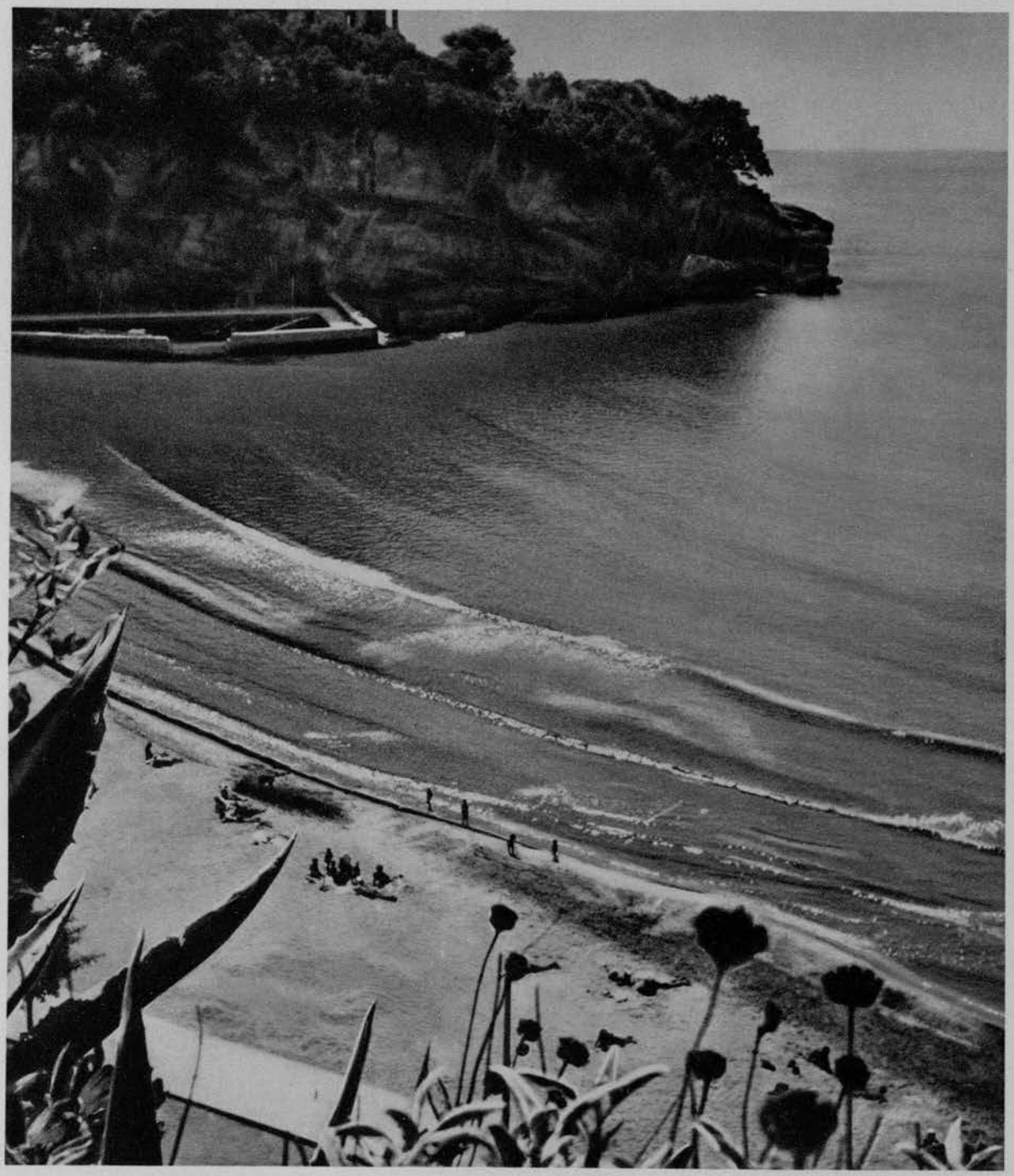

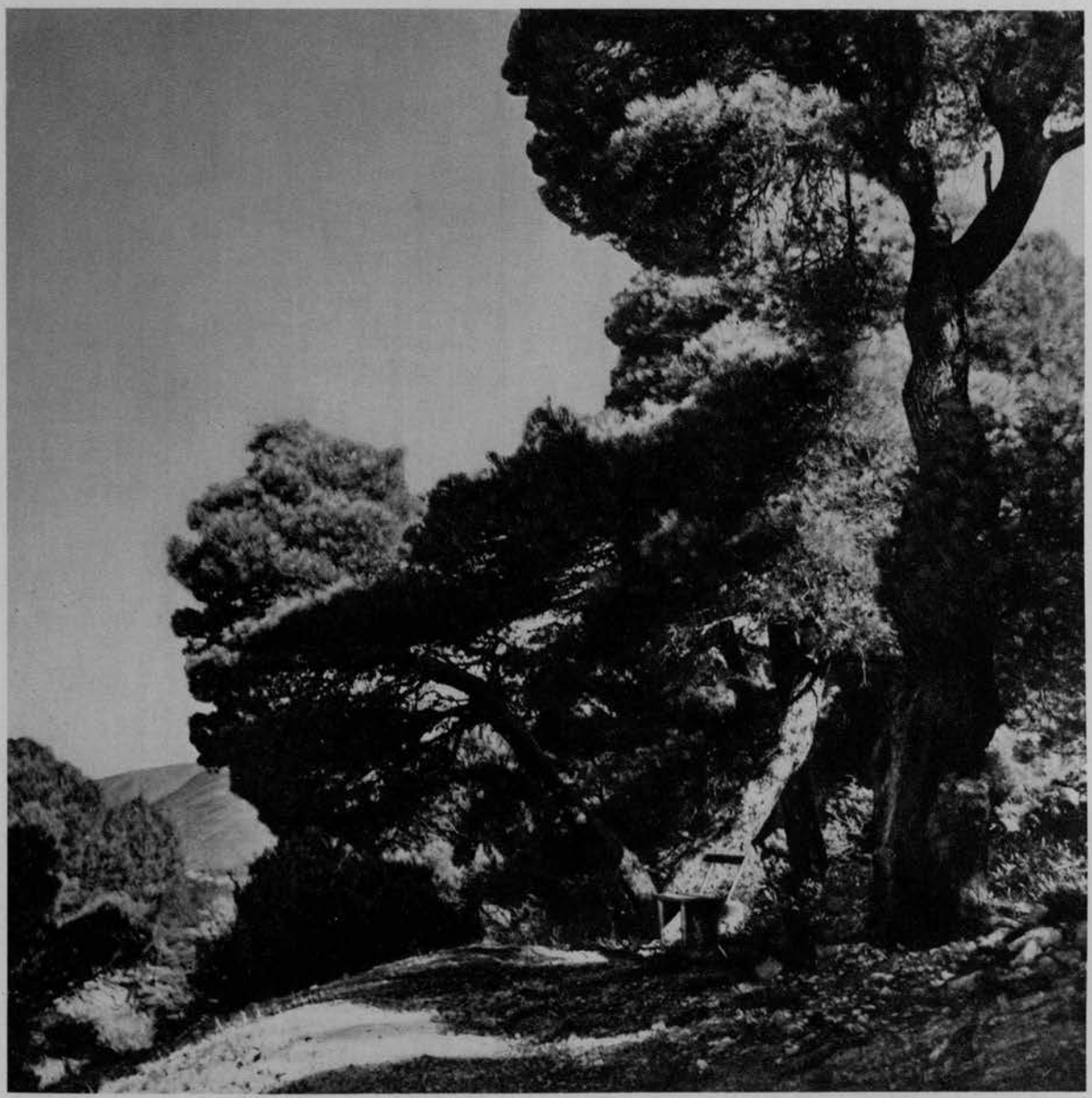

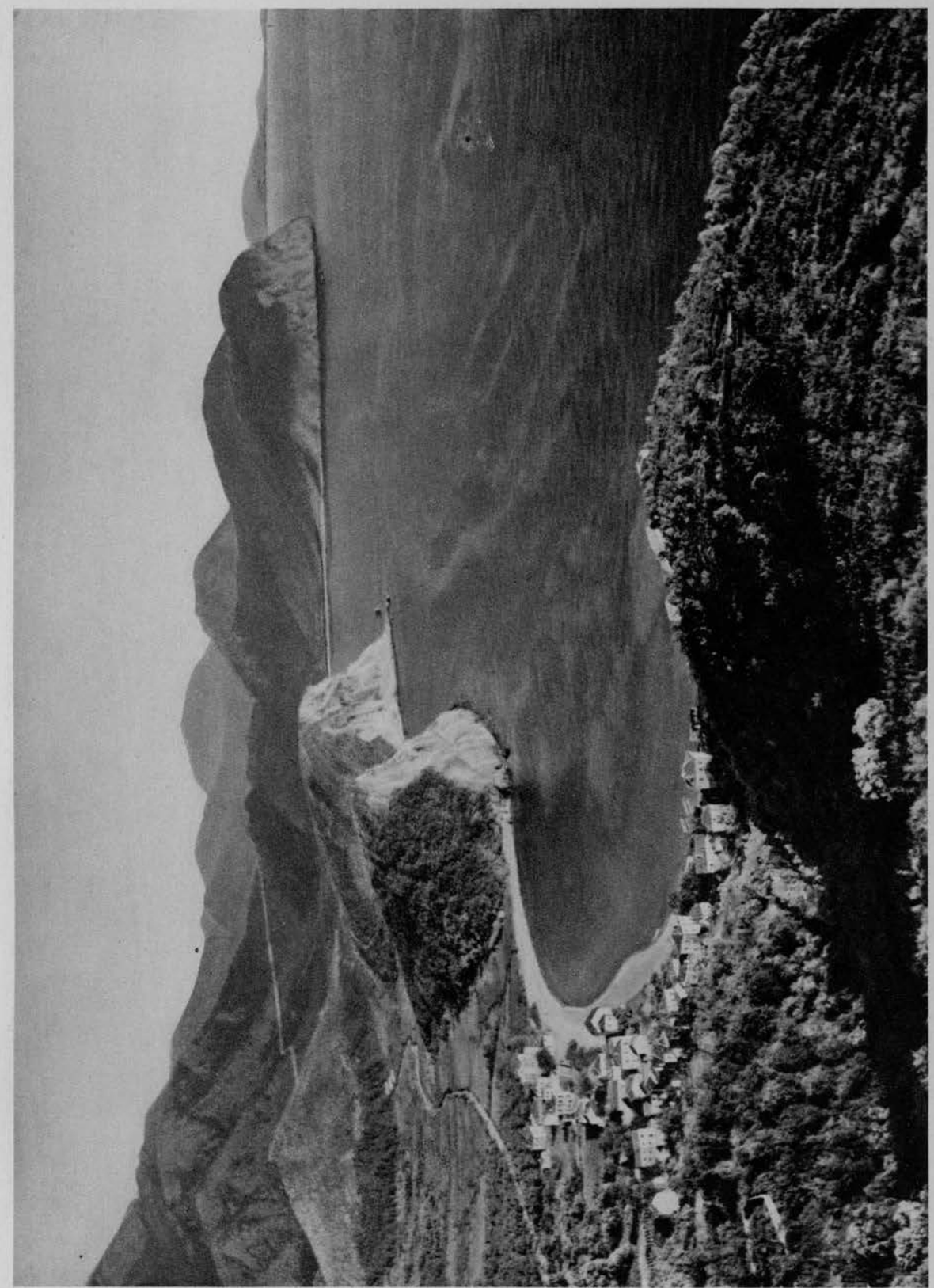

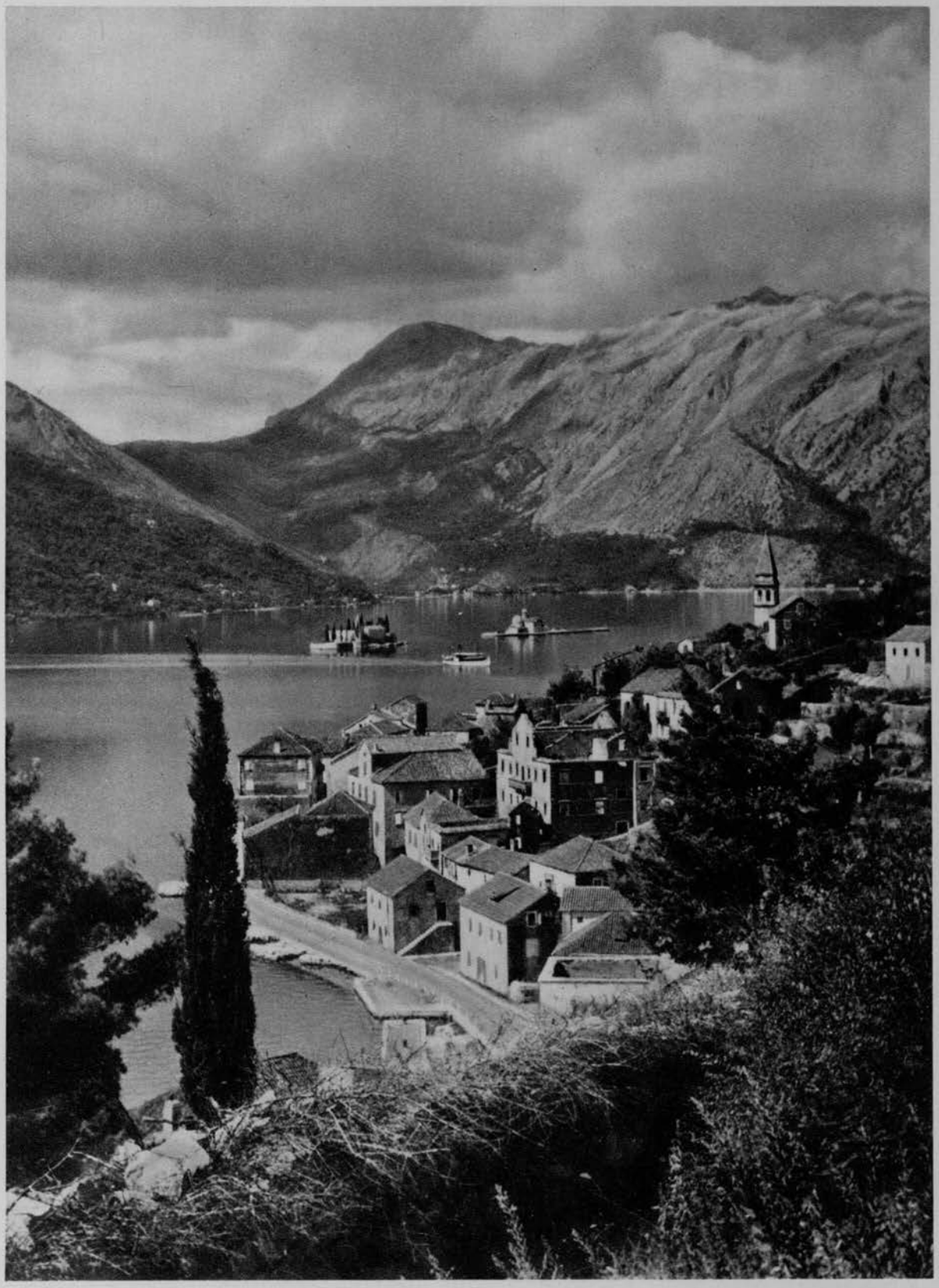

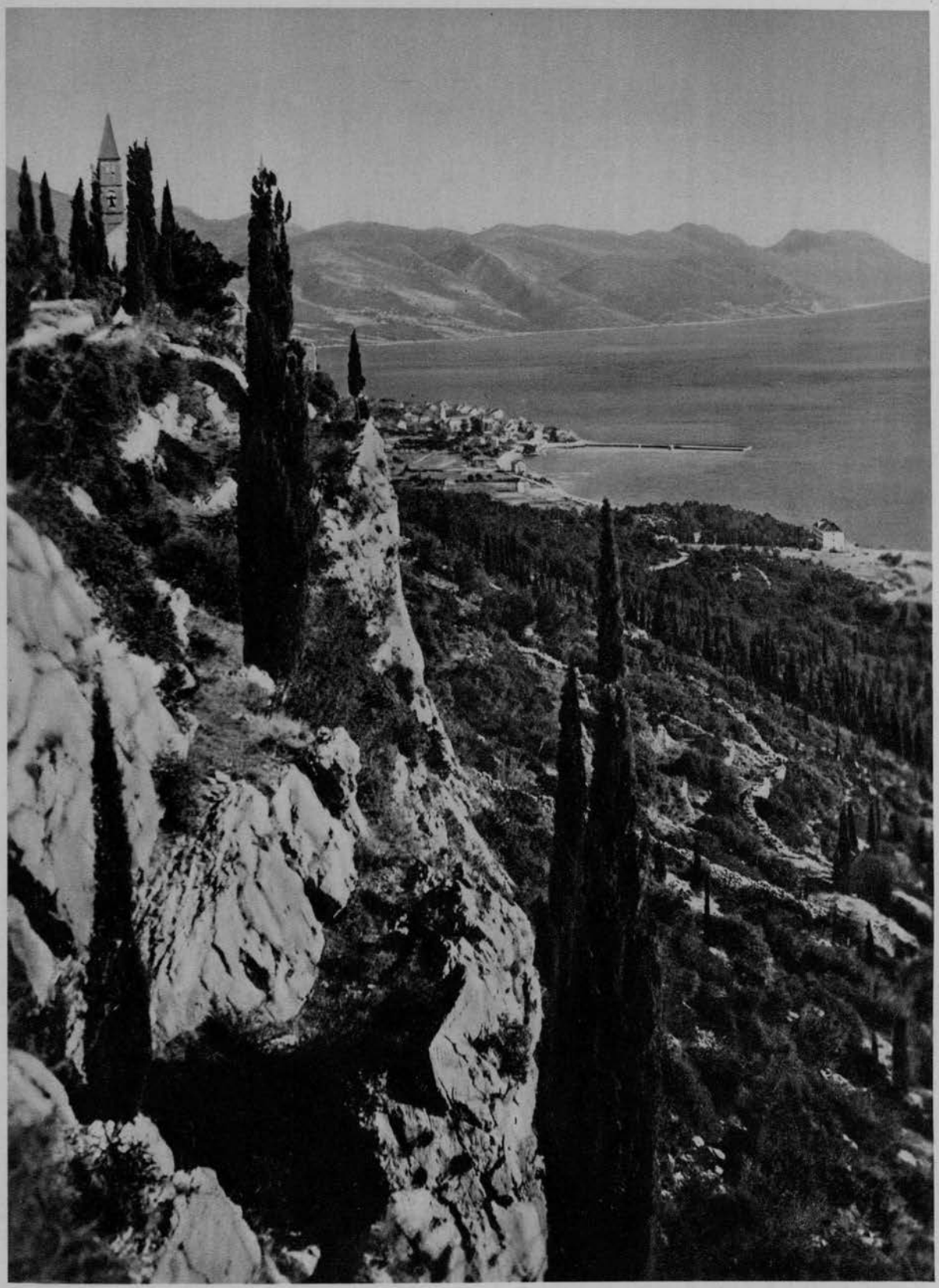

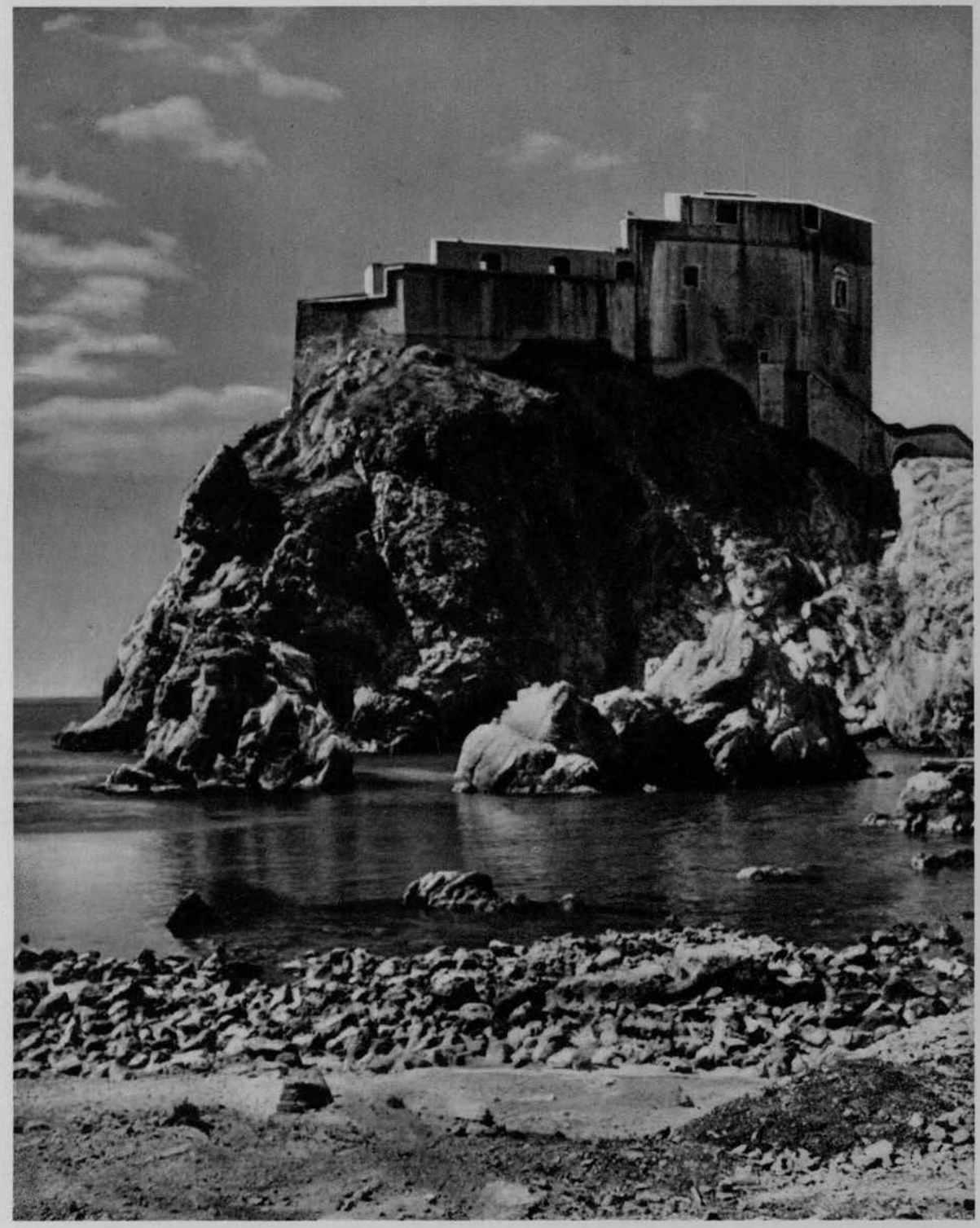

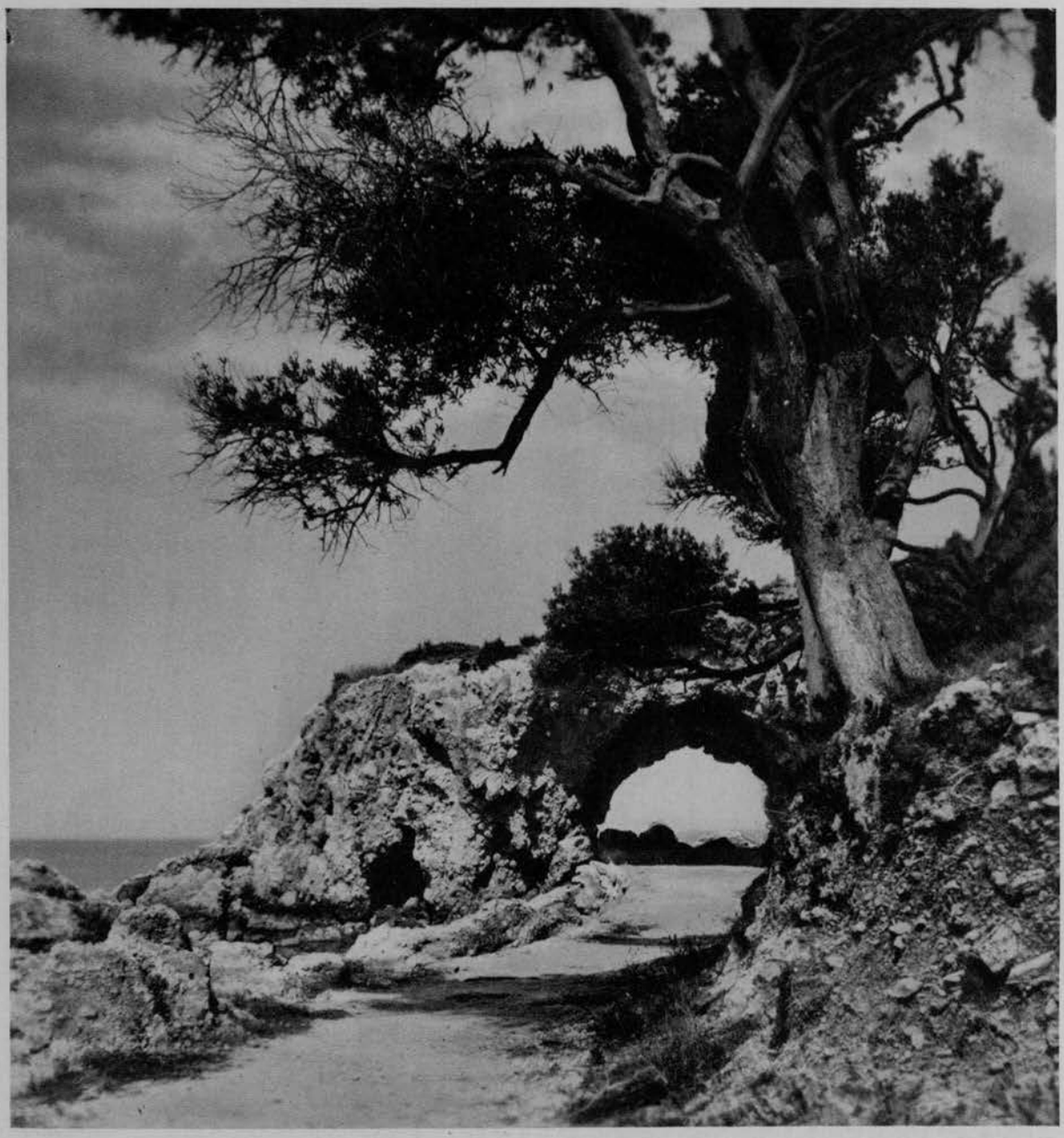

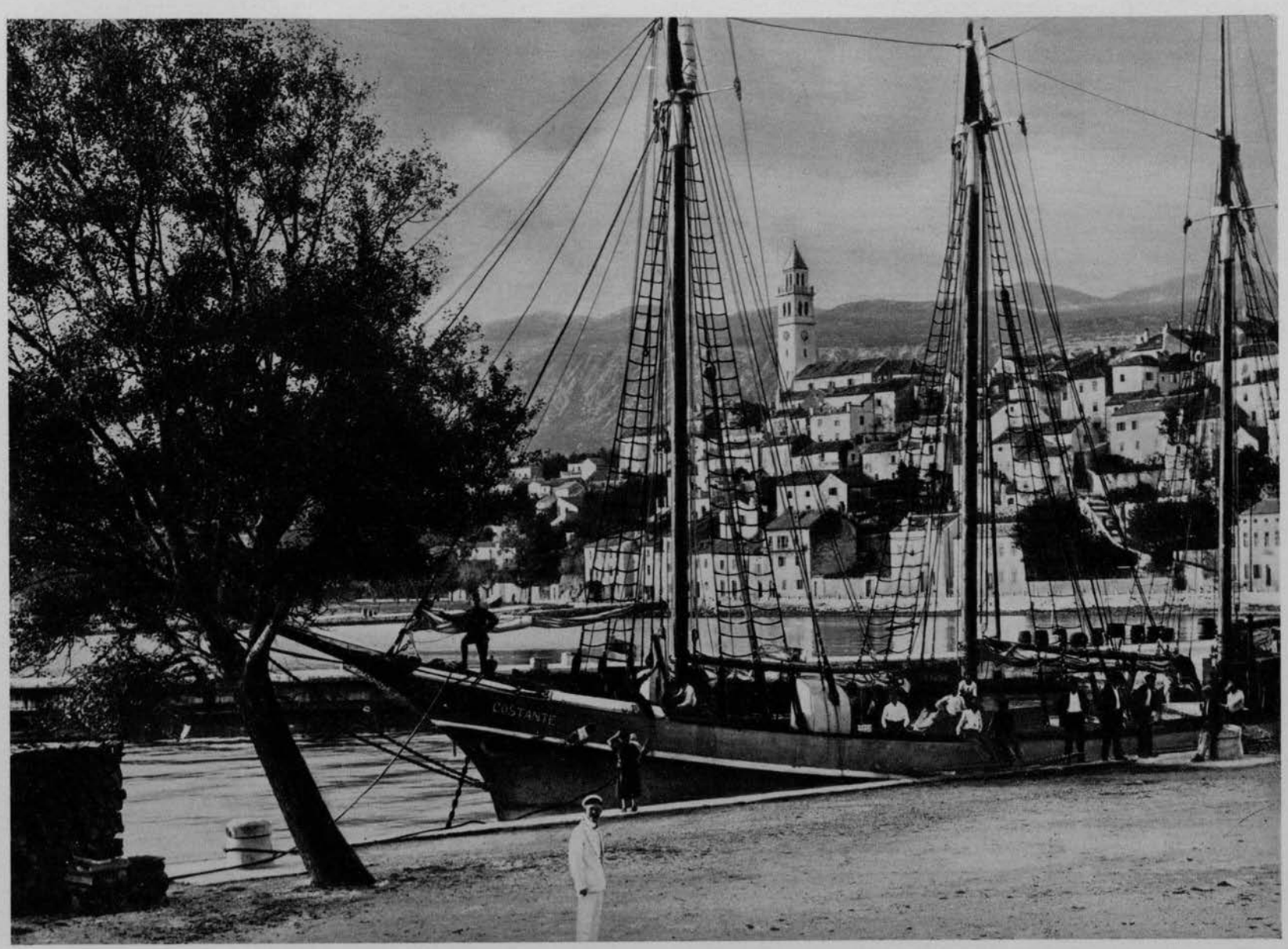
COSTANTE

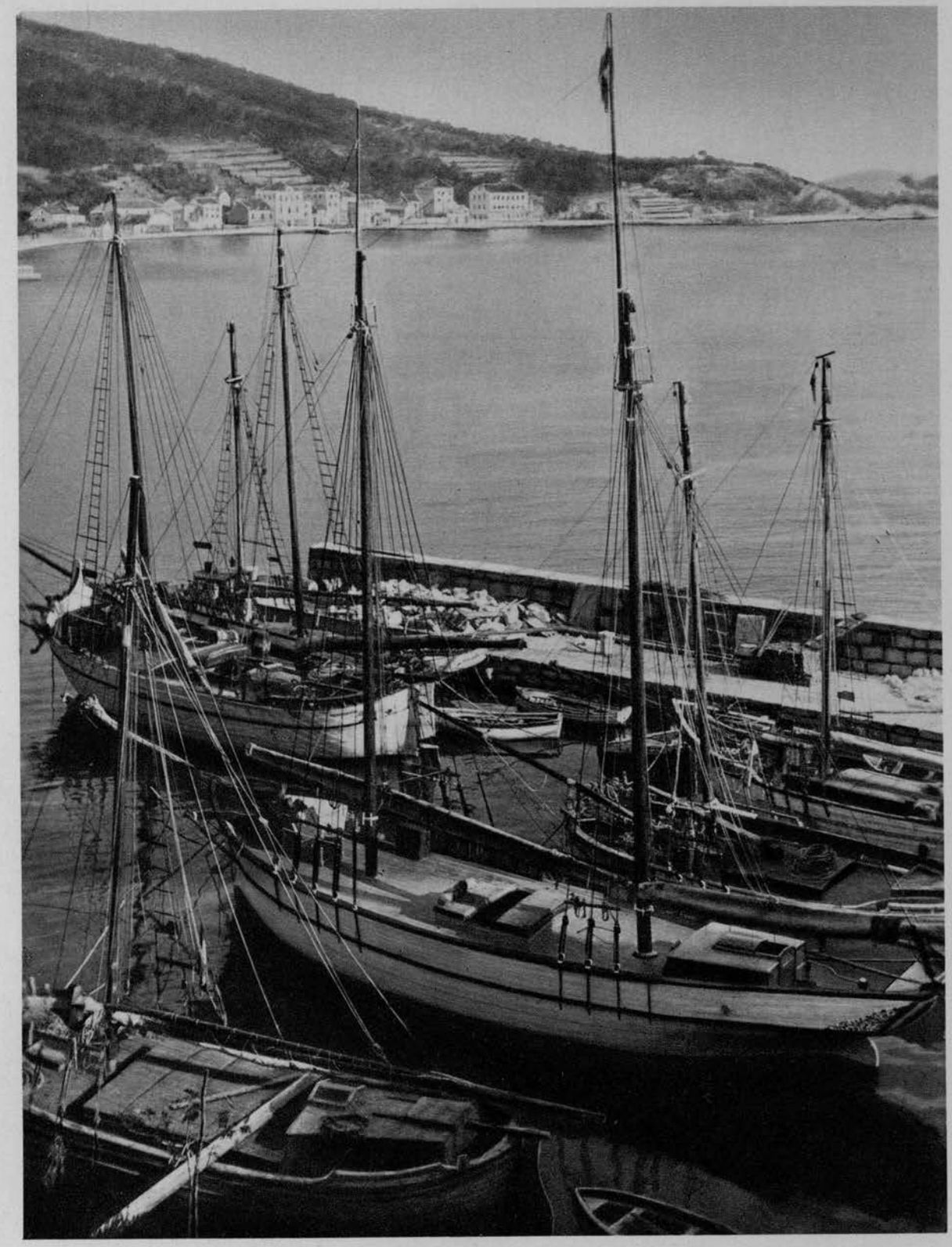

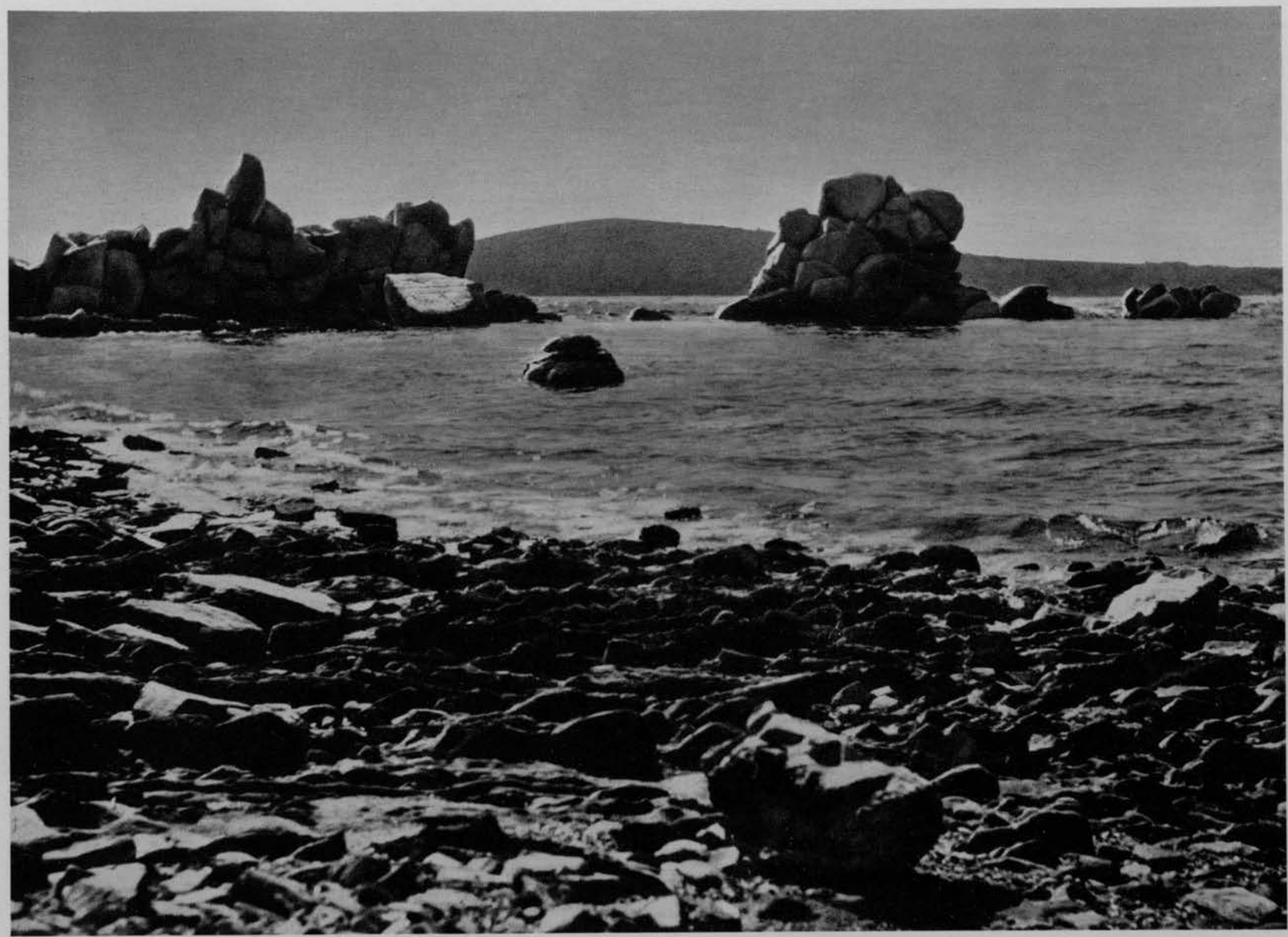

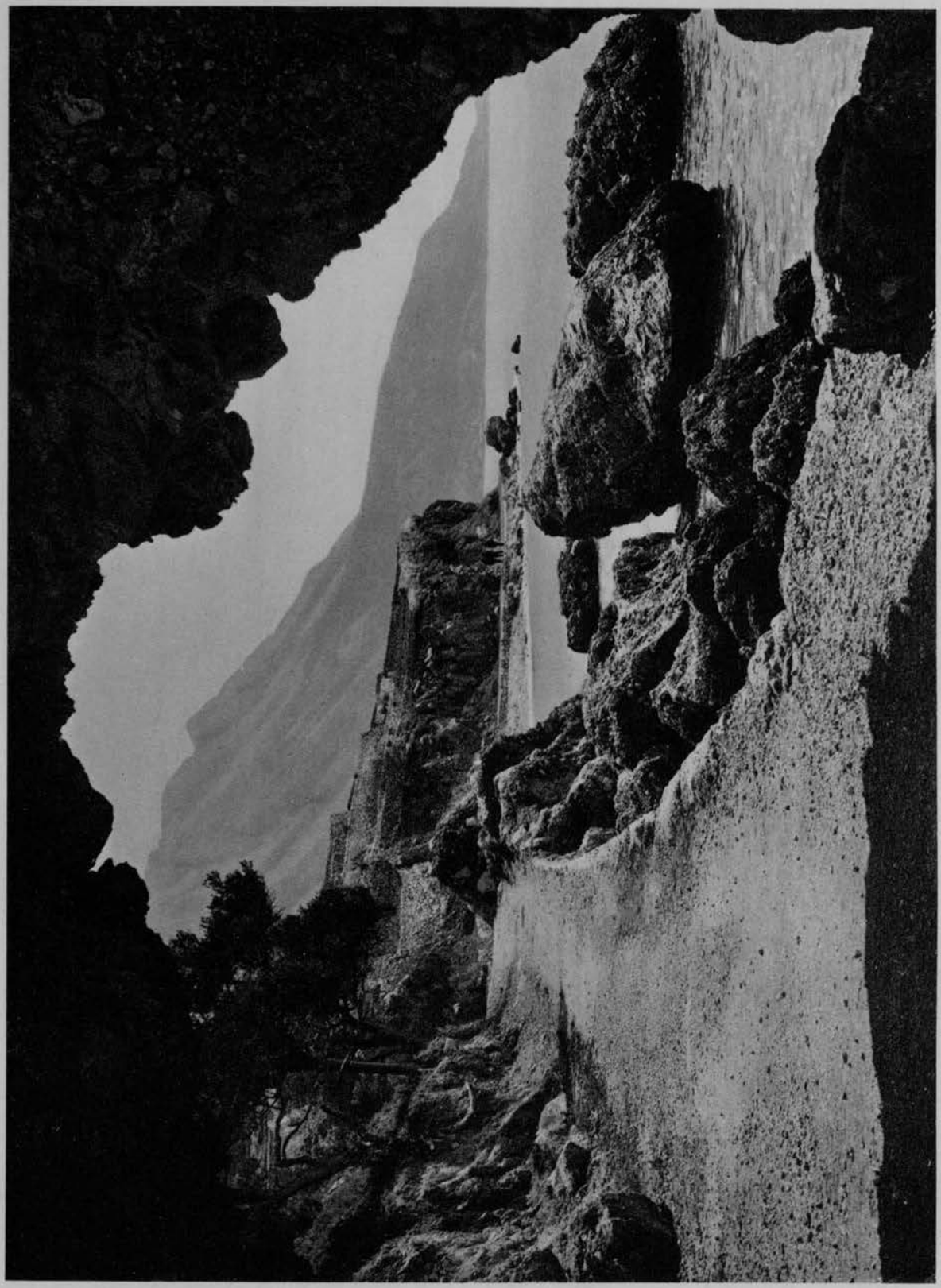

VARSITY

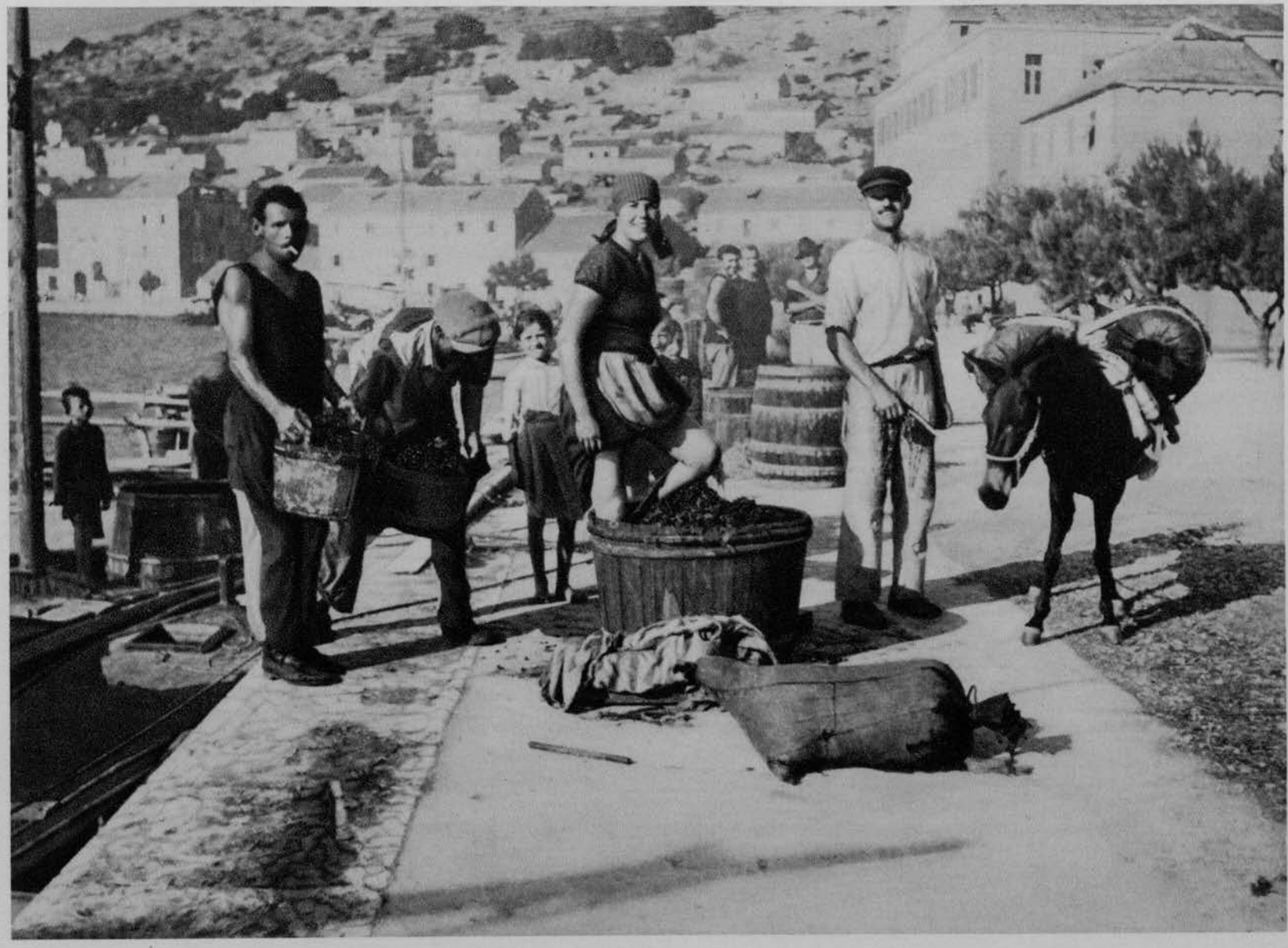

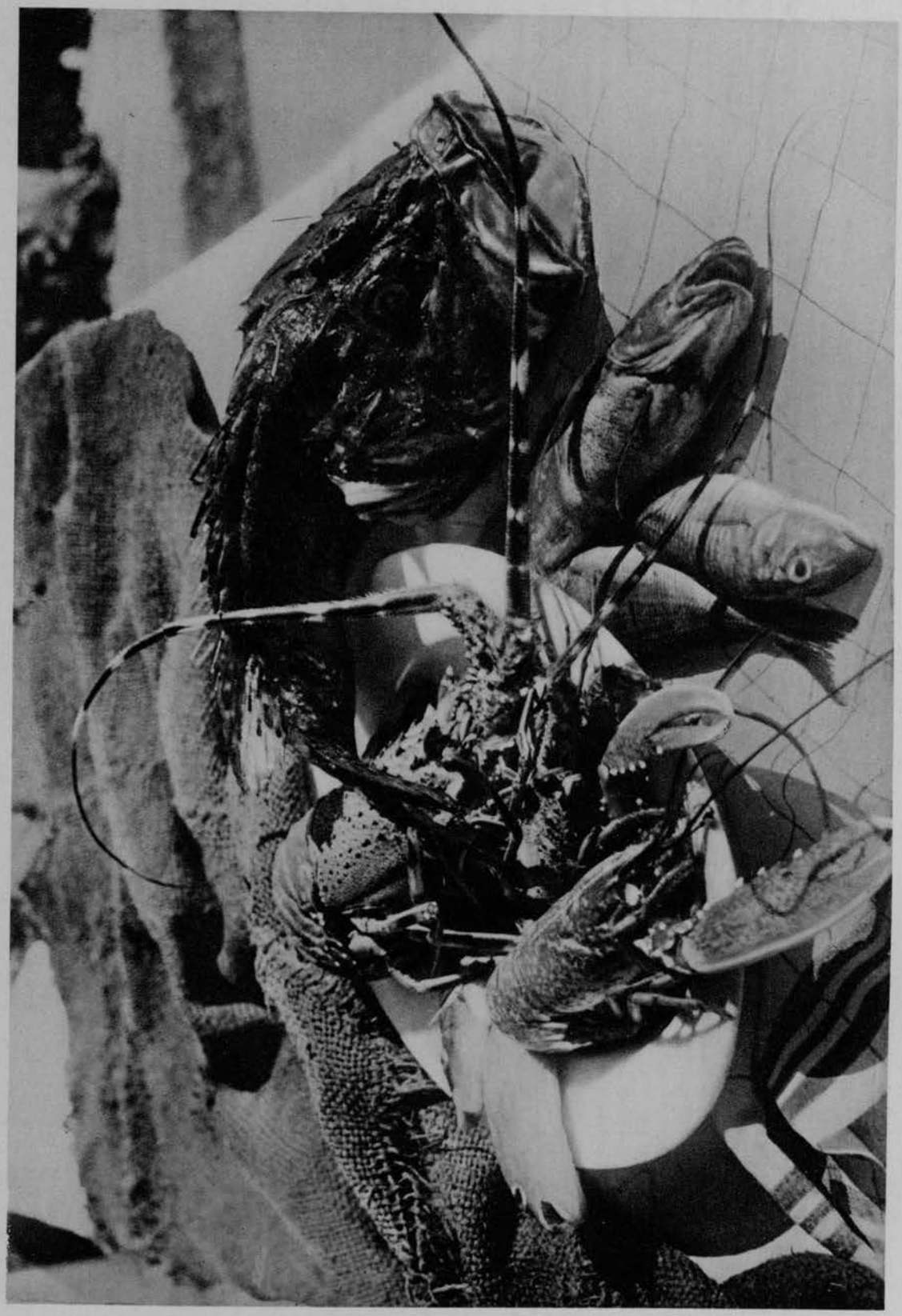

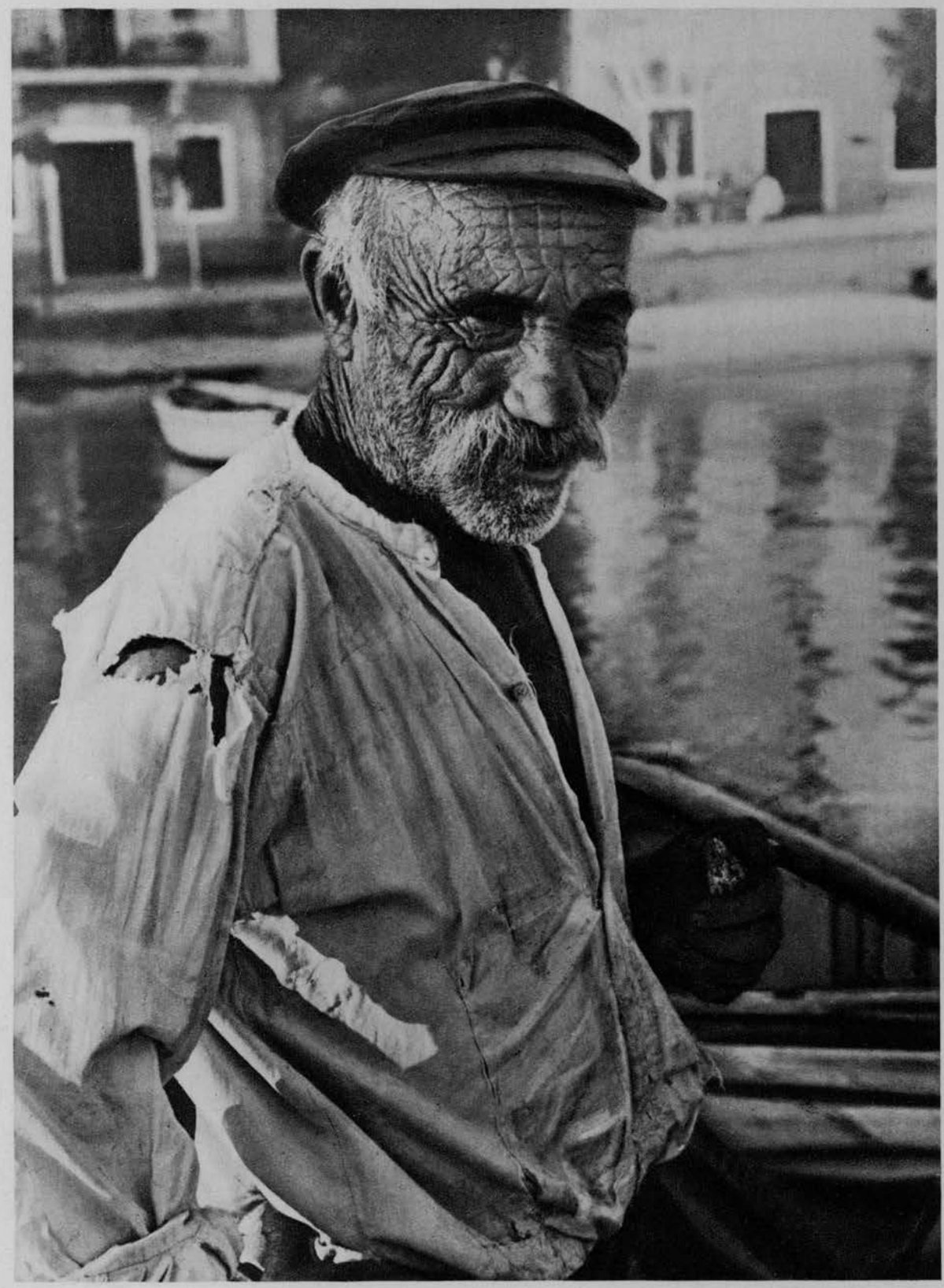

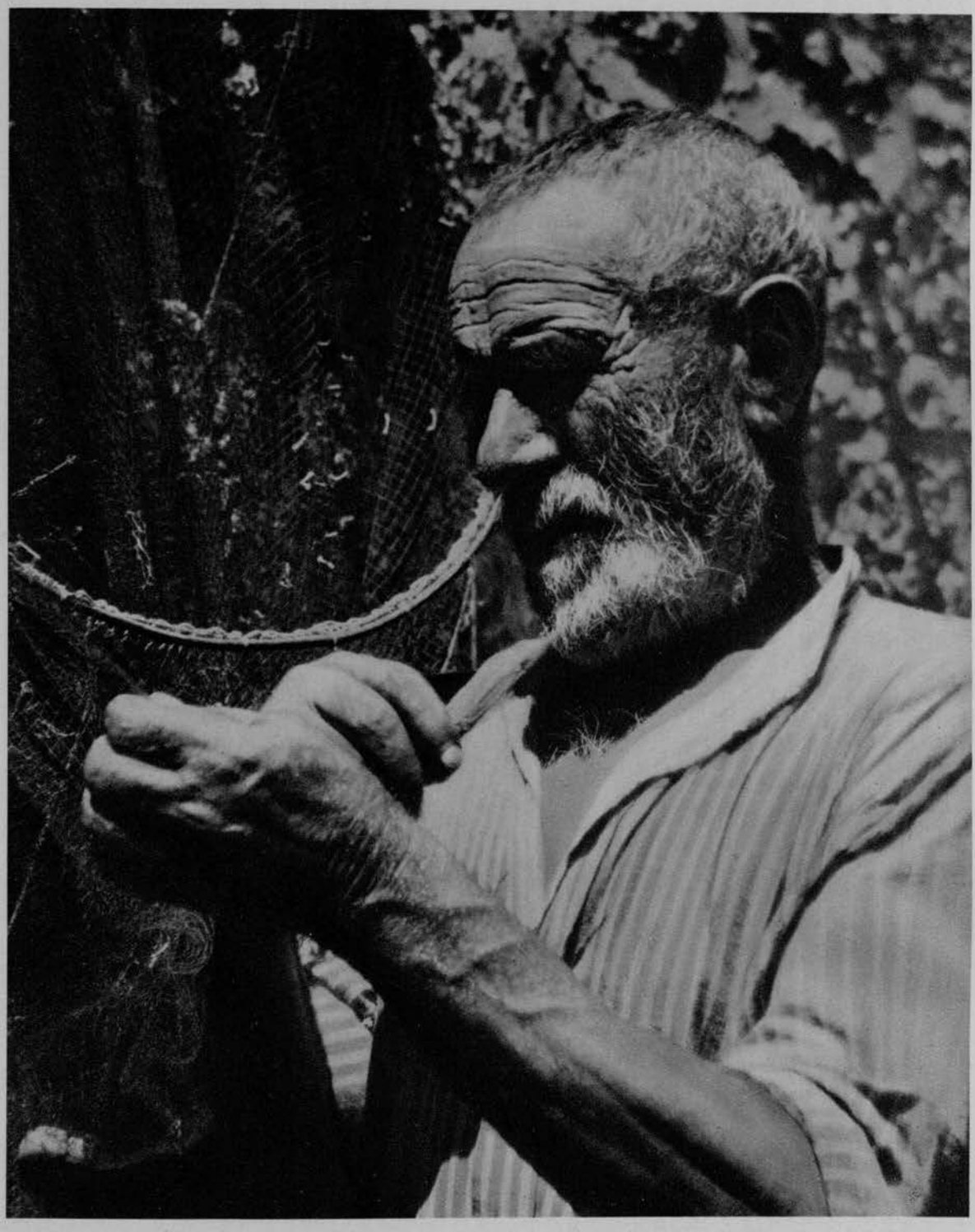

ARHITEKTURA

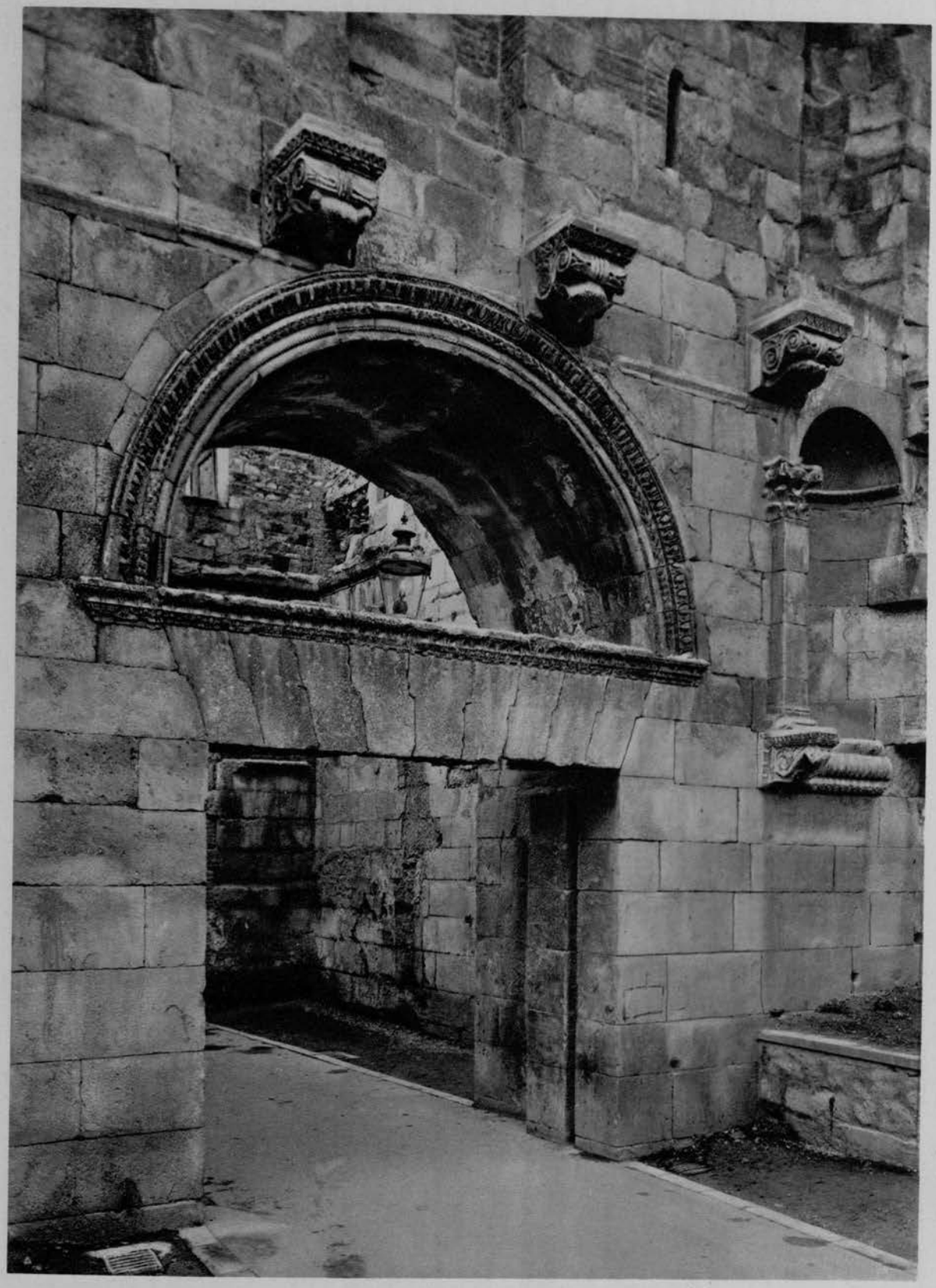

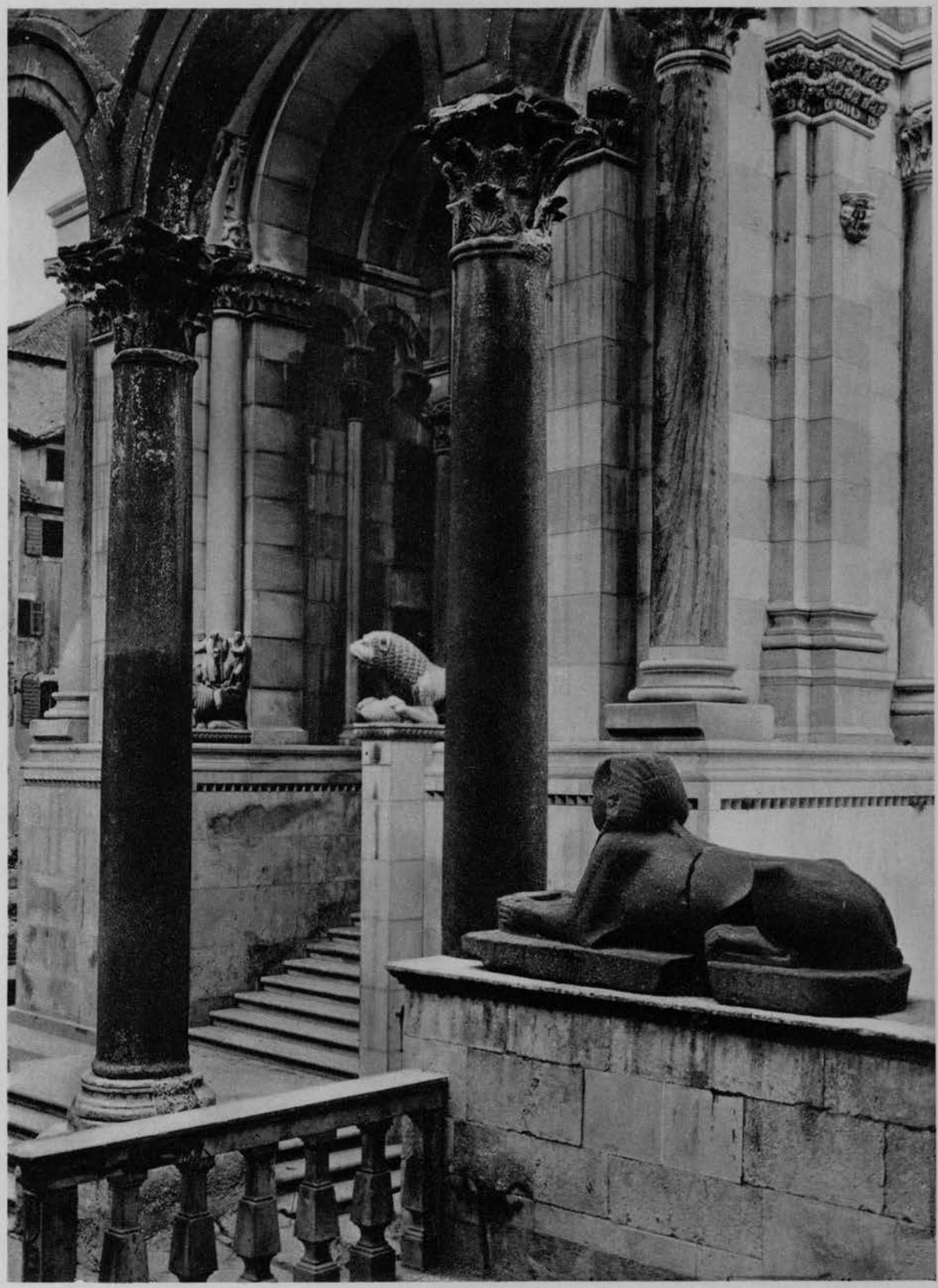

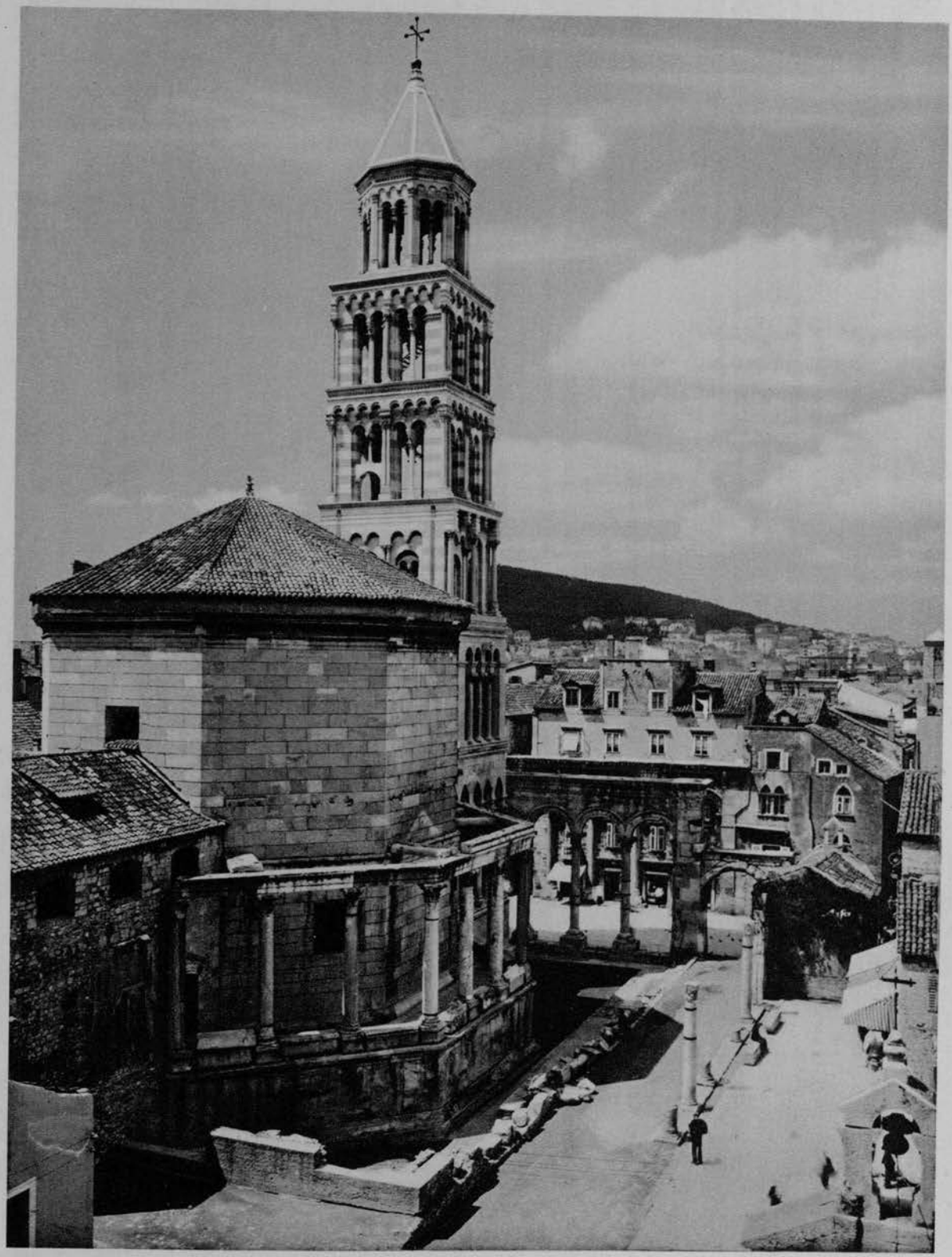

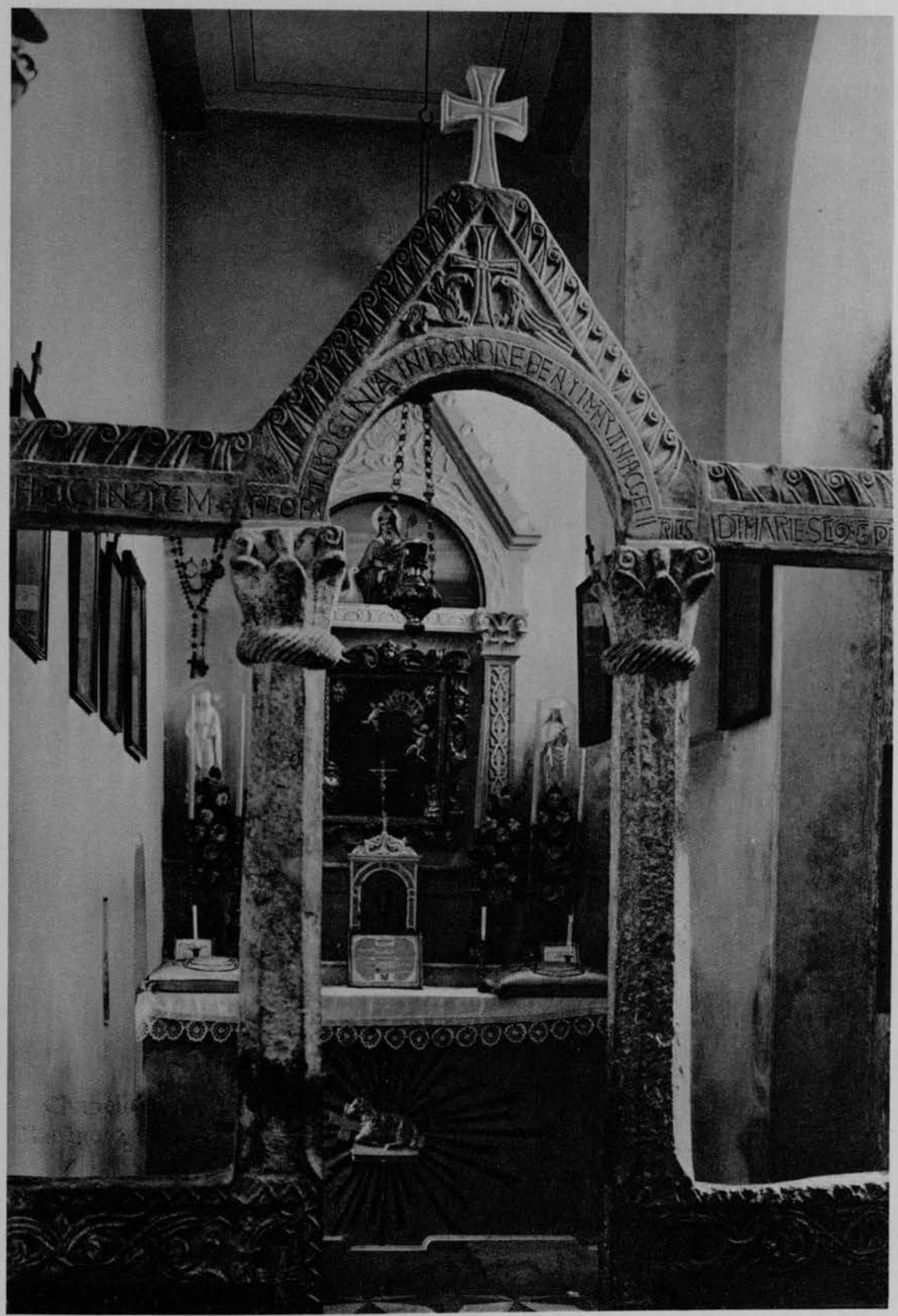

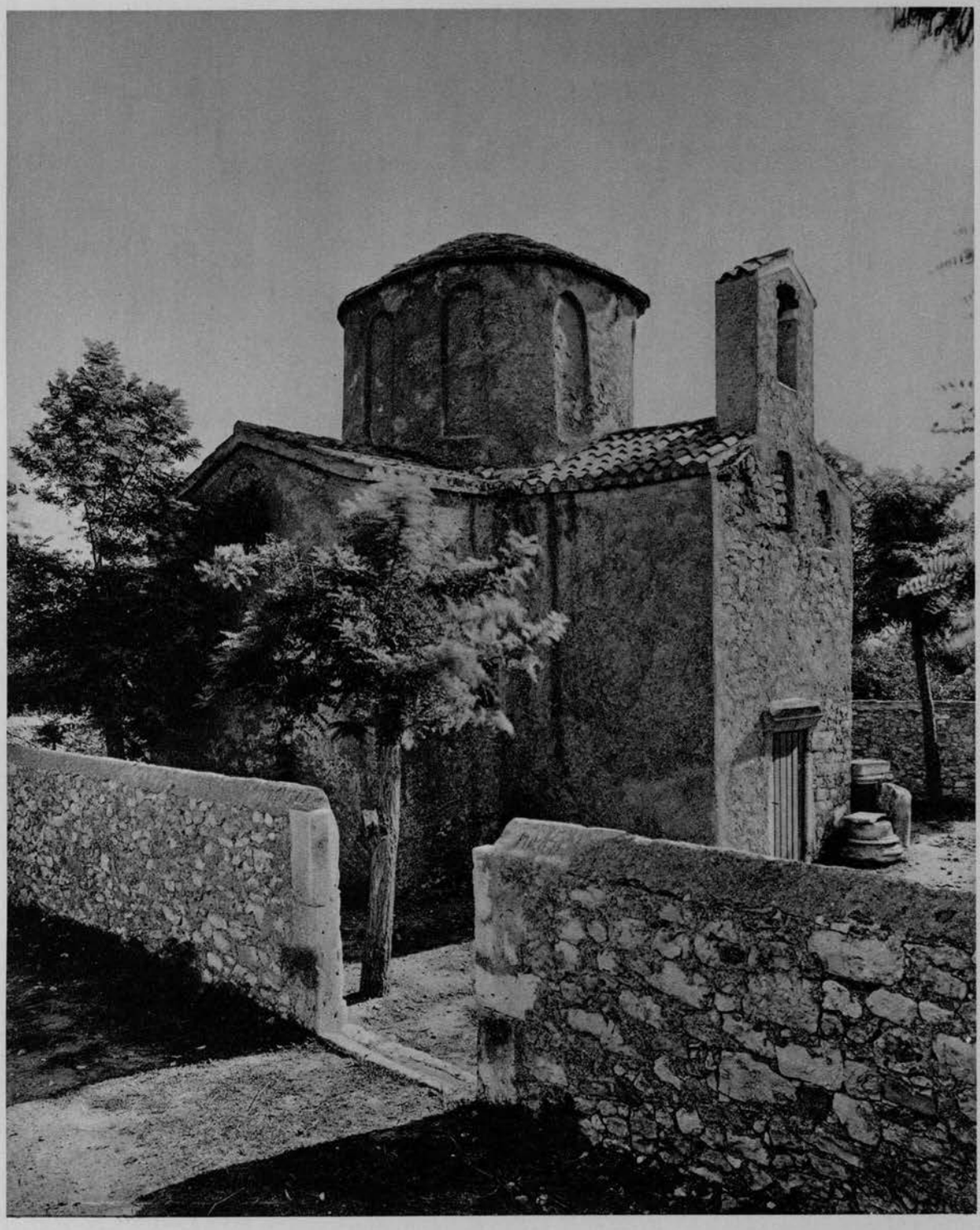

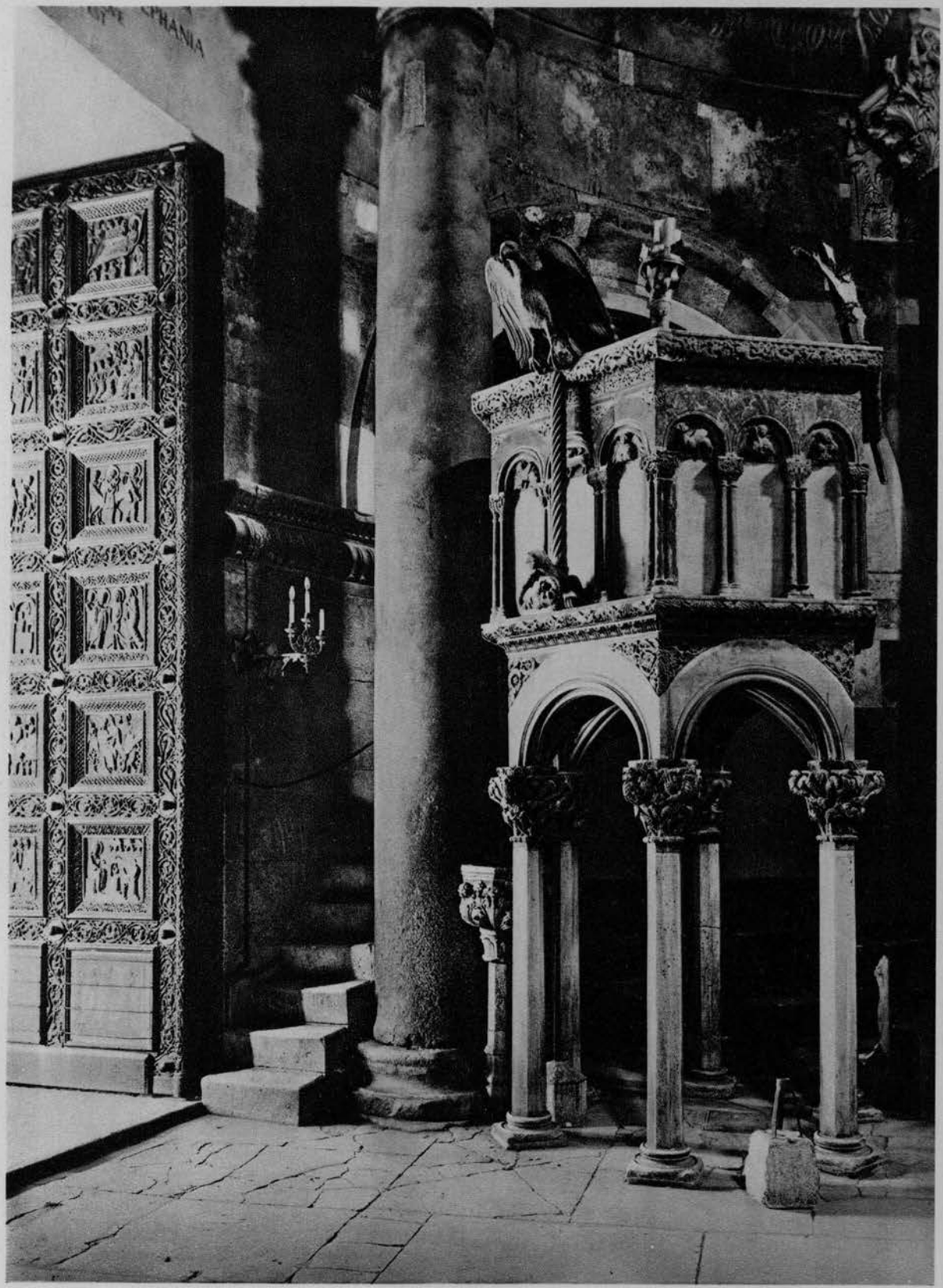

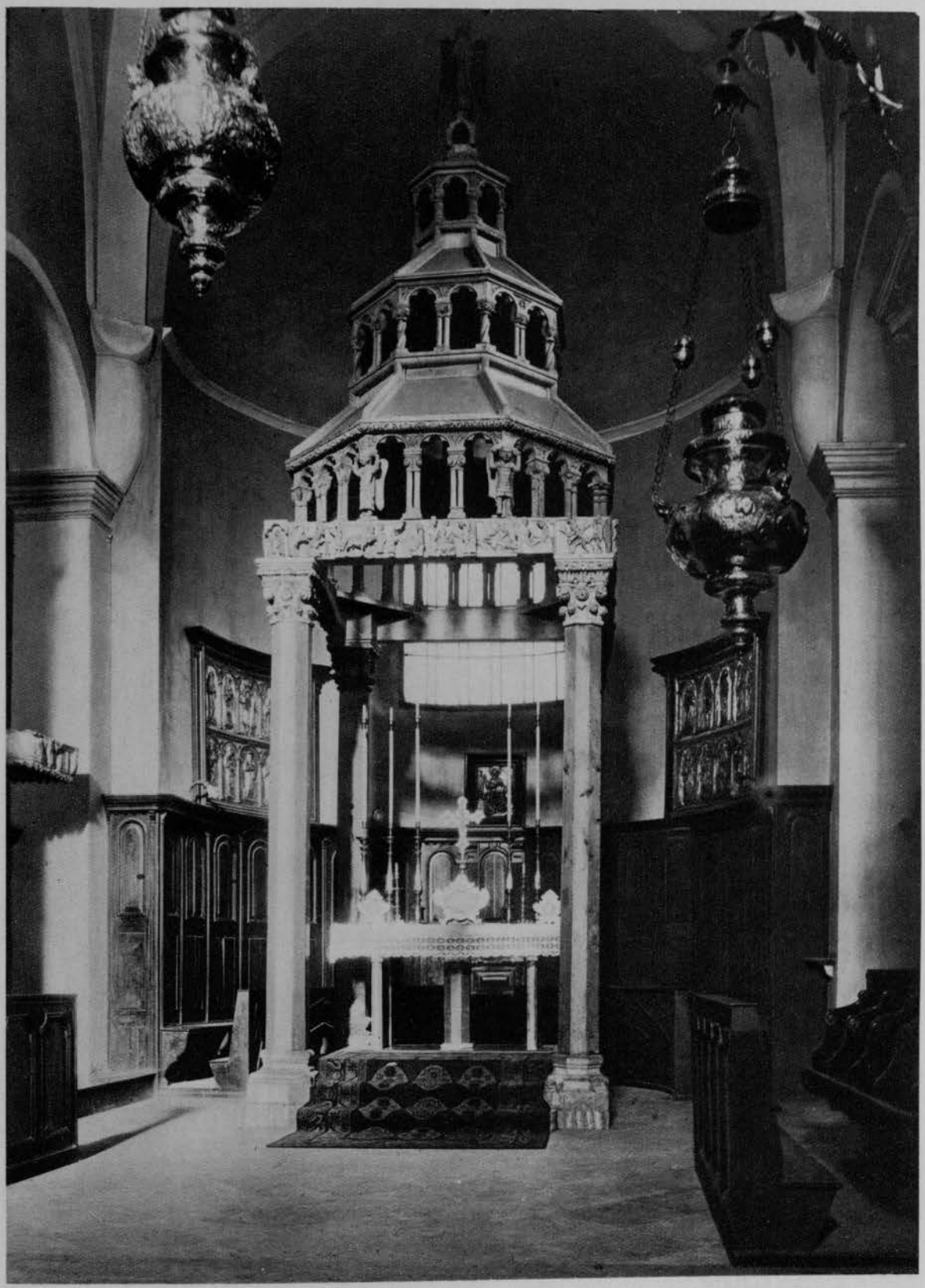

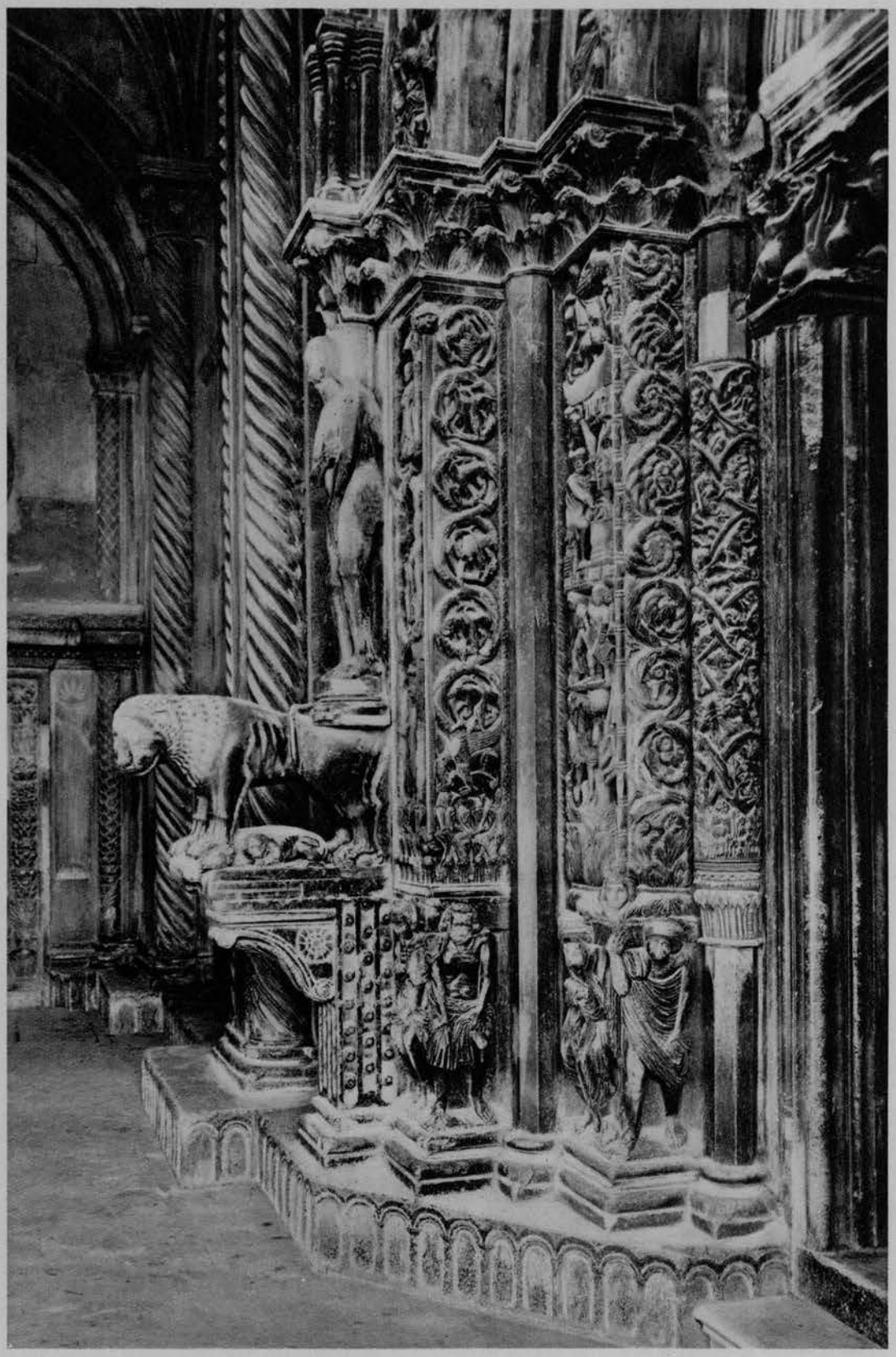

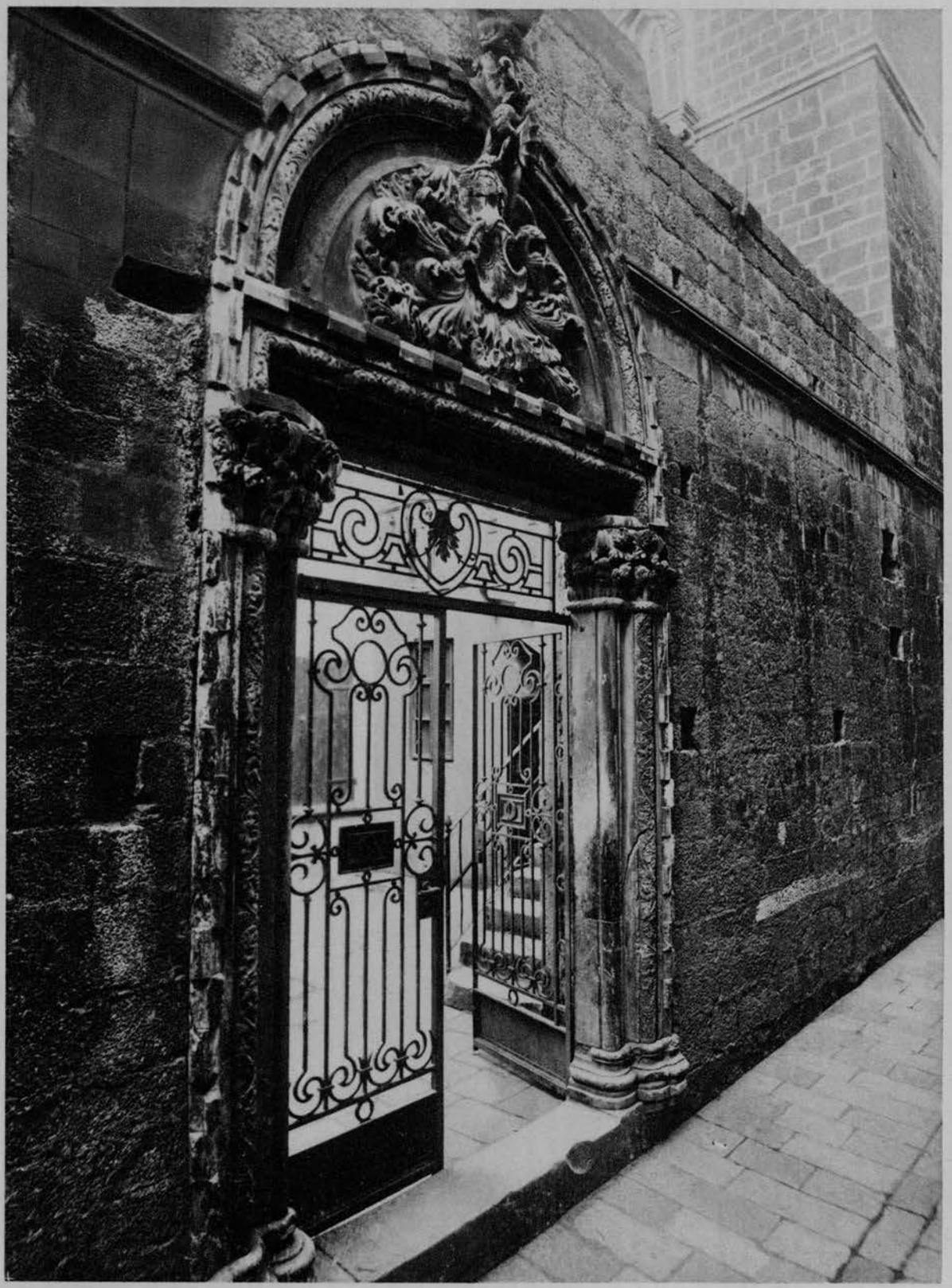

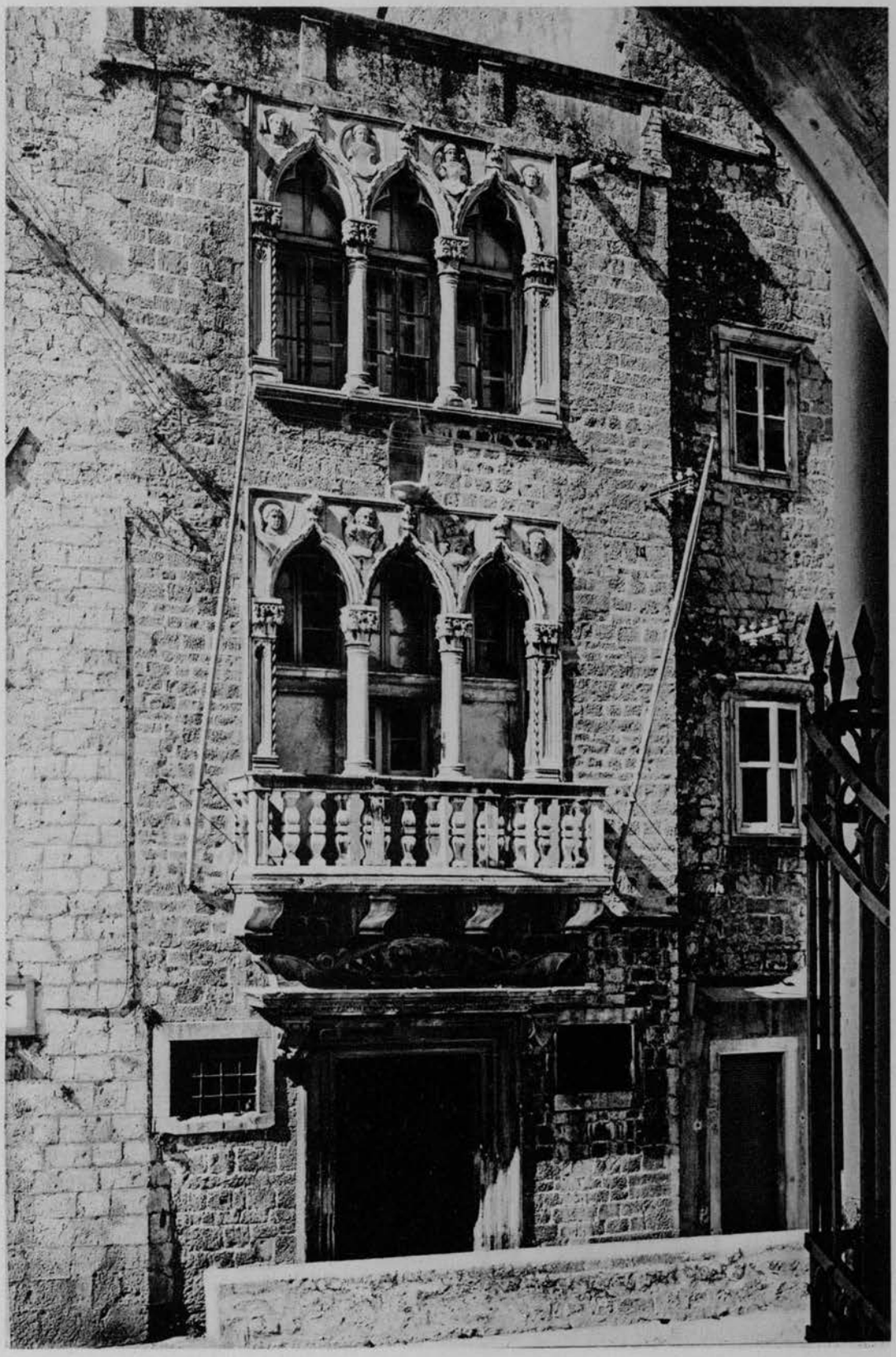

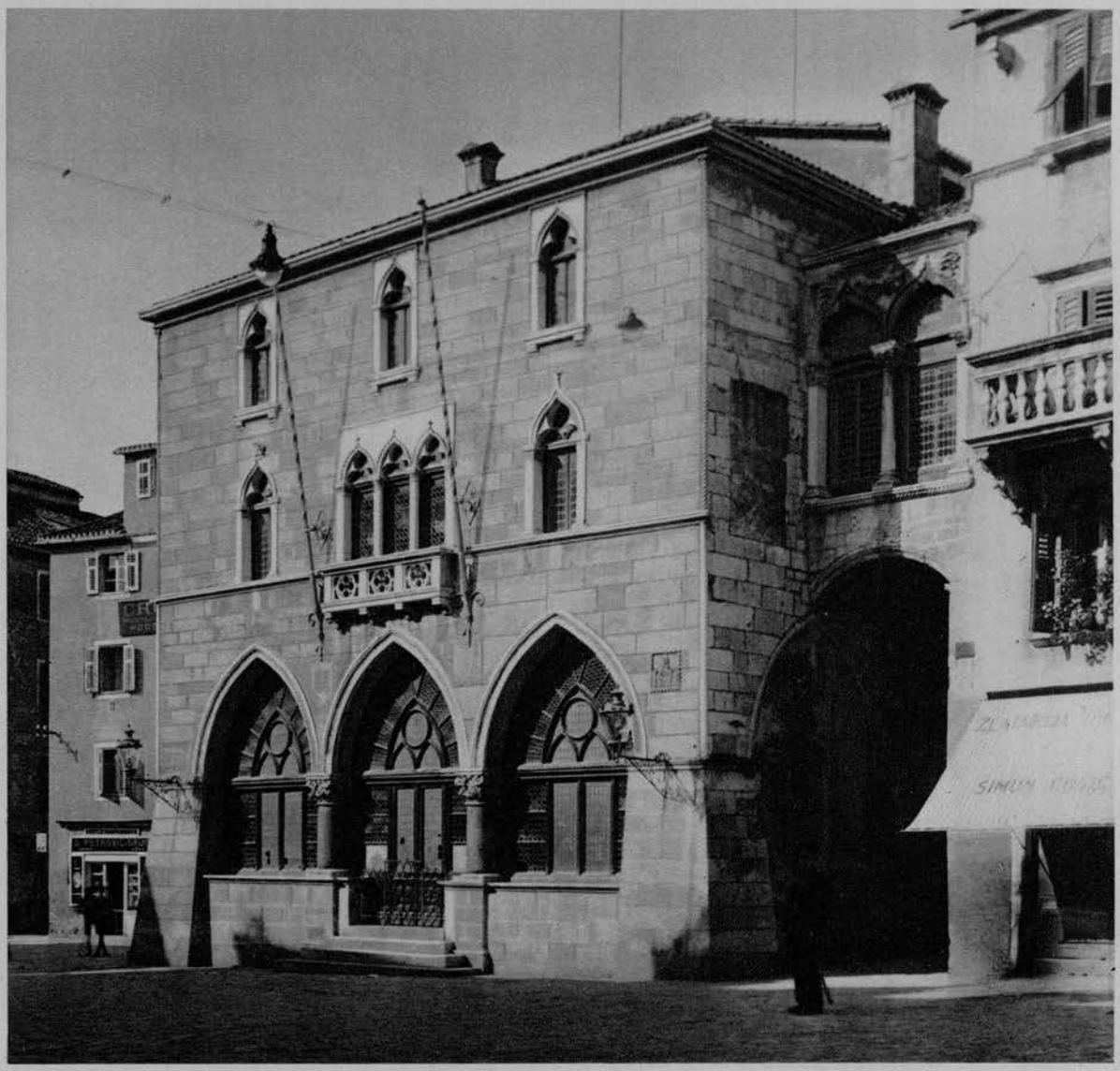

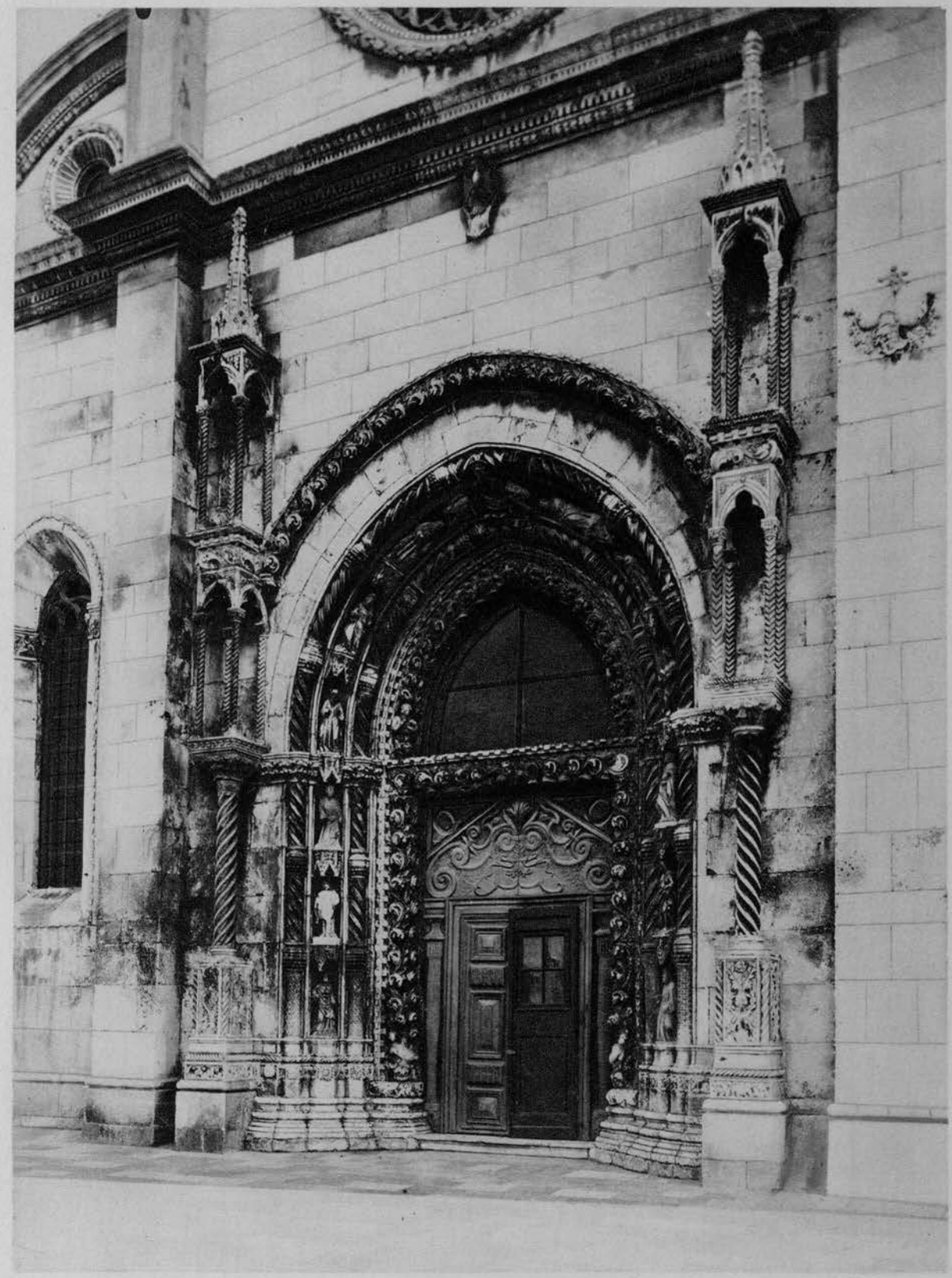

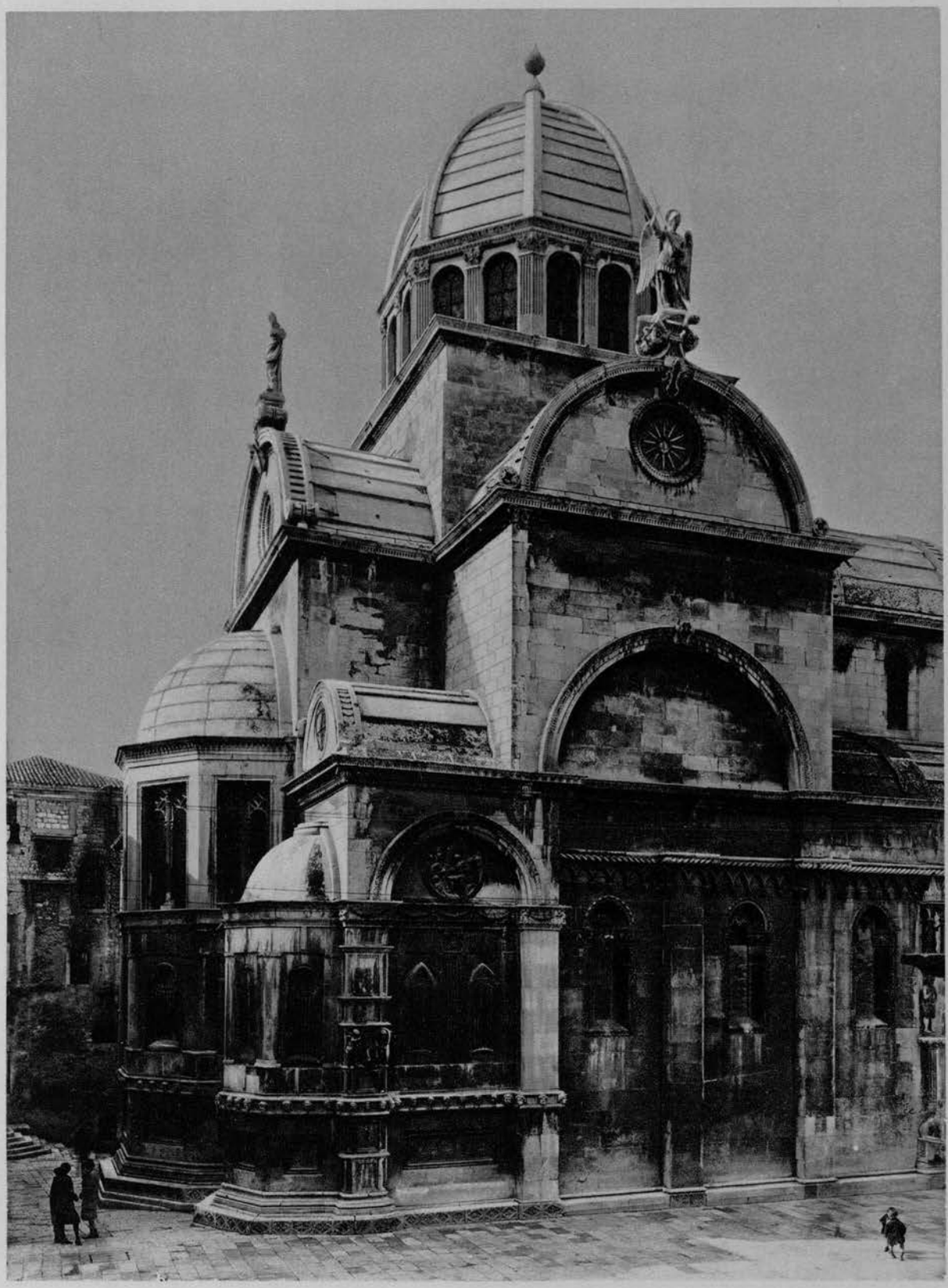

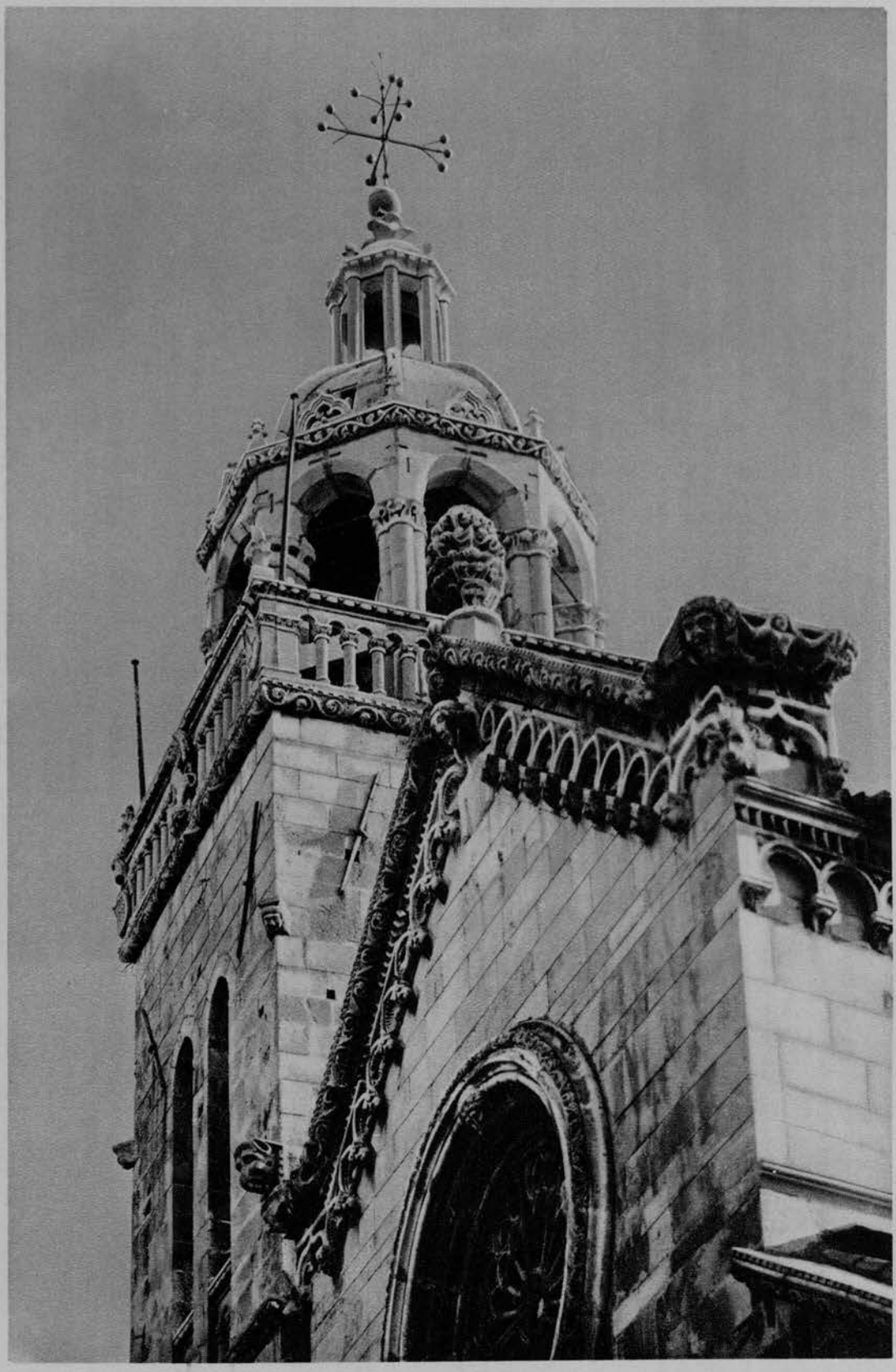

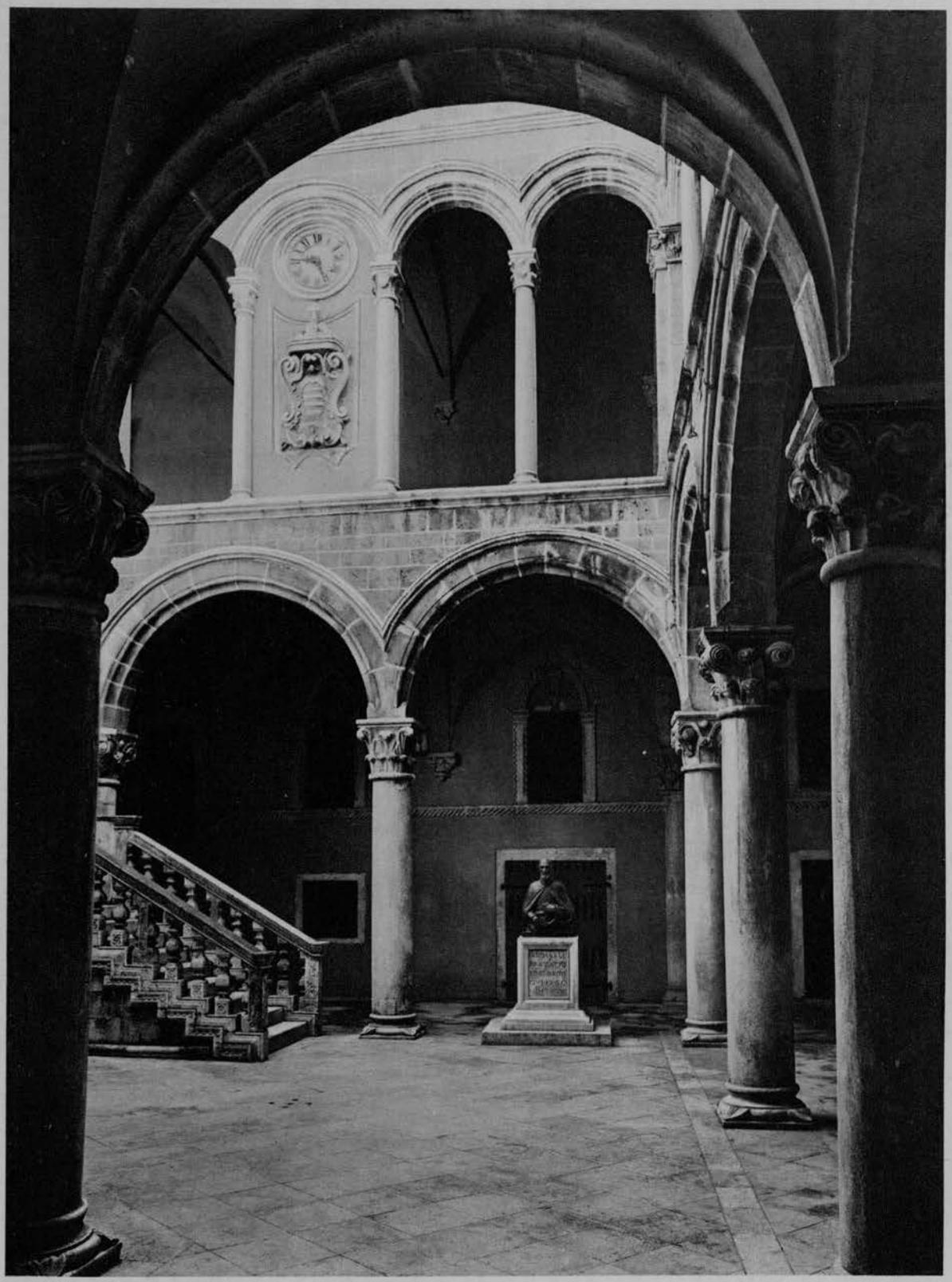

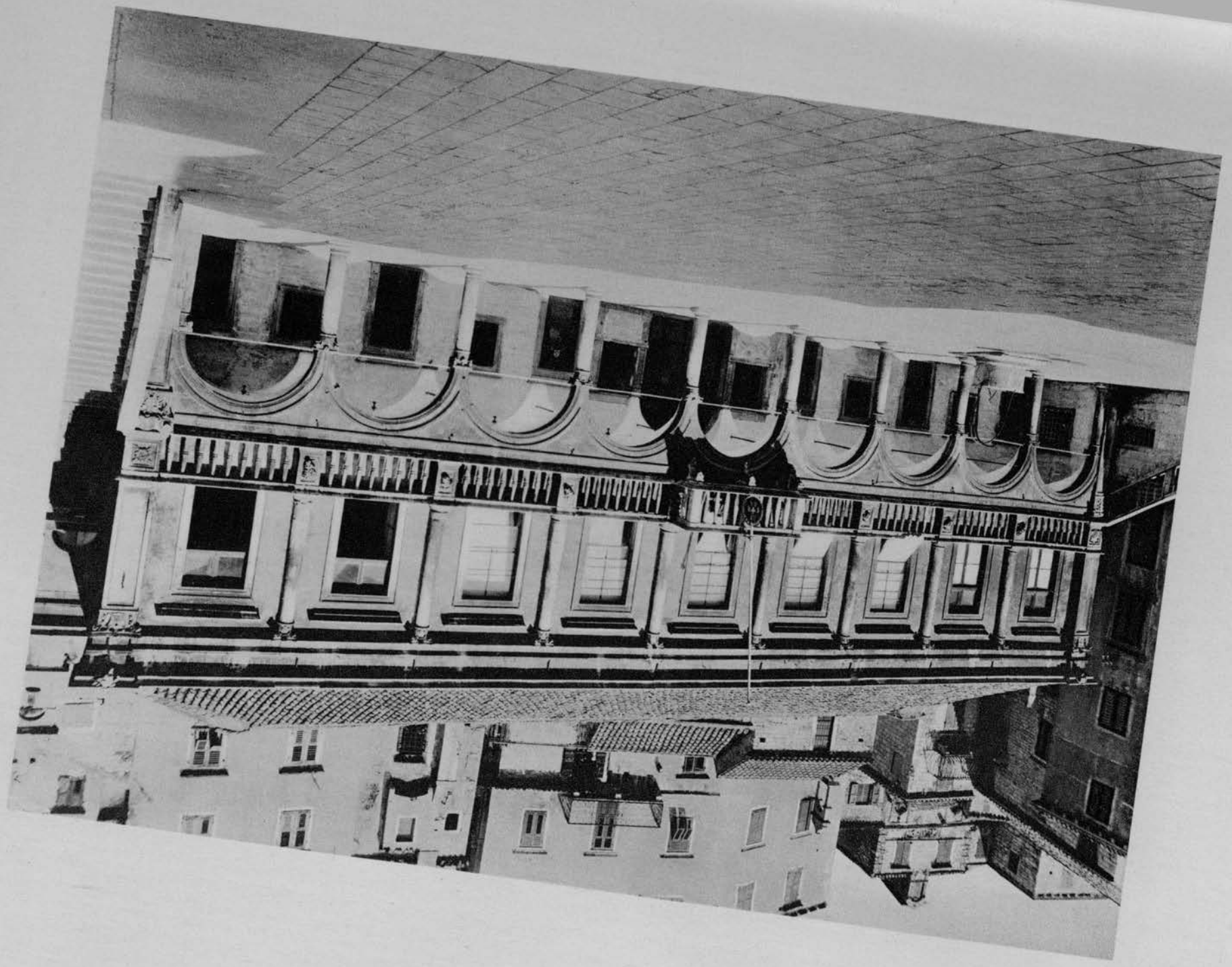

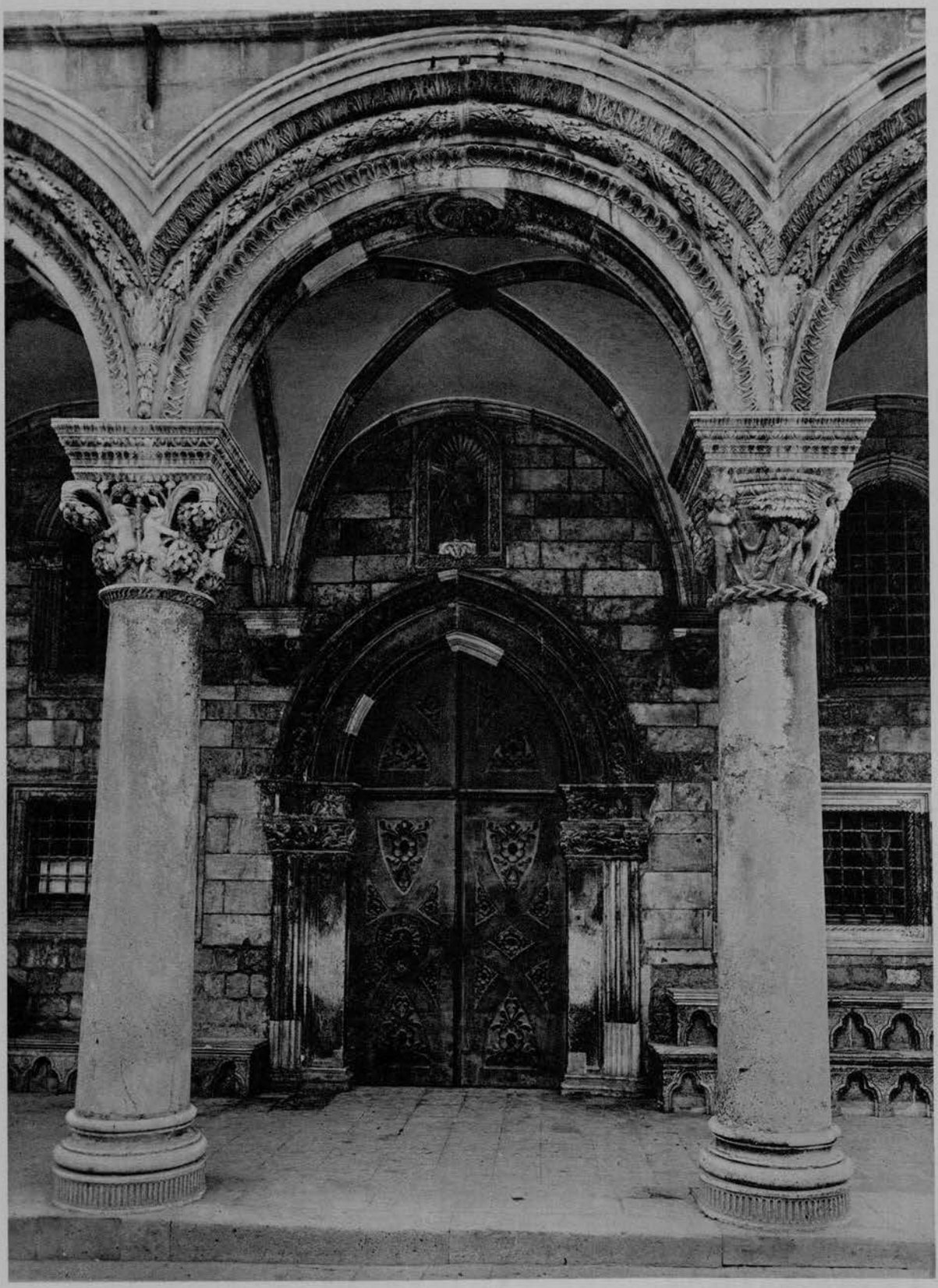

SLIKARSTVO

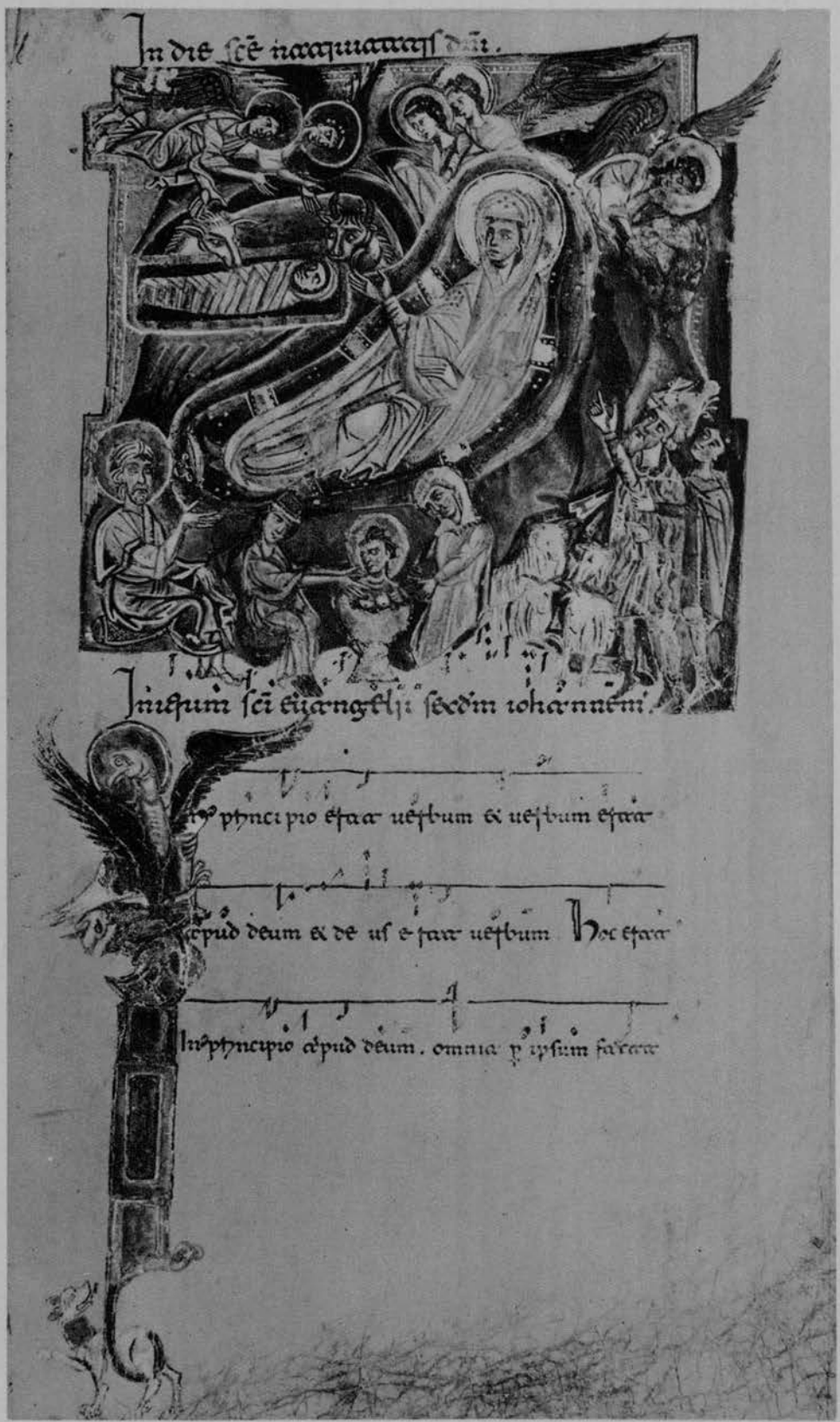

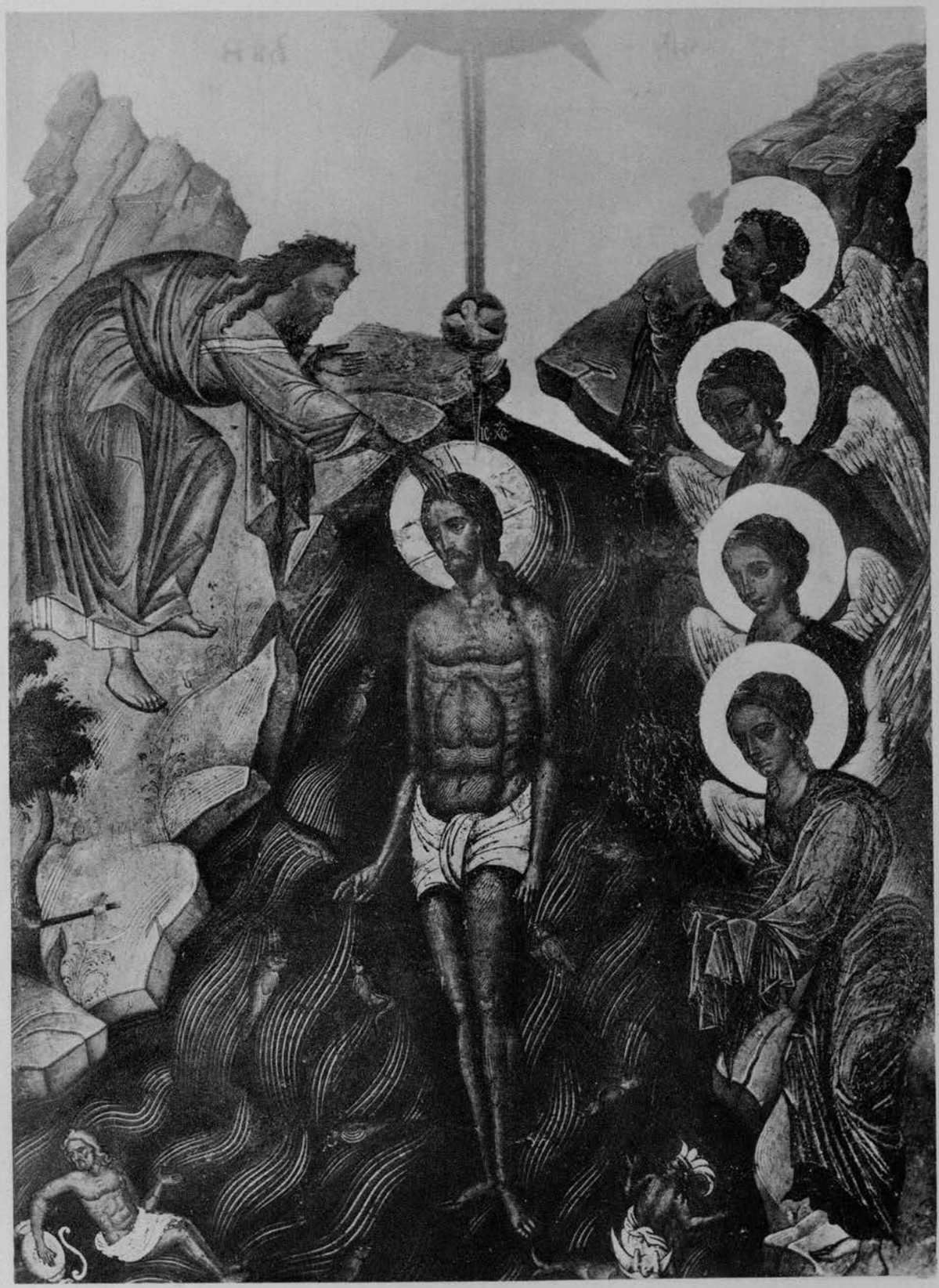

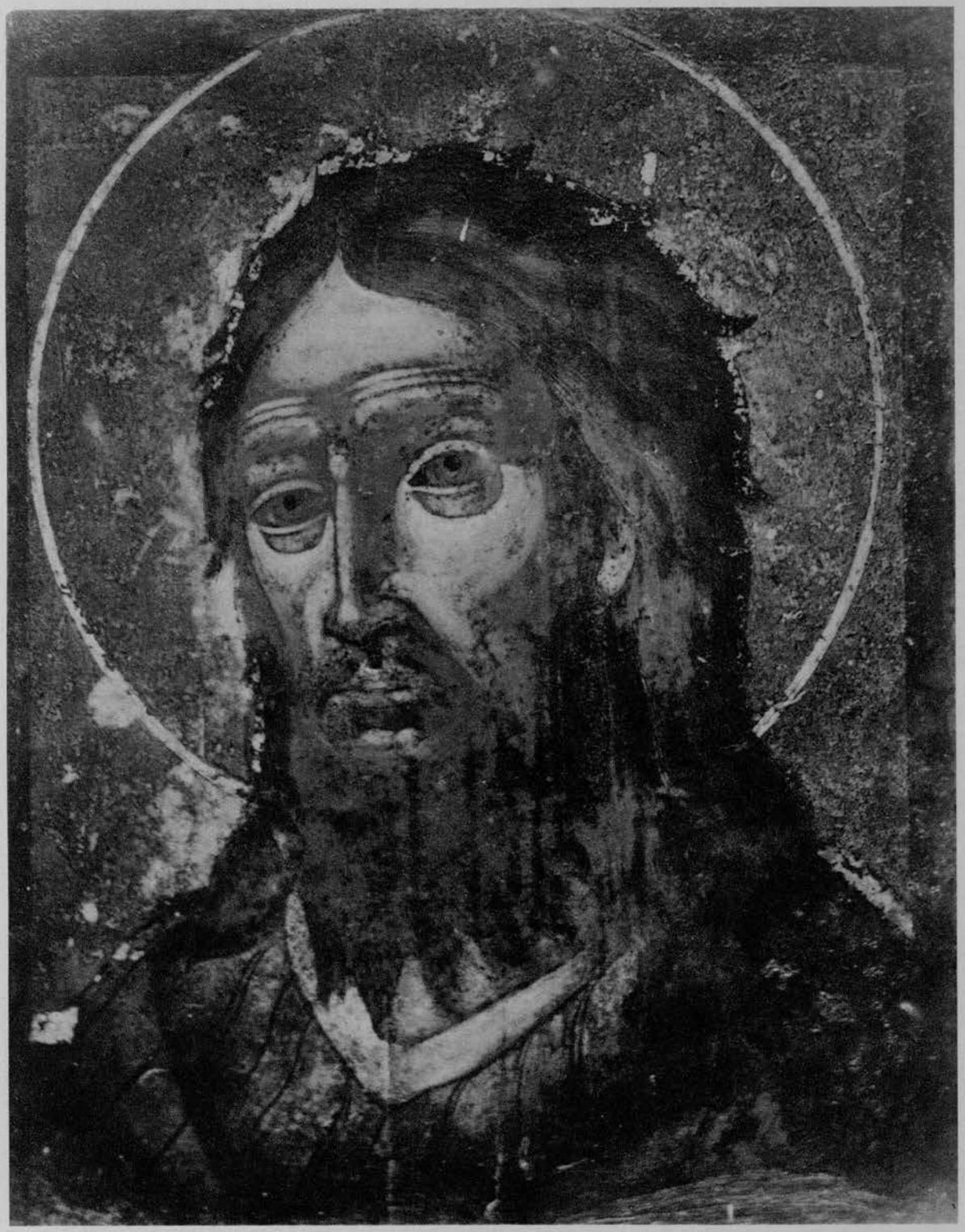

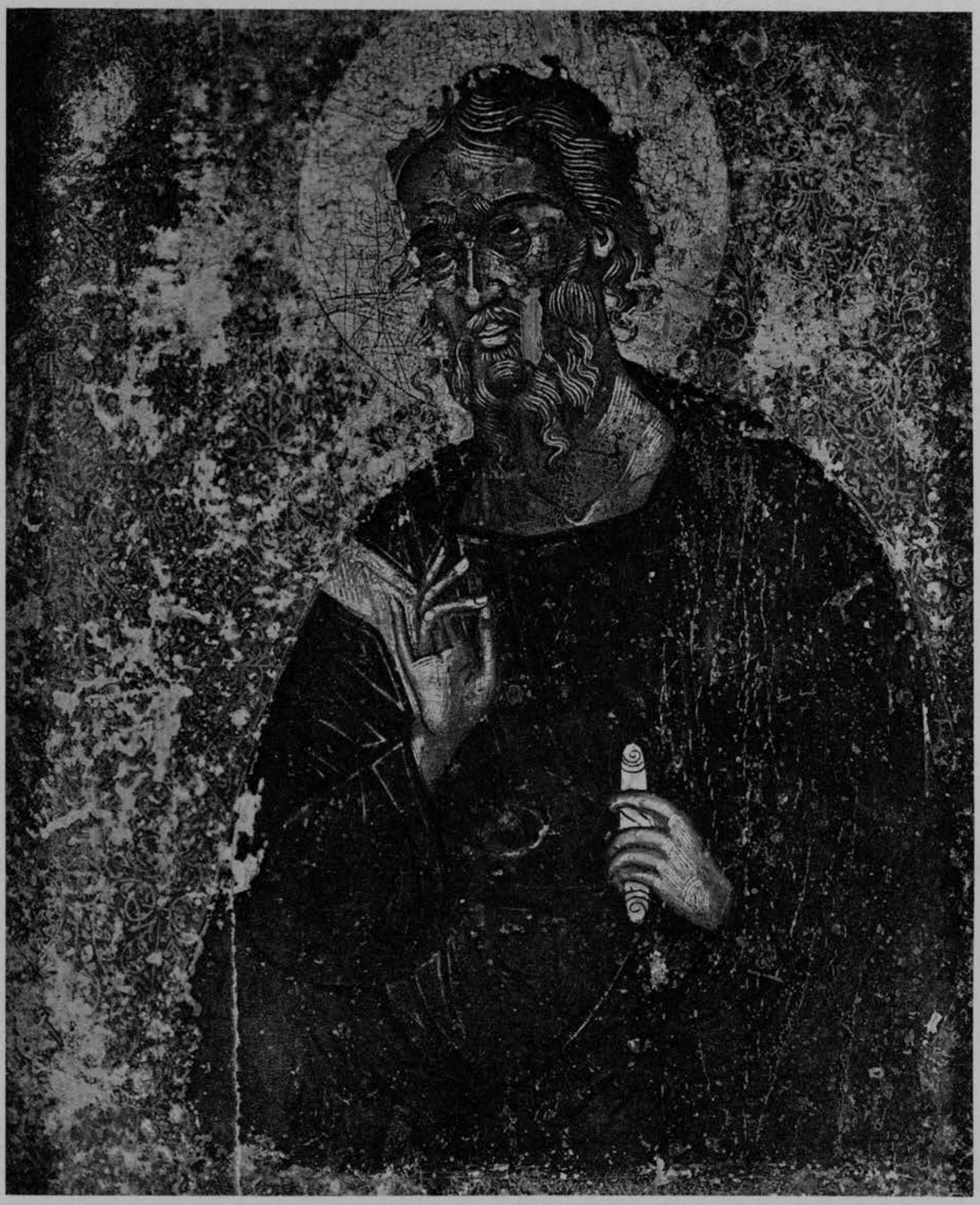

ΜΗΡ
ΘΥ

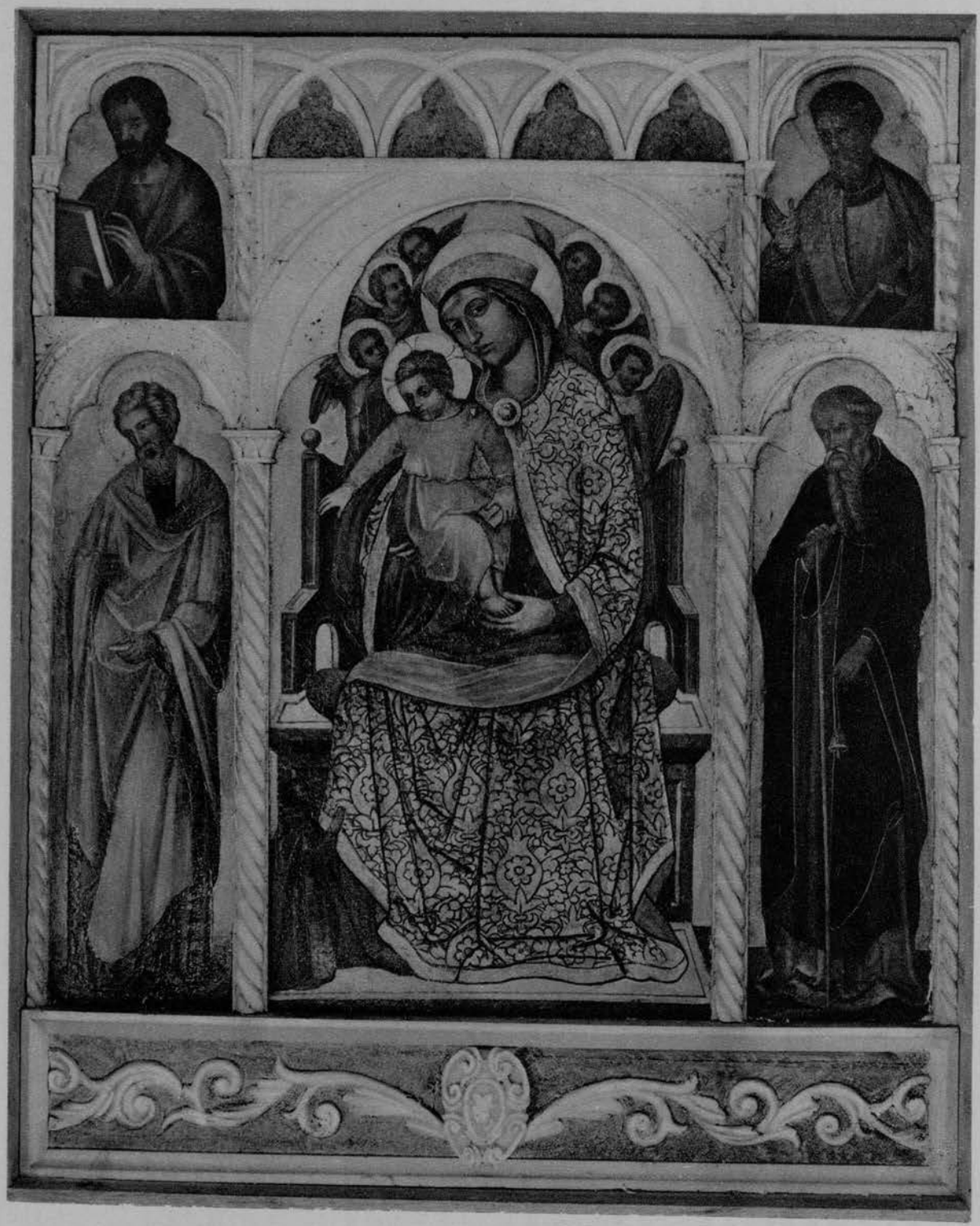

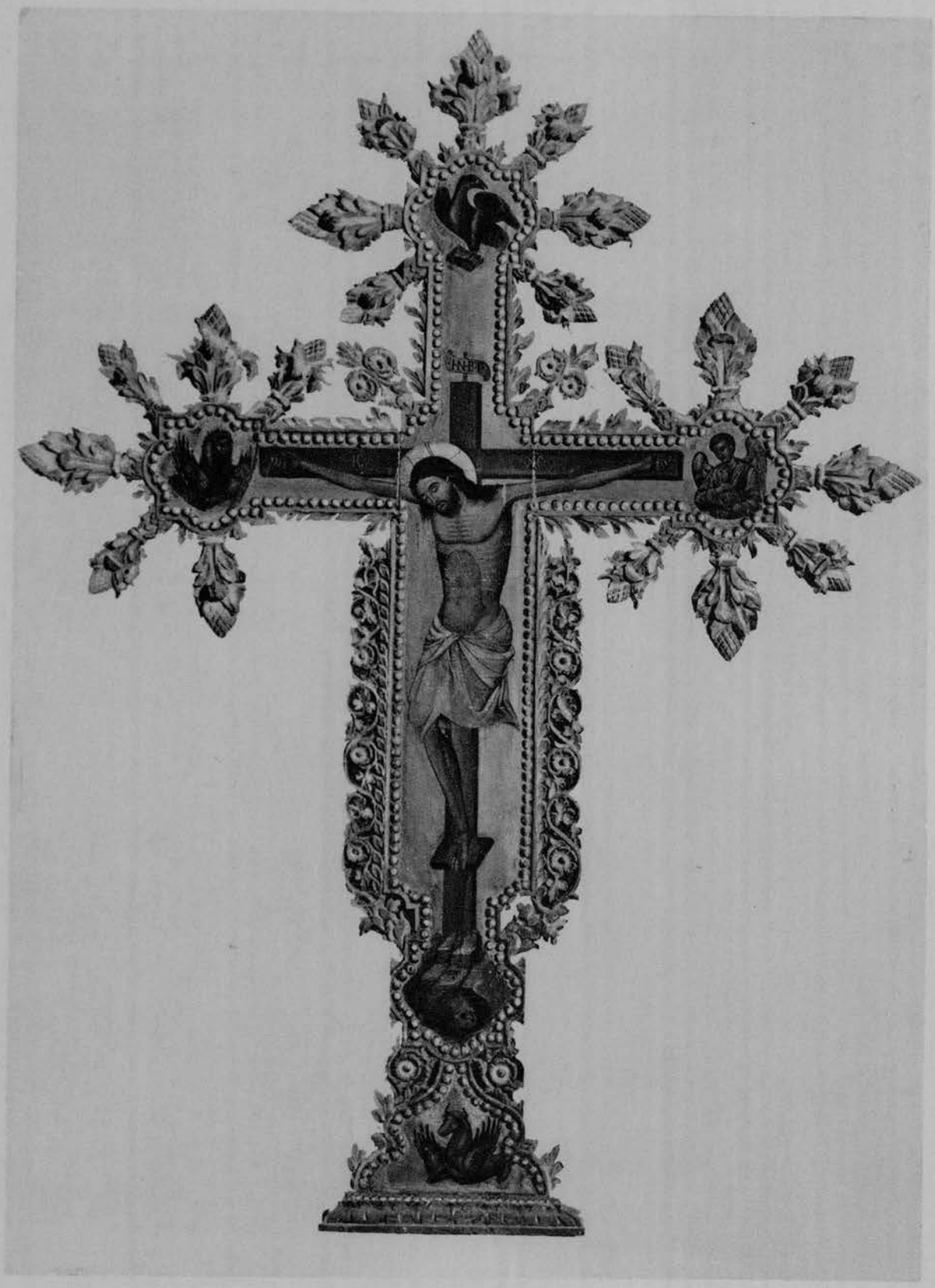

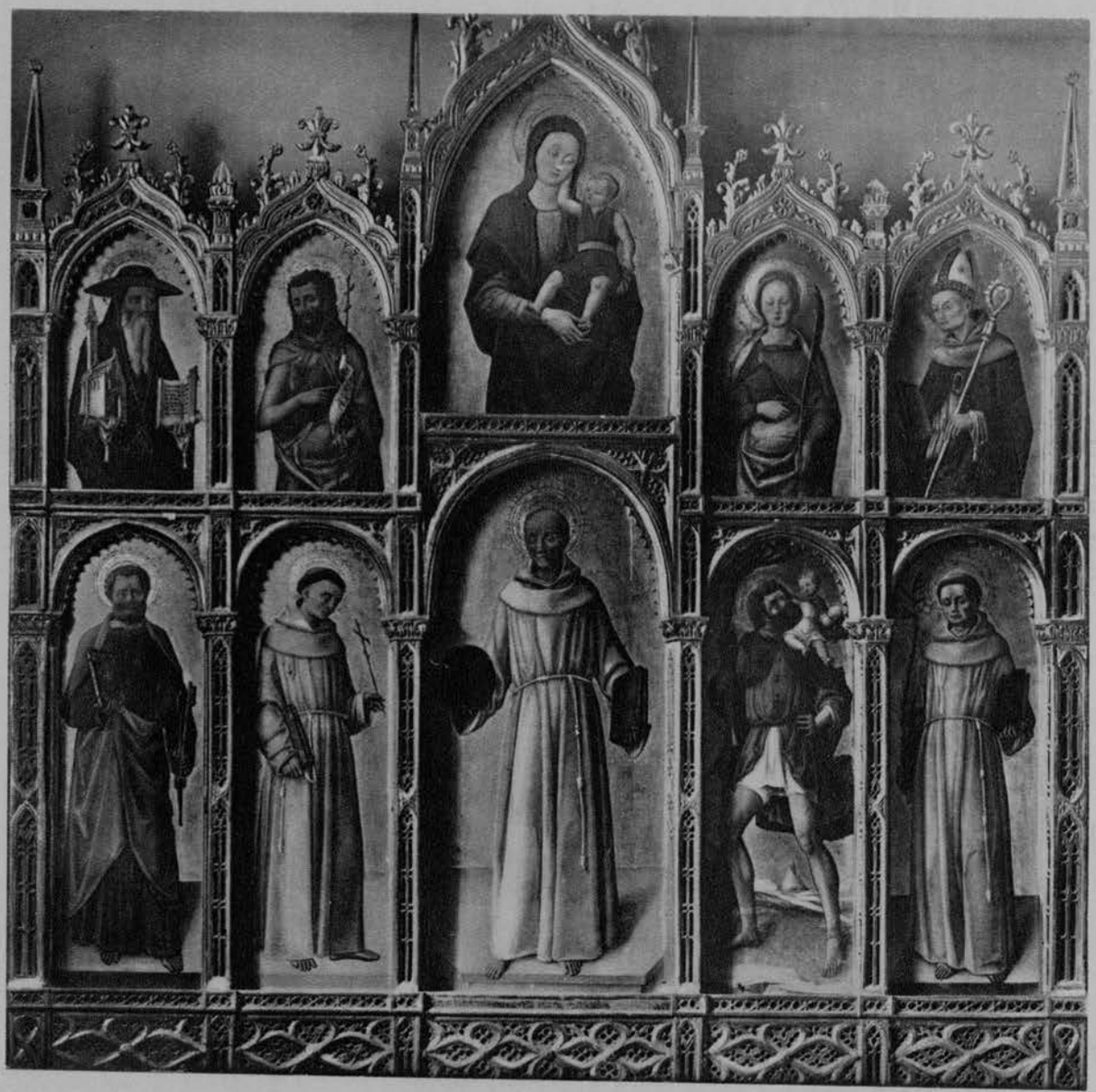

ECCE AGNVS DEI

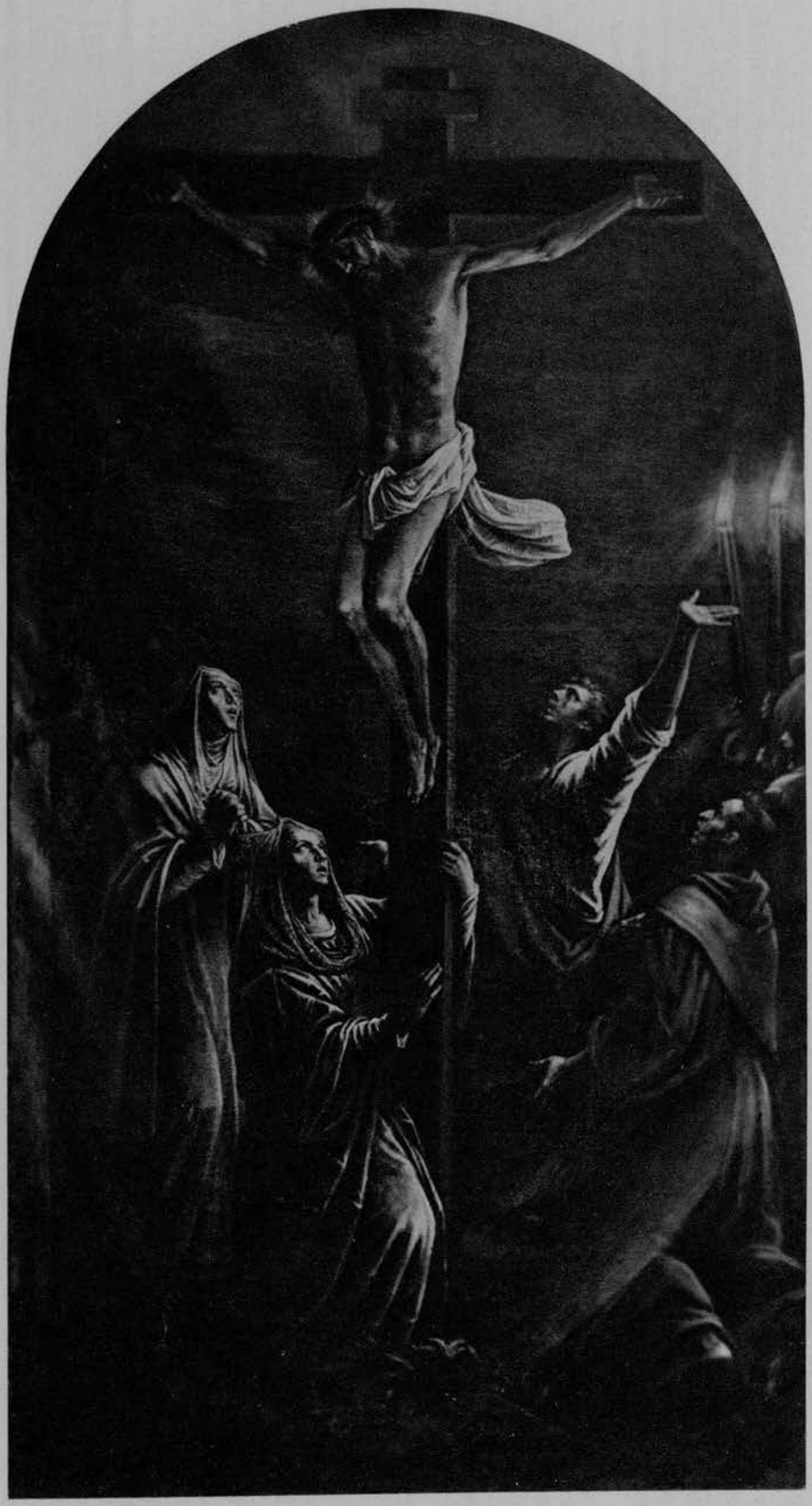

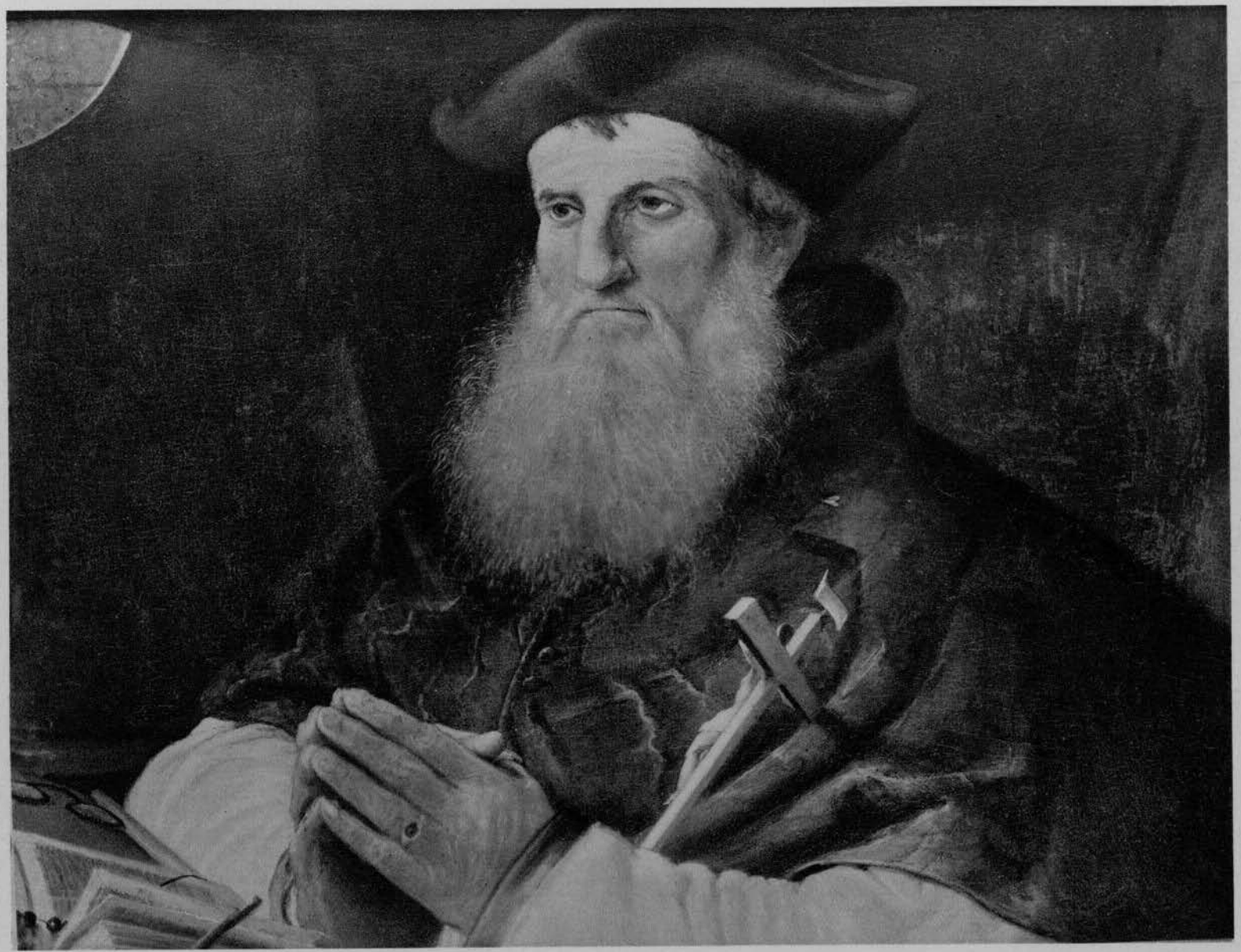

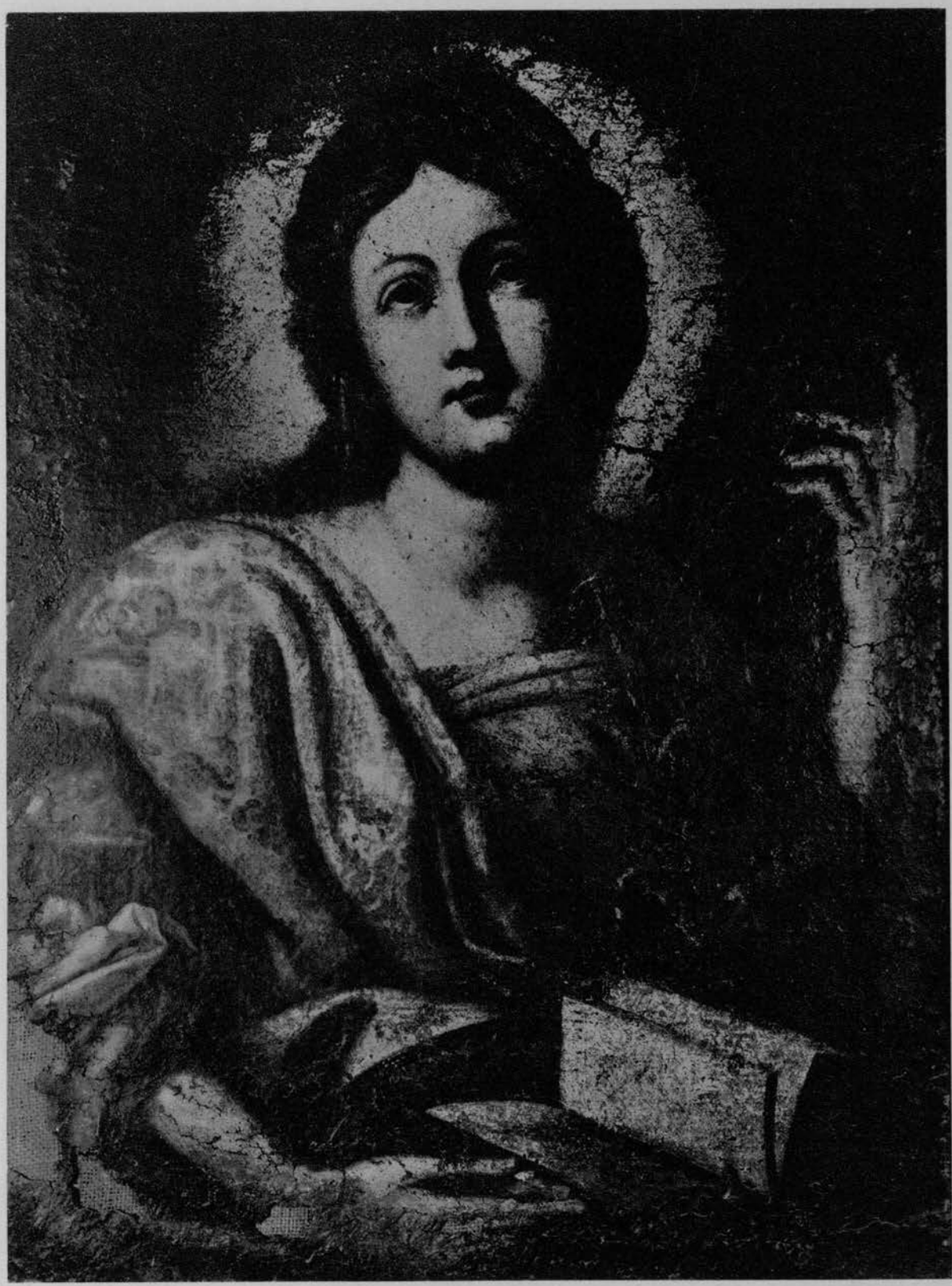

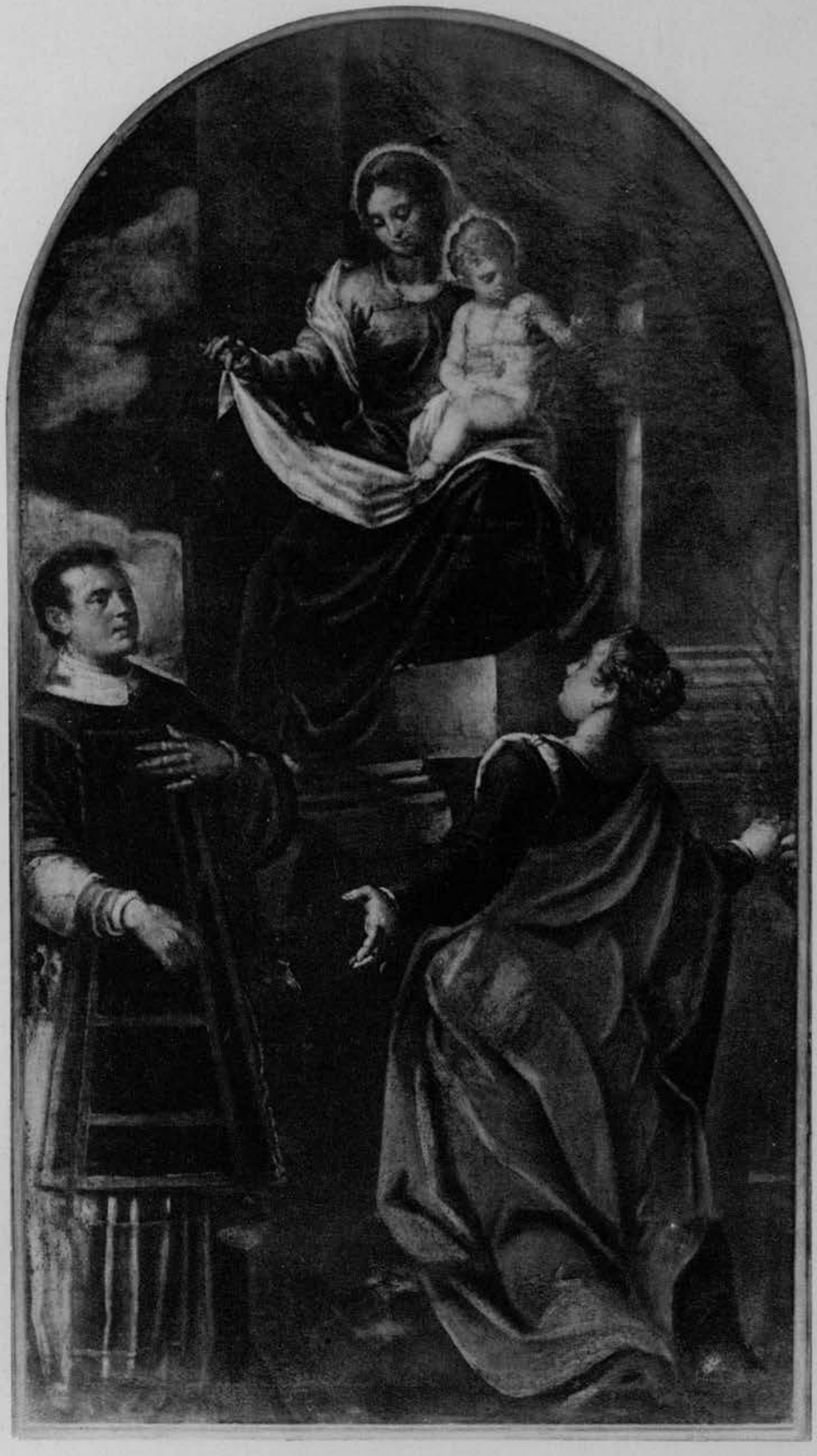

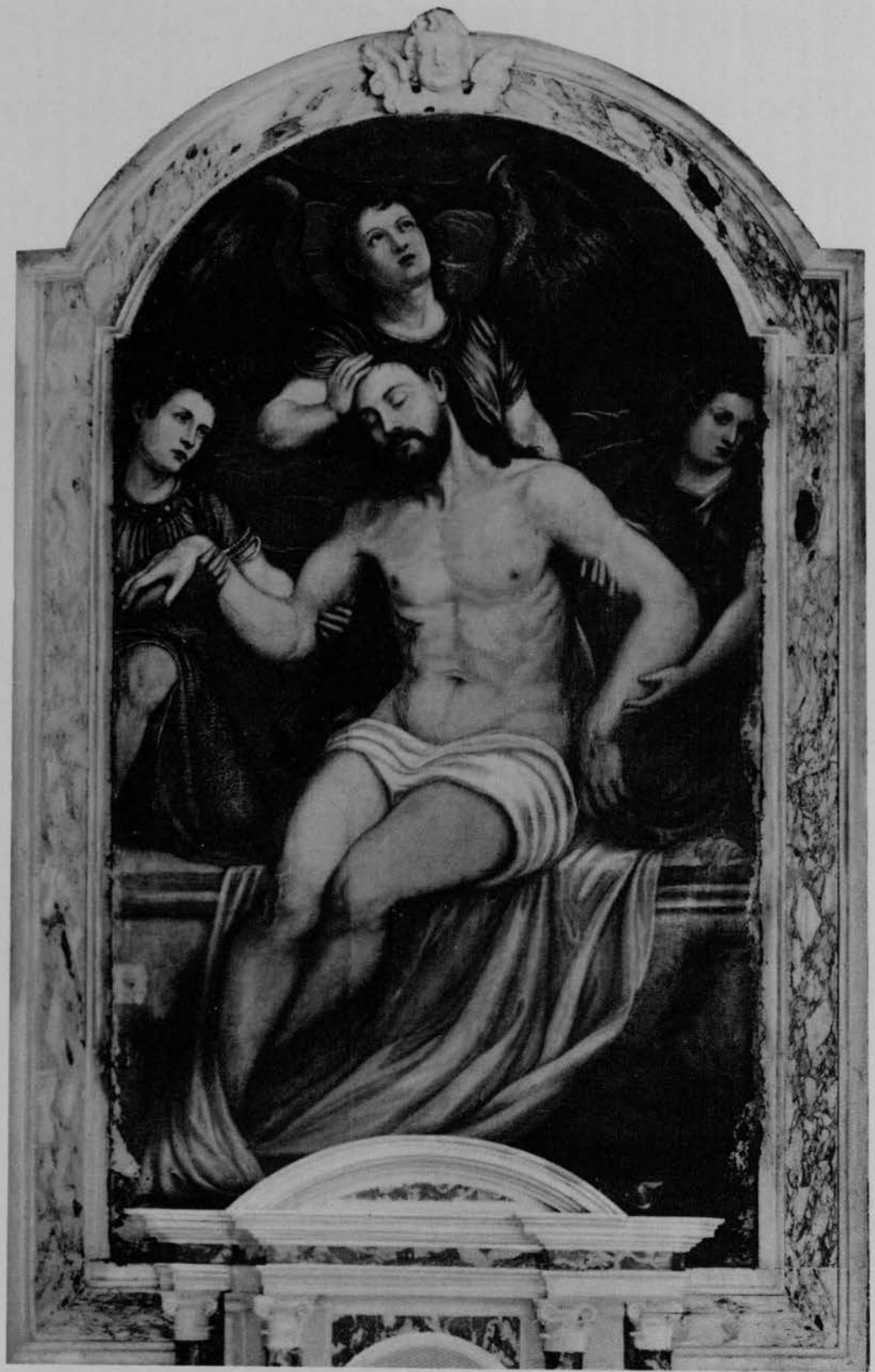

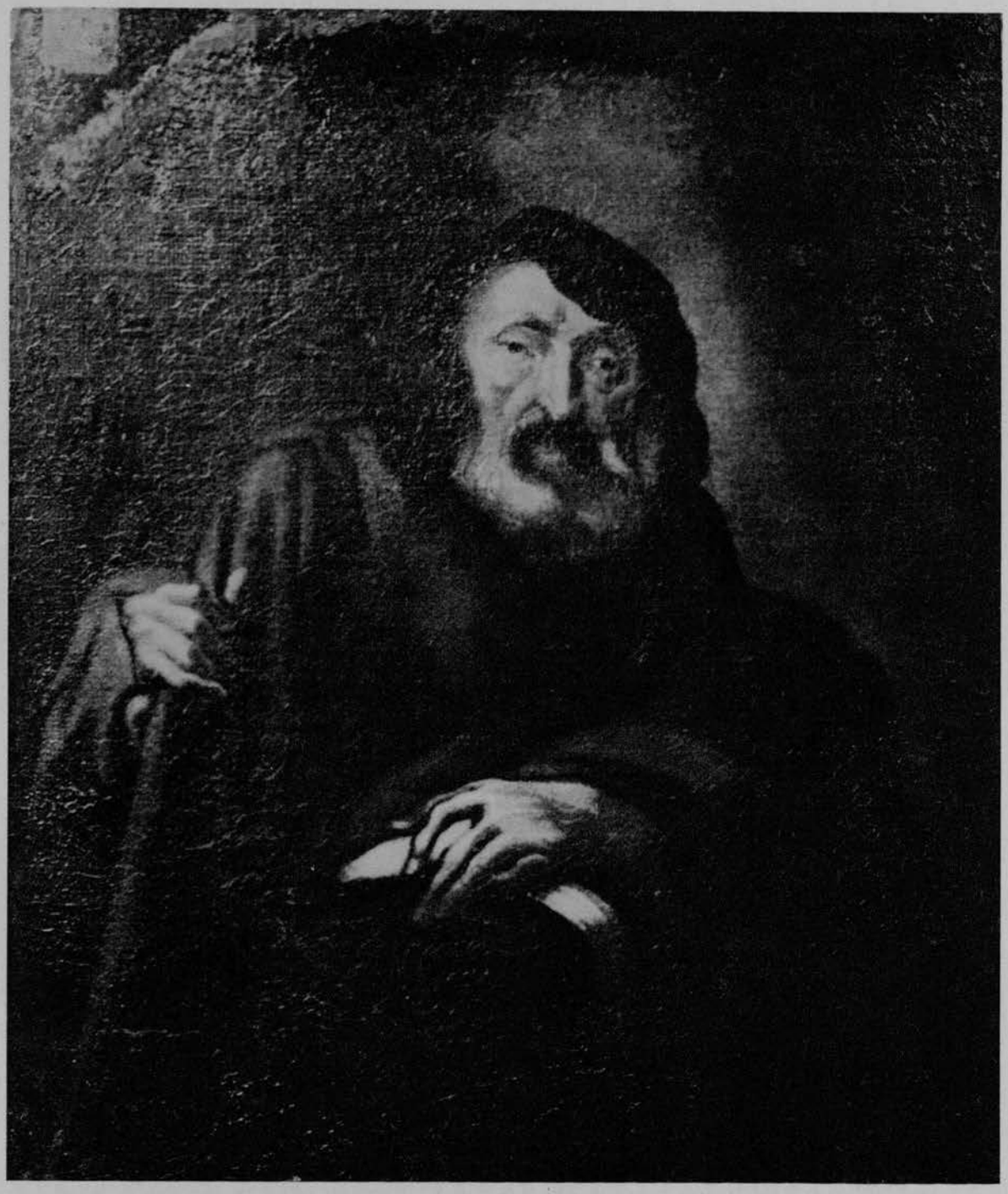

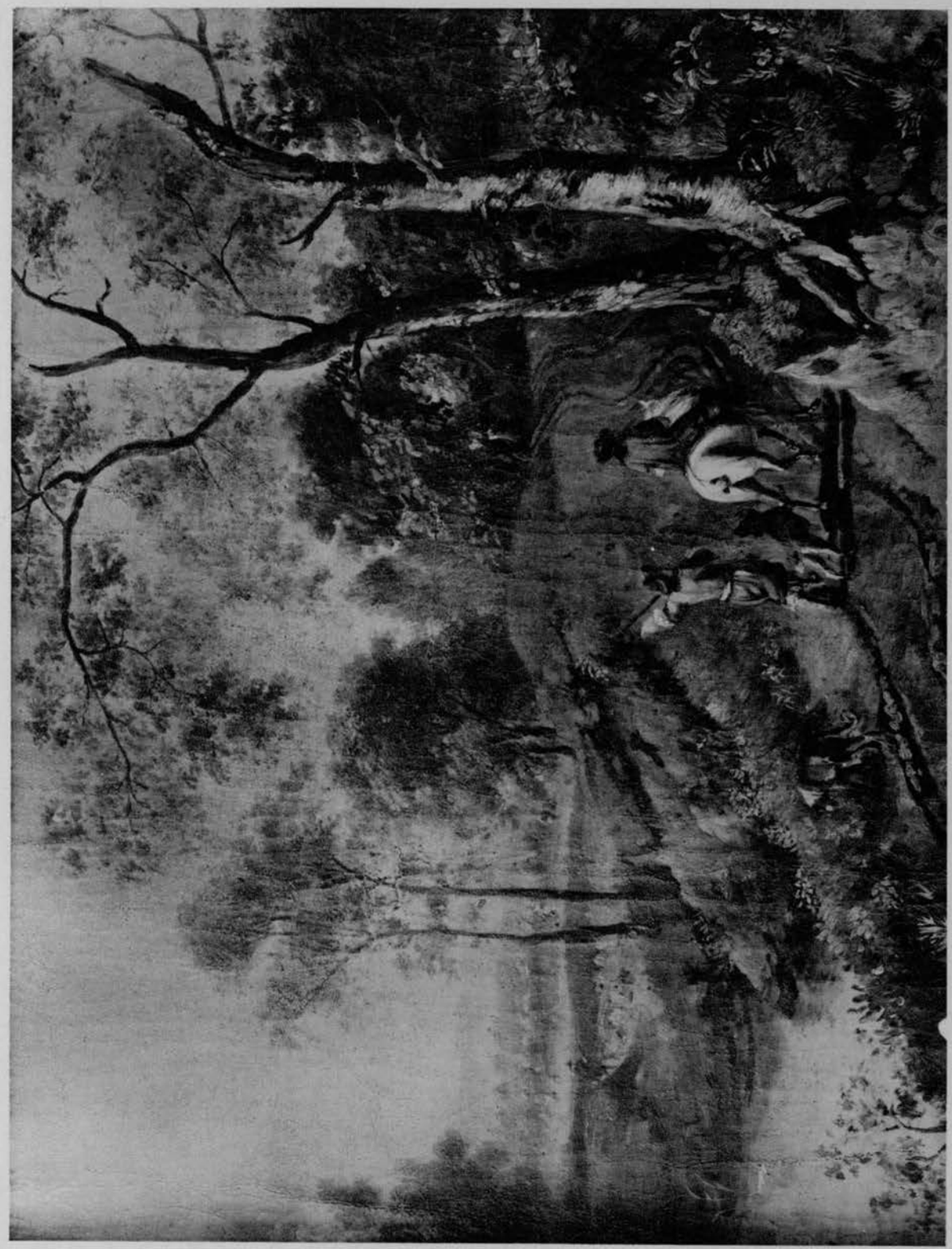

KIPARSTVO

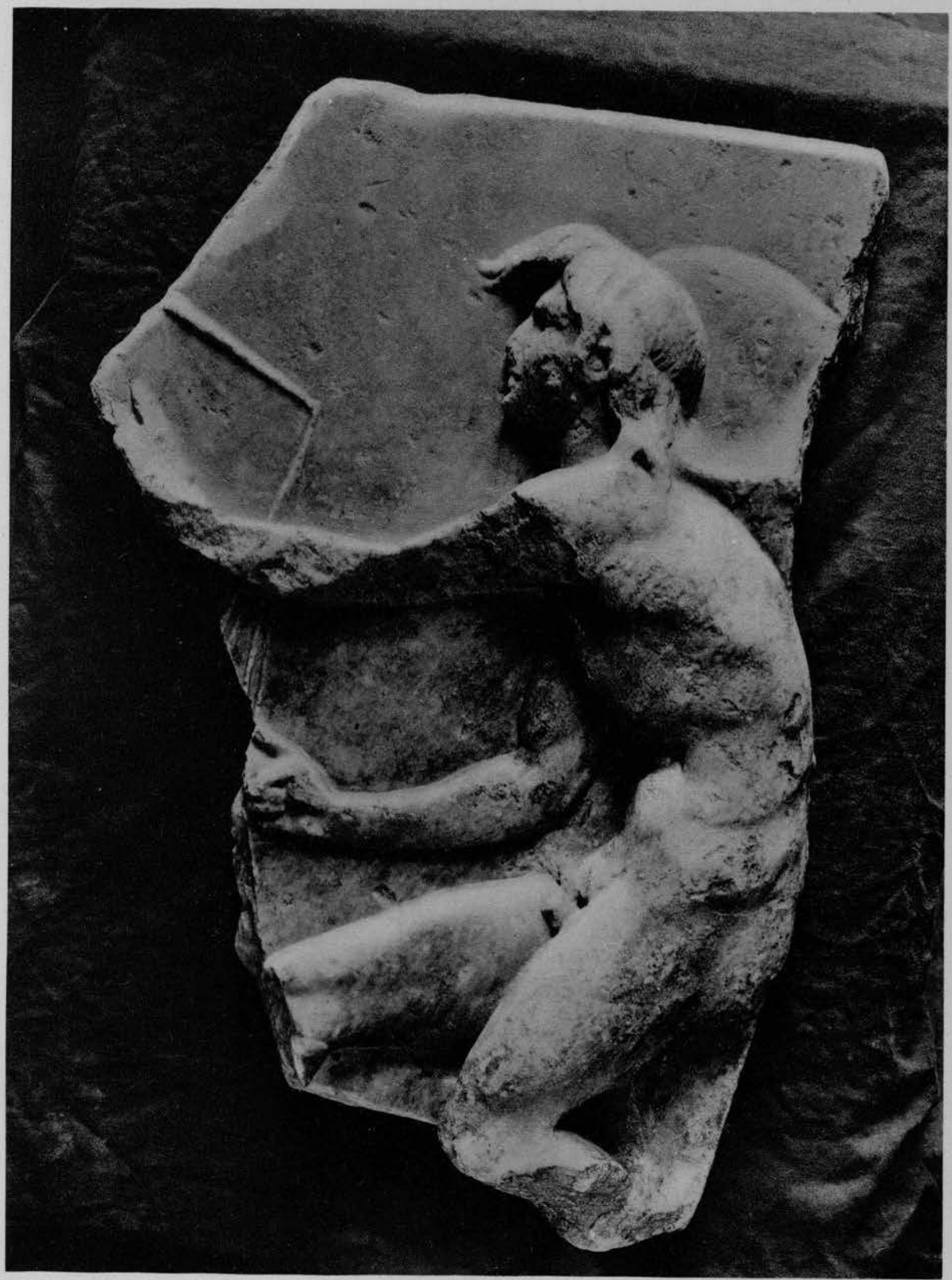

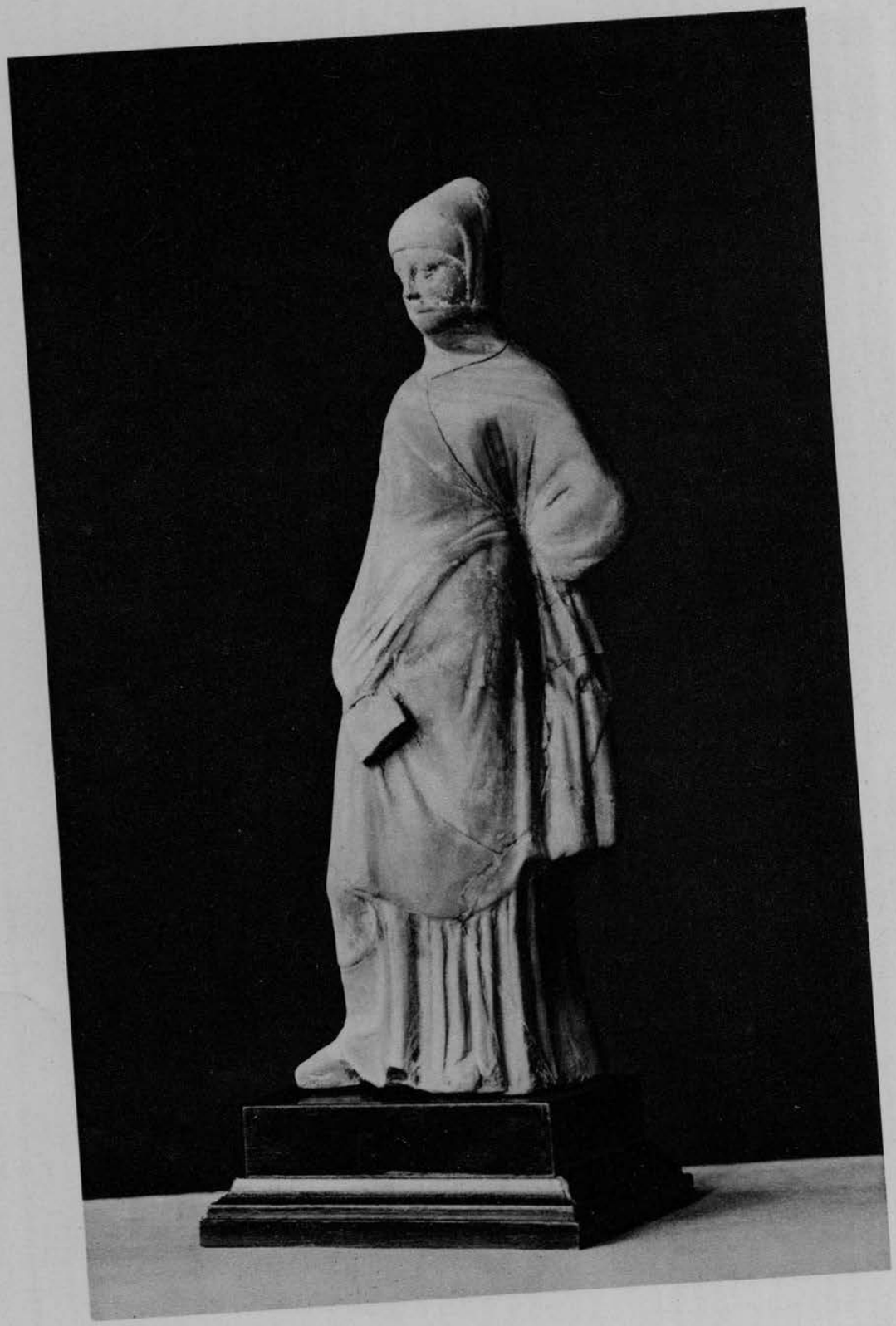

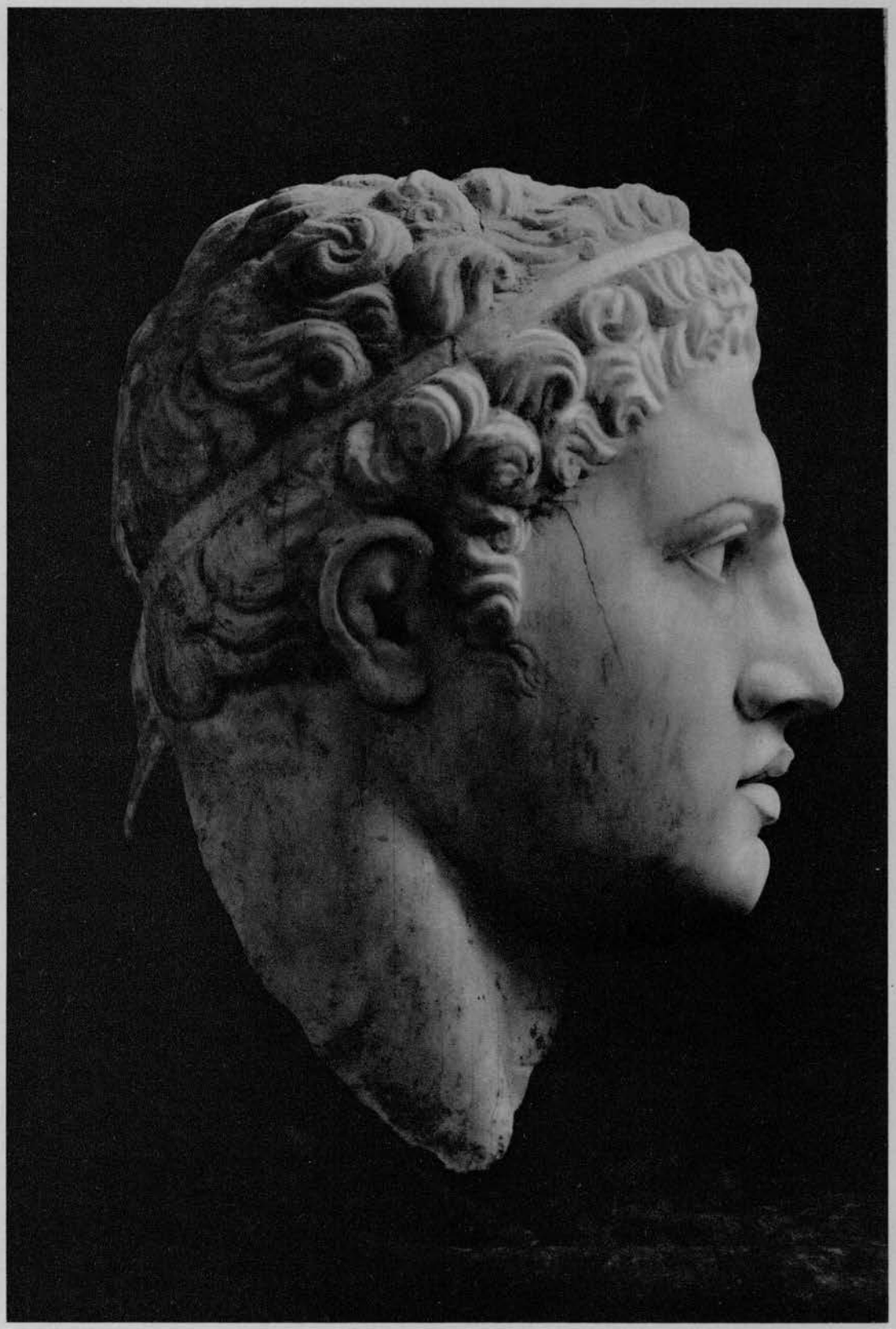

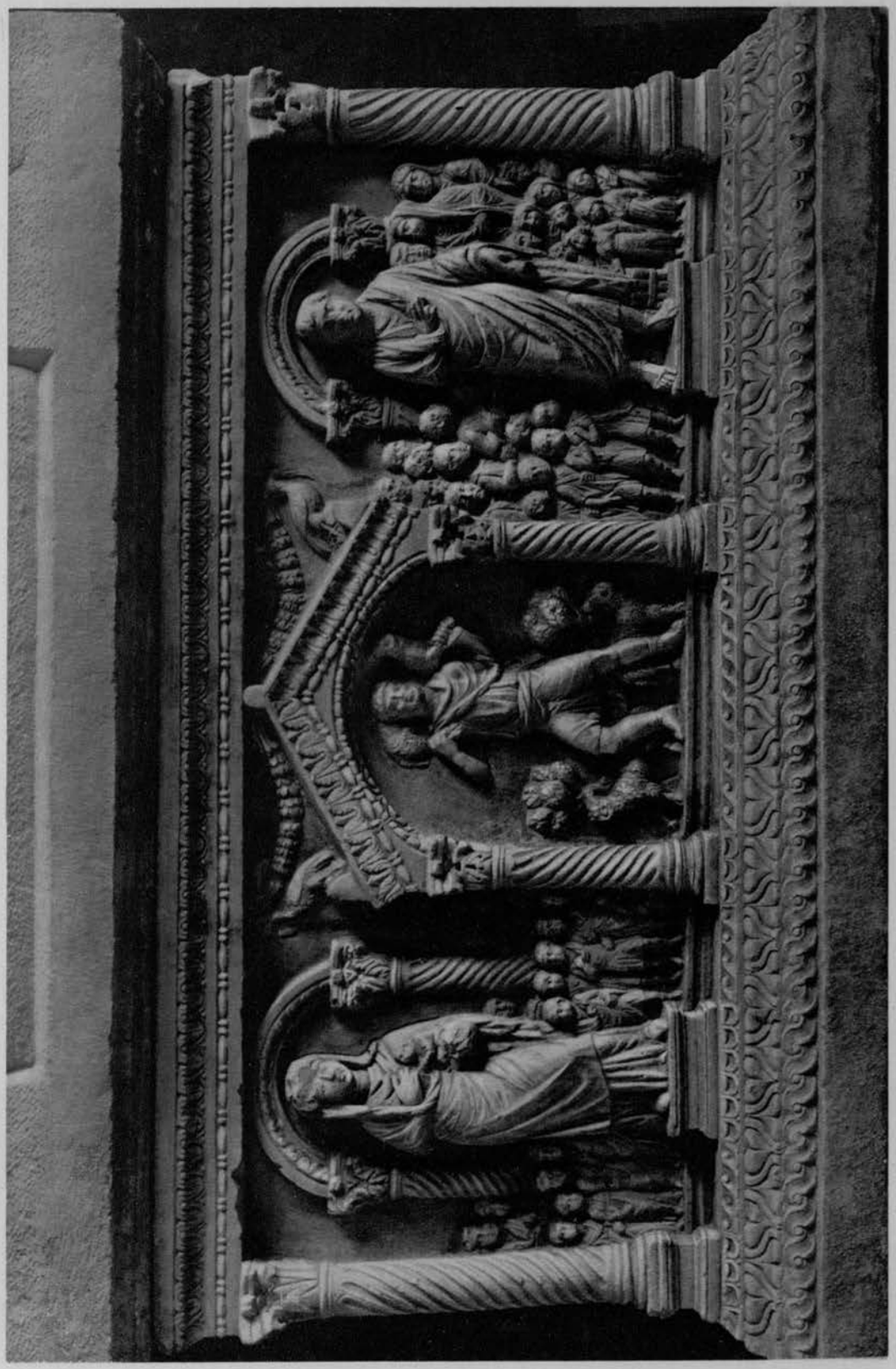

193

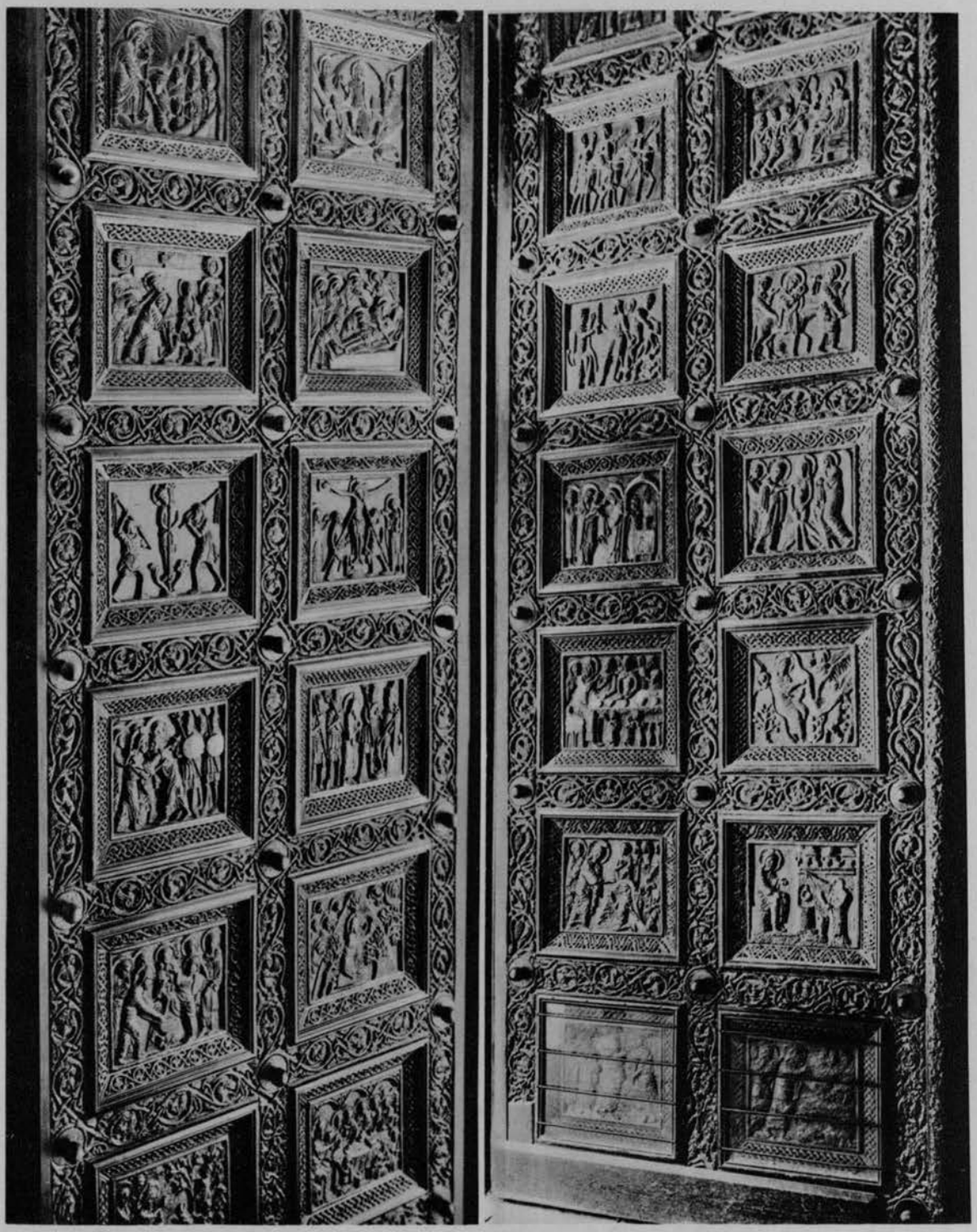

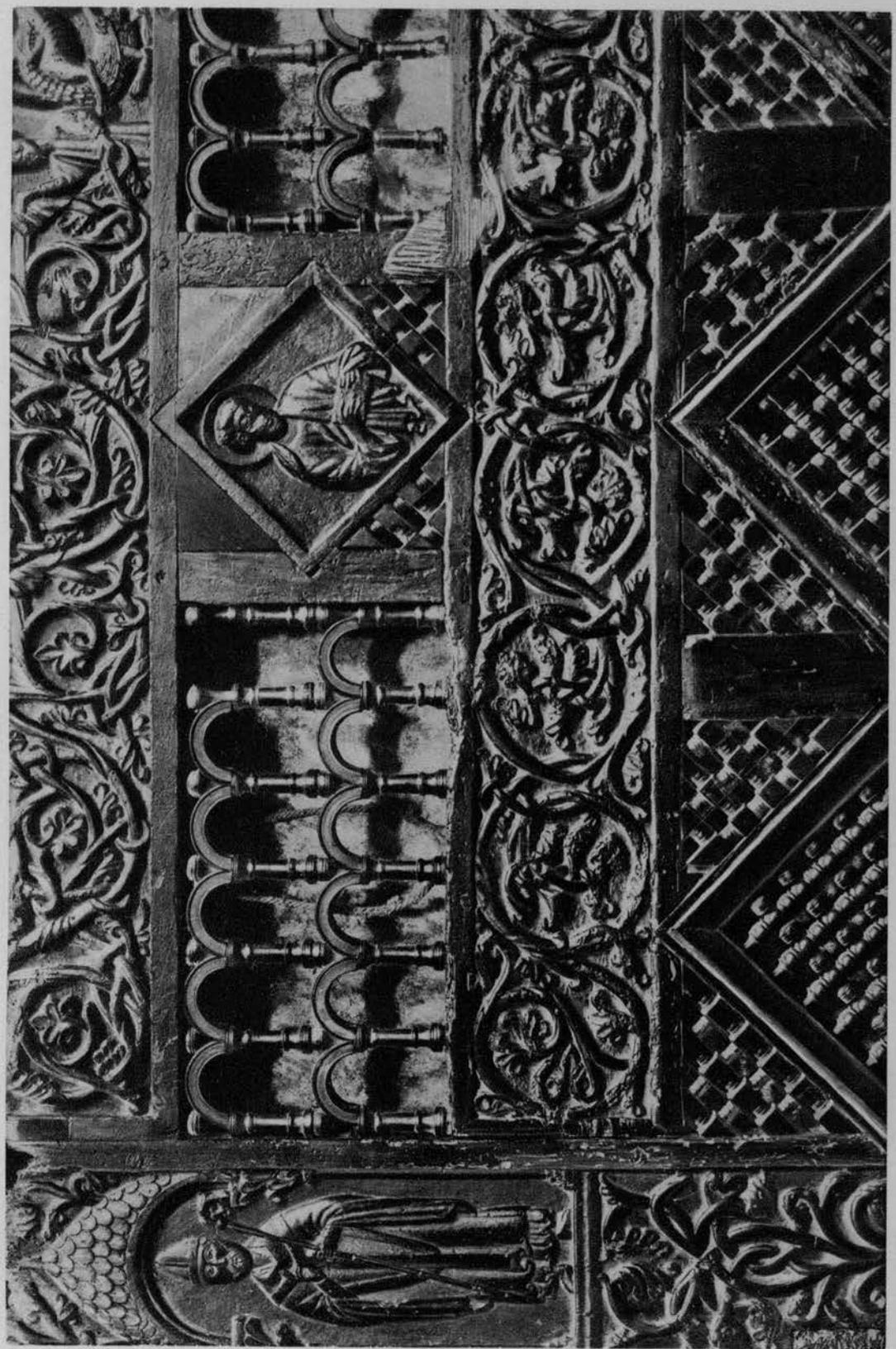

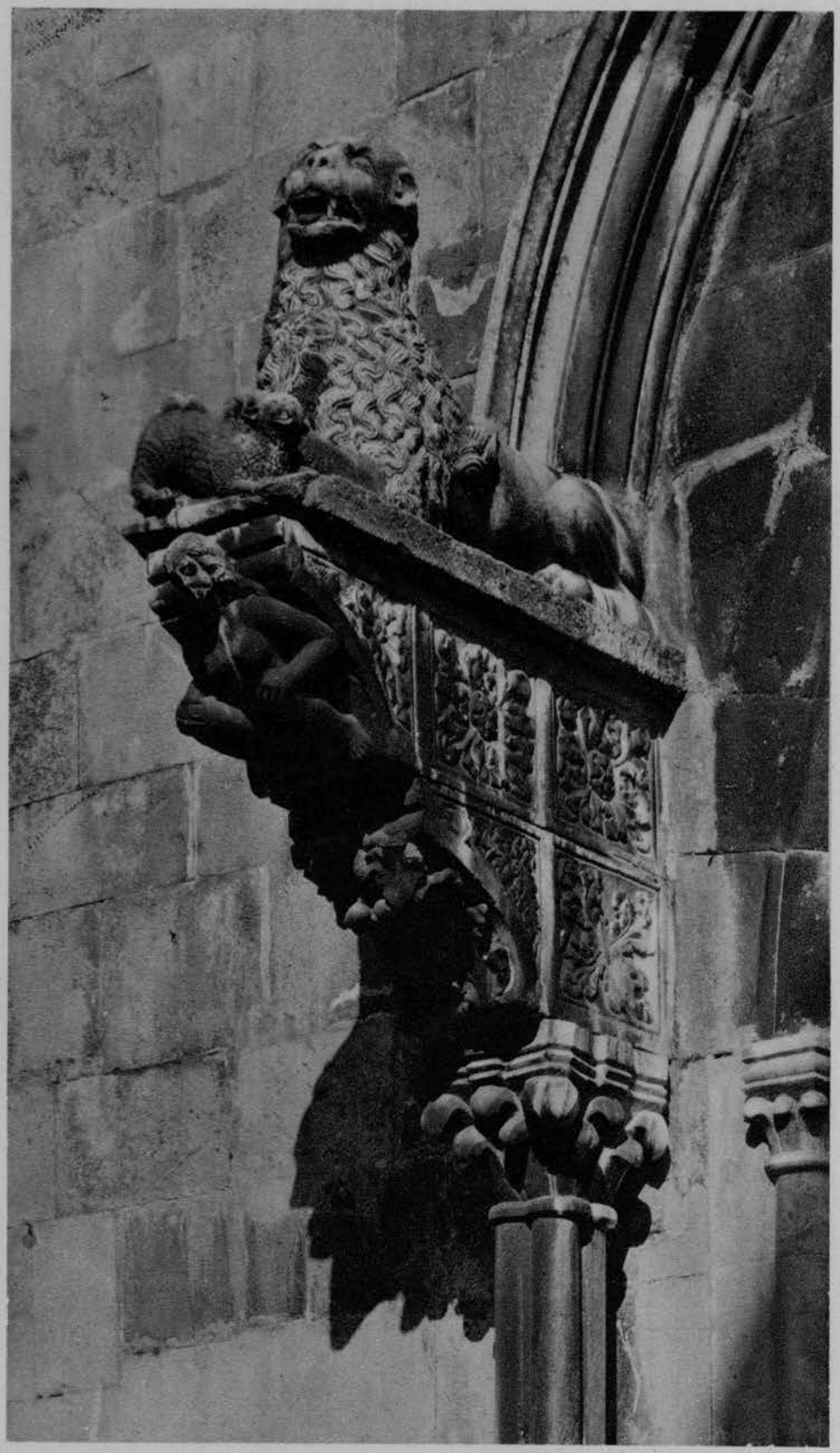

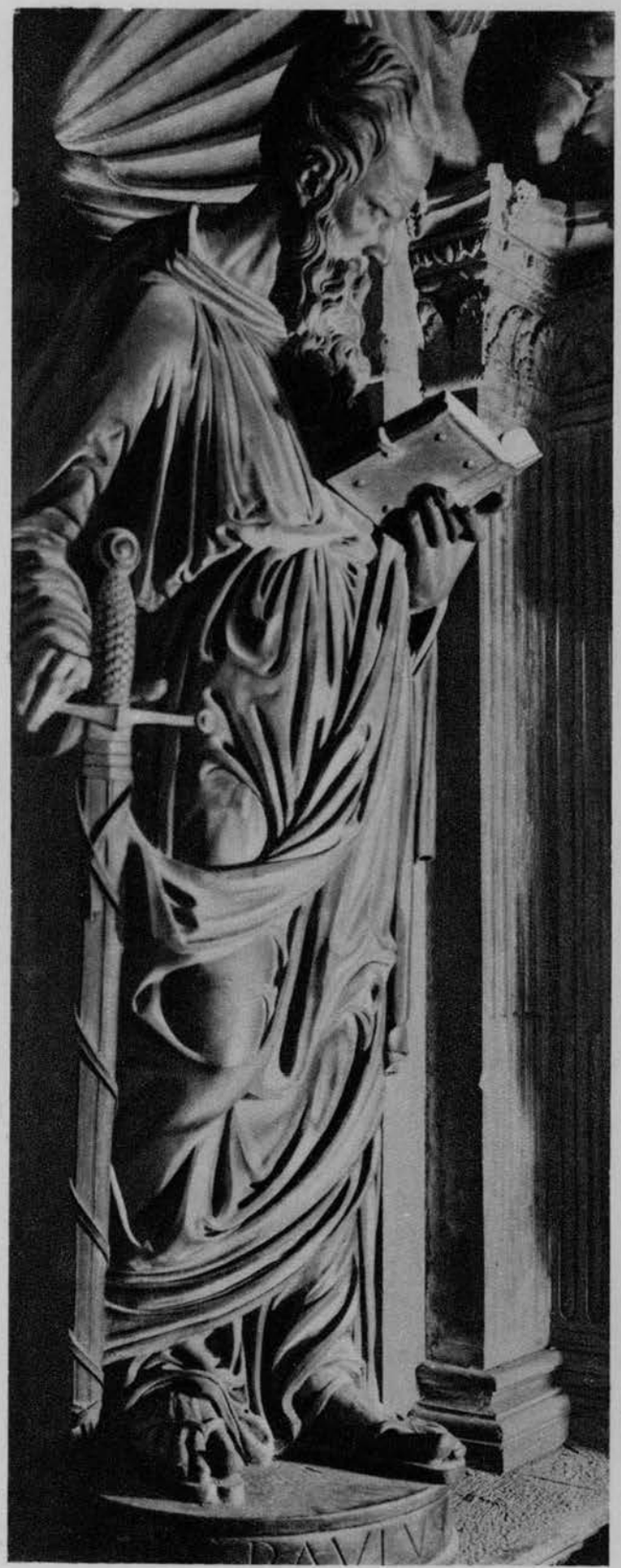

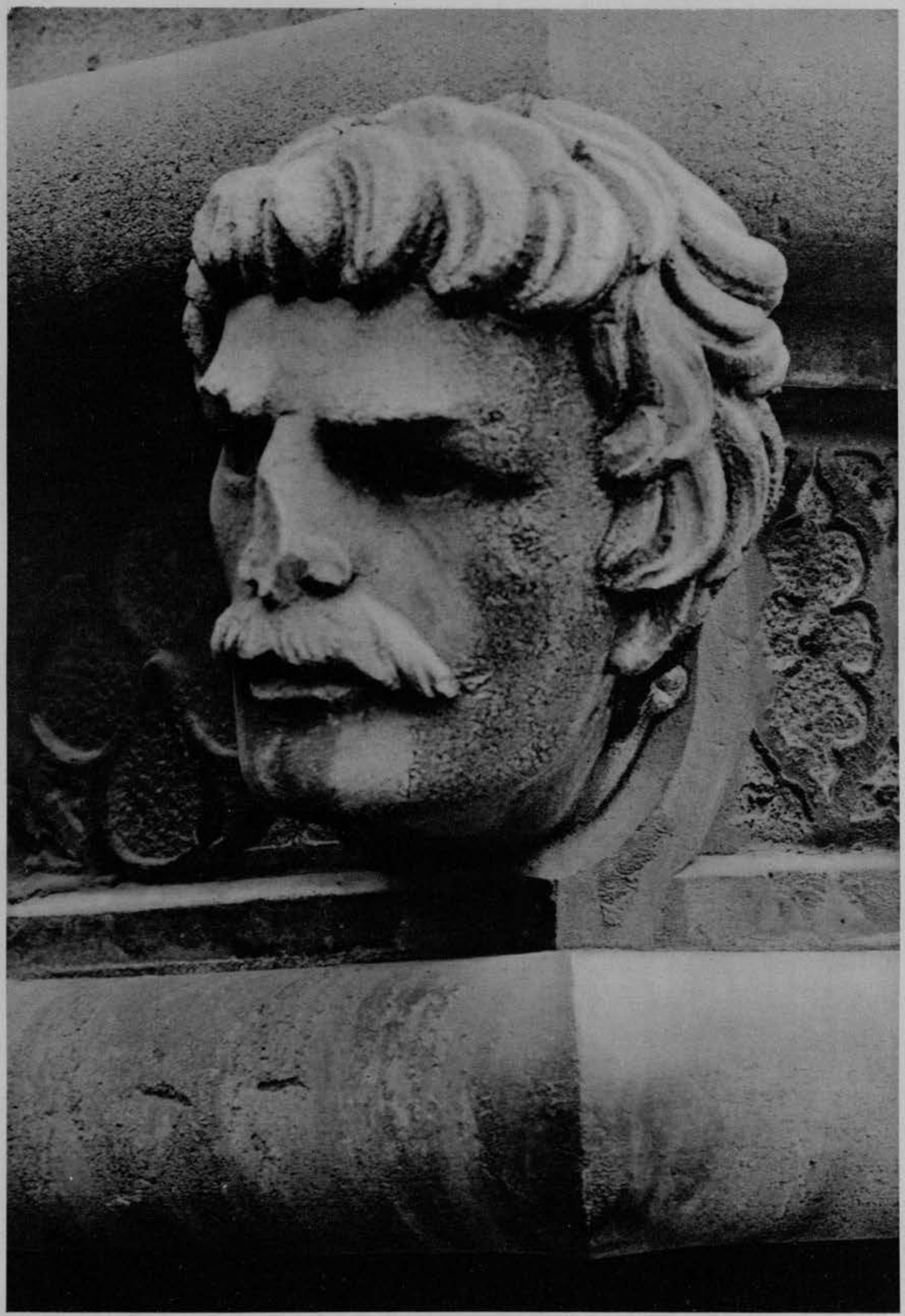

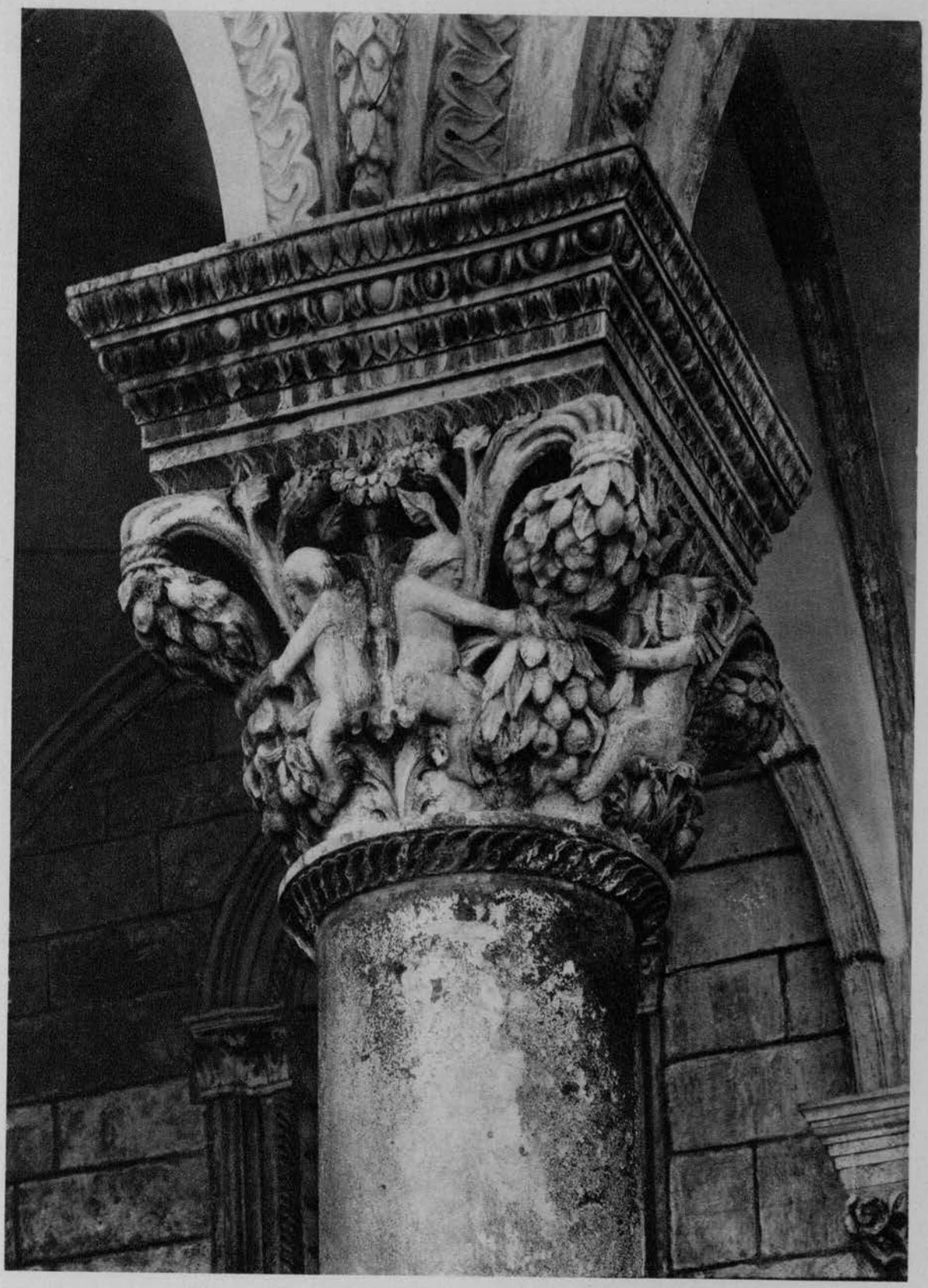

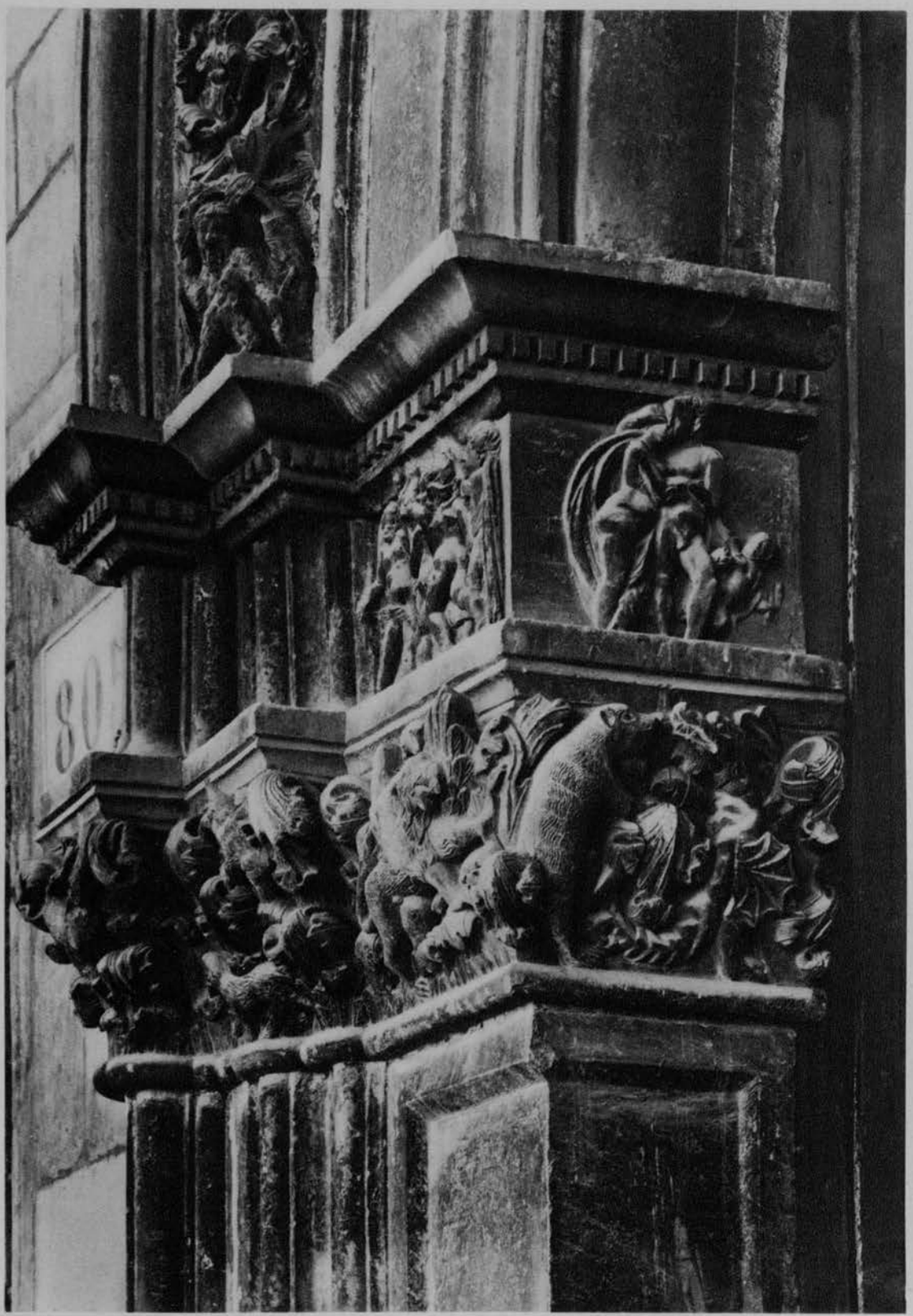

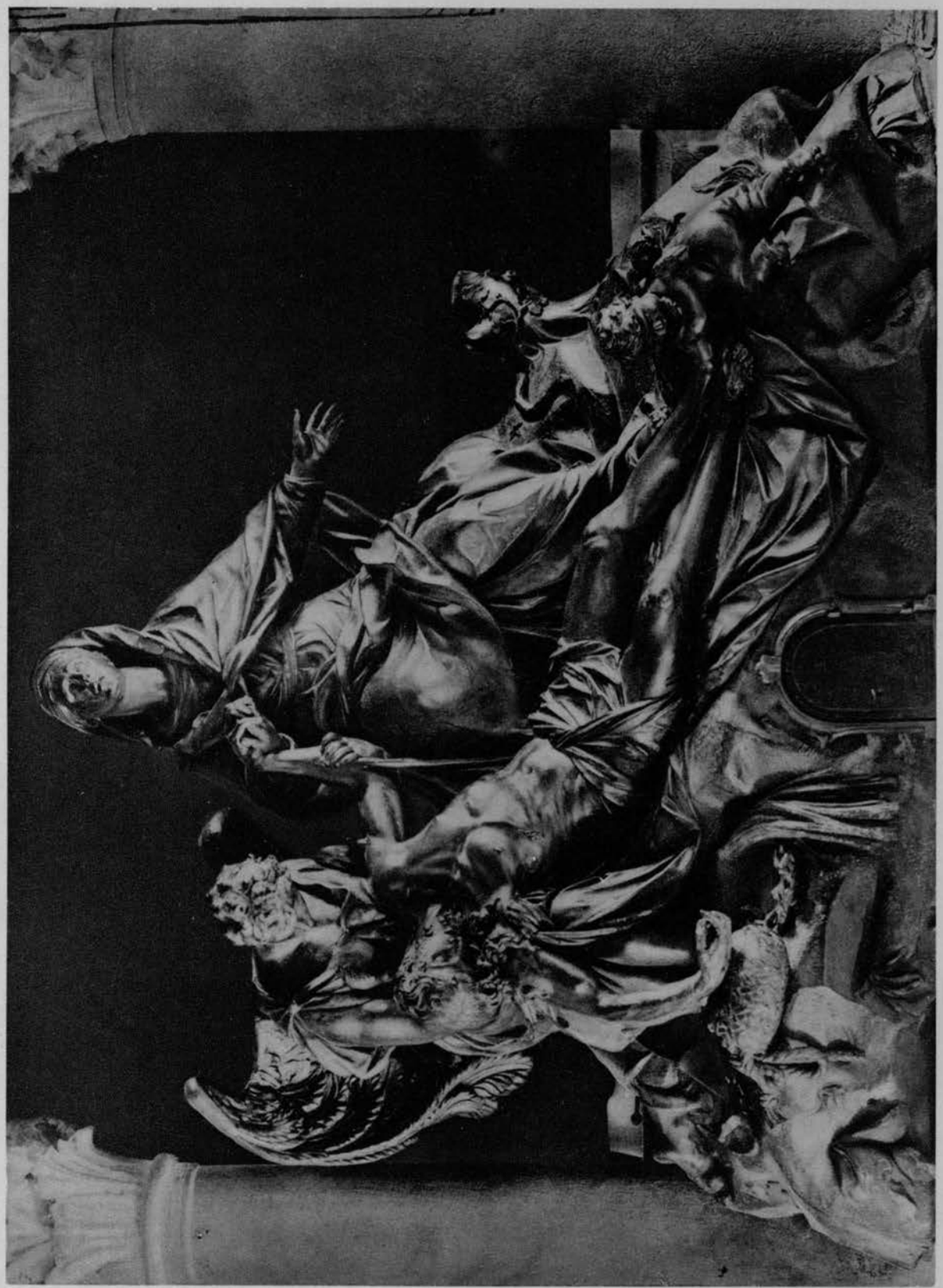

SADRŽAJ SLIKA

PRIRODNE LJEPOTE

1 Uzburkano more
2 Motiv iz Komiže
3 Pelješki kanal
4 Jedra u splitskoj luci
5 Ribari
6 Sušenje mreža u Komiži
7 Povratak iz grada
8 Južina
9 Igra valova
10 Krpanje mreža
11 Motiv sa Matejuške — Split
12 Trabakuli u luci
13 Sušenje jedara i mreža
14 Trogir
15 Otočić sred Boke, Gospa od Škrpjela
16 Obilan ribolov
17 Motiv iz Hvara
18 Kroz ulicu primorskog gradića
19 Lađe na žalu
20 Klis
21 Seoske kućice
22 Ribarska kuća — Komiža
23 Sv. Stjepan
24 Gospa od Škrpjela — Boka Kotorska
25 Kaštel Gomilica
26 Motiv iz Boke
27 Pogled na Dubrovnik
28 Sv. Nikola na Marjanu — Split
29 Solinske ruševine, Manastirine
30 Perast
31 Šibenik
32 Agave na Marjanu — Split
33 Samostan kod Bola na Braču
34 Komiža
35 Rab
36 Stari Bar
37 Ribarske lađe
38 Predio uz obalu
39 Sv. Stjepan
40 Splitska na Braču
41 Luka u Bolu na Braču
42 Sv. Jere na Marjanu — Split
43 Klonište među hridinama
44 Plaža Mogren kod Budve
45 Slapovi Krke kot Topolja
46 Stari vrt
47 Vrtovi kod Dubrovnika
48 Valovi uz žalo
49 Lapadski borovi
50 Bregovita obala
51 Primorsko selo — Kaštel Gomilica
52 Motiv iz Boke — Perast
53 Pelješke stijene
54 Lovrijenac
55 Predio uz obalu, prirodni most
56 Vinodol
57 Senj
58 Lađe u »mandraču«
59 Plein air — more i sunce
60 Motiv sa Pelješca
61 Stari čempresi
62 Grebeni uz more
63 Trsat
64 Kamenita obala
65 Put uz obalu
66 Tunera — u Hrv. Primorju
67 Bura (otok Prvić)
68 Omišalj
69 Vrbnik na otoku Krku
70 Baška
71 Sušak
72 Grebeni
73 Boka Kotorska
74 Trogir, gradski bedemi
75 Rab
76 Solinsko polje
77 Splitski pazar
78 Dubrovački pejsaž
79 Prebiranje riba
80 Jematva (berba grožđa) u Kaštelima
81 Morske lovine
82 Stari ribar
83 Krpanje mreže
84 Dalmatinske Zagorke
85 Konavoke
86 Kaštelanke u starinskoj nošnji
87 Iz sinjske krajine
88 Seoski momci u razgovoru
89 Alkarski momak

ARHITEKTURA

90 Split: Glavna (sjeverna) vrata Dioklecijanove palače, t. zv. Porta Aurea
91 Solin: Iskopani ostaci rimskog amfiteatra (kraj I vijeka po Kr.)
92 Split: Peristil u Dioklecijanovoj Palači (slika iz god. 1928 t. j. prije postavljanja kipa Grgura Ninskog)
93 Split: Motiv sa Peristila. Ulaz u crkvu (Dioklecijanov mauzolej) kroz podnožje zvonika
94 Split: Pogled s istoka na mauzolej (s nadograđenim korom), Peristil i obnovljeni zvonik (originalni je bio iz XIII v.)
95 Split: Kapela sv. Staša od Jurja Dalmatinca (g. 1448)
96 Split: Ulazna vrata u hram (od VIII v. dalje krstionica posvećena sv. Ivanu) sarkofag iz god. 1533 i stup kasnije nadodati
97 Split: Motiv sa Peristila u Dioklecijanovoj Palači. Pogled na mauzolej s peripterom i na restaurirano podnožje zvonika
98 Split: Starohrvatska pregrada u crkvici sv. Martina ugrađena u hodnik rimske Porte Aureae
99 Nin: Crkva sv. Križa župana Godežava iz starohrvatske dobe

100 Trogir: Baziličica sv. Barbare iz IX do XI v.
101 Split: Romanička propovijedaonica i drvene Buvinove vratnice iz XIII v. u katedrali
102 Kotor: Ciborij katedrale iz XIV v.
103 Trogir: Portal katedrale od majstora Radovana (g. 1240)
104 Trogir: Detalj portala majstora Radovana
105 Trogir: Zvonik katedrale građen od XIII—XVI v.
106 Šibenik: Unutrašnjost krstionice od majstora Jurja Dalmatinca iz XV v.
107 Trogir: Pogled sa Lože na katedralu
108 Dubrovnik: Klaustar franjevačkog samostana od majstora Miha iz Bara (XIV v.)
109 Dubrovnik: Portal franjevačke crkve u kićenoj gotici XV v.
110 Split: Dvorišni portal patricijske palače Papalić
111 Trogir: Pročelje palače humaniste Korijolana Cipika iz XV v.
112 Split: Stara gradska vijećnica iz XV v.
113 Šibenik: Portal katedrale iz XV v.
114 Šibenik: Unutrašnjost monumentalne katedrale iz XV v.
115 Šibenik: Svetište i kupola katedrale
116 Korčula: Gornji dijelovi katedrale i zvonika iz konca XV v.
117 Šibenik: Pogled iz trijema Lože na katedralu
118 Dubrovnik: Dvorište Kneževa Dvora sa spomenikom Miha Pracata
119 Šibenik: Gradska Loža u stilu renesanse XVI v.
120 Dubrovnik: Arkada Kneževa Dvora iz XV v.
121 Dubrovnik: Česma majstora Onofrija della Cava i crkva sv. Spasa iz 1520 godine
122 Dubrovnik: Gradska vrata, Pile
123 Dubrovnik: Trijem Kneževa Dvora iz XV v.
124 Dubrovnik: Portal Kneževa Dvora
125 Dubrovnik: Placa sa Orlandovim stupom i trijemom Divone
126 Trogir: Gradske zidine i vrata
127 Dubrovnik: Ulaz jezuitske crkve
128 Kotor: Pročelje katedrale
129 Dubrovnik: Gospa, katedrala u baroknom stilu
130 Dubrovnik: Crkva sv. Vlaha iz XVIII v.

SLIKARSTVO

131 Trogir: Porođenje Krstovo, inicijal u evangjelijaru XIII v.
132 Šibenik: Pravoslavna crkva, Krštenje Kristovo, bizantijsko doba
133 Šibenik: Pravoslavna crkva, Rođenje Kristovo, bizantijska ikona, imitacija.
134 Split: Glava sv. Ivana, bizantijska ikona, priv. kolekcija Dr. I. Tartaglie
135 Split: Svetac, bizantijska ikona, priv. kolekcija D. Magjera
136 Split: Bogorodica sa Isusom, bizantijska ikona, priv. kolekcija D. Magjera
137 Split: Galerija umjetnina, Bogorodica sa Isusom ikona kasno bizantijskog karaktera. (Domaća škola)
138 Trogir: Katedrala, dio crkvenog plašta sa vezenom slikom sv. Martina XV v.
139 Dobrinj: Stolna crkva, krunisanje Bogorodičino, vezivo XIV—XV v.
140 Rijeka Dubrovačka — Franjo Matijin: Bogorodica bizantijskog stila u crkvi u Sustjepanu, 1534 g.
141 Lopud: Matej Junčić: Gospa od Šušnja, dio poliptiha 1452 g.
142 Trogir: Katedrala, poliptih domaćeg majstora XV v.
143 Dubrovnik: Crkva sv. Dominika, Nikola Božidarević: Bogorodica sa Isusom i svecima, triptih oko 1481—1485 g.
144 Seget: Župska crkva, slikano raspelo XIV v.
145 Korčula: Crkva Svih Svetih, slikano raspelo, domaći majstor XV v.
146 Dubrovnik: Crkva sv. Dominika, poliptih, domaći majstor XV v., Božidarevićeva škola
147 Rab: Crkva sv. Eufemije, poliptih A. i B. Vivarinia iz g. 1458
148 Dubrovnik: Crkva na Dančama, triptih Nikole Božidarevića 1517 g.
149 Dubrovnik: Crkva sv. Dominika, Nikola Božidarević: Blagovijest 1513 g.
150 Cavtat: Franjevačka crkva, poliptih Vicka sina Lovrina 1509 g.
151 Split: Crkva samostana u Poljudu, G. da S. Croce: poliptih XVI v.
152 Rab: Crkva sv. Eufemije, Bartol Vivarini: Sv. Joakim i sv. Kristofor, oltarski fragmenti
153 Šibenik: Samostan sv. Lovre, Bogorodica na prijestolju, škola Bellini-a
154 Split: Crkva samostana u Poljudu, Bogorodica zaštitnica sa sv. Fabijanom i sv. Sebastijanom, venecijanska škola oko 1500 g.
155 Košljun: Kapelica Bl-Dj. Marije — Stigmatizacija sv. Franje. (Po Berensonu od G. da S. Croce)
156 Dubrovnik: Crkva sv. Dominika, Sv. Obitelj, škola Lorenza di Credi
157 Split: Crkva samostana u Poljudu G. da S. Croce, detalj poliptiha: sv. Ivan i sv. Duje
158 Dubrovnik: Crkva sv. Dominika, Tizian: Sv. Magdalena sa svecima
159 Hvar: Franjevačka crkva, J. Bassano: Raspeće
160 Split: Franjevački samostan u Poljudu, Lorenzo Lotto: Portret biskupa Tome Nigrisa
161 Split: Katedrala, Palma mlađi: Bogorodica sa svecima i donatorima

162 Split: Galerija umjetnina, A. Medulić: Narcis
163 Split: Galerija umjetnina, Sv. Obitelj, nepoznati majstor XVI v.
164 Split: Galerija umjetnina, Marijin posjet u hram, varijanta prama Tizianu, nepoznati majstor, privatni vlasnik inž. Tončić-Sorinjski
165 Hvar: Franjevački samostan, Posljednja večera, mletačka škola XVII. v.
166 Trogir: Franjevački samostan na Čiovu, Palma mlađi: Sveti pustinjaci Pavao i Antun
167 Vrboska na Hvaru: Crkva sv. Lovrinca, Sv. Nikola, dio triptiha, Veronesova škola
168 Split: Galerija umjetnina, Sv. Katarina, nepoznati majstor, Tizianova škola
169 Split: Katedrala G. D'Asola: oplakivanje mrtvog Krista, detalj: sv. Magdalena
170 Split: Detalj slike nepoznatog majstora, priv. kolekcija Dr. I. Tartaglie
171 Split: Bogorodica sa Isusom, nepoznati majstor, priv. kolekcija Dr. I. Tartaglie
172 Trogir: Crkva sv. Dominika, Palma mlađi: Obrezivanje Kristovo
173 Baška Nova: Župska crkva. Palma mlađi: Posljednja večera
174 Šibenik: Samostan sv. Lovre, Tintoretto: Bogorodica sa svecima
175 Krk: Stolna crkva, P. Bordone: Mrtvi Krist
176 Rab: Crkva sv. Križa, Francesco Guardi: Bogorodica sa svecima
177 Split: F. Benković: Sv. Franjo od Paole, priv. kolekcija Dr. I. Tartaglie
178 Split: Pejsaž nepoznatog majstora XVIII v., priv. kolekcija D. Magjera
179 Split: Egipatski Josip, nepoznatog slikara XVII v., priv. kolekcija D. Magjera

KIPARSTVO

180 Split: Sfinga faraona Thotmesa (XV v. pr. Krista) s hijeroglifima Ramsesa II (XII v. pr. Krista) dovedena iz Egipta i postavljena pred mauzolejem kao čuvarica careva groba
181 Trogir: Relijef božanstva Kairesa (III v. pr. Krista) u samostanu sv. Nikole
182 Split: Statueta tipa t. zv. Tanagra iz grčkih grobova na Visu, sada u Arheološkom muzeju u Splitu
183 Split: Glave kasnogrčkih glinenih statueta iz grčke Nekropole na Visu, sada u Arheološkom muzeju u Splitu
184 Split: Vaze iz grčkih grobova starodrevne Isse na otoku Visu (III/II v. prije Krista), sada u arheološkom muzeju u Splitu
185 Split: Brončani kipić Lara, iz okolice Šibenika, sada u splitskom arheološkom muzeju (I v. po Kristu)
186 Split: Mali brončani Putto s ribom, koji služi kao svjetiljka (I v. po Kr.) iz otoka Raba, sada u splitskom arheološkom muzeju
187 Split: Glava Herkulesova iz Aeqvum-a (Čitluk kod Sinja), po originalu Lizopove škole (IV v. prije Kr.), sada u franjevačkom muzeju u Sinju
188 Zagreb: Torzo rimskoga imperatora iz Solina, sada u zagrebačkom arheološkom muzeju
189 Split: Sarkofag Dobrog Pastira iz Solina, sada u splitskom arheološkom muzeju (početak IV v. po Kr.)
190 Split: Rimski sarkofag s prikazom mitosa Fedre i Hipolita (II v. po Kr.) iz Solina, sada u splitskom arheološkom muzeju
191 Split: Krstionica. Reljef hrvatskog kralja u XI v.
192 Split Krstionica. Kameni plutej iz XI v.
193 Kotor: Katedrala. Arkada ciborija iz ranog srednjeg vijeka
194 Trogir: Luneta Radovanova portala trogirske katedrale iz XIII v.
195 Split: Katedrala. Detalj sa Buvinovih vratnica iz XIII v.
196 Split: Katedrala, Andrija Buvina: Drvene vratnice iz XIII v.
197 Split: Katedrala. Drvena korna sjedala iz XIII v.
198 Hvar: Katedrala. Drvena gotička sjedala XV v.
199 Trogir: Katedrala. Detalj sa Radovanovog portala iz XIII v.
200 Korčula: Detalj sa portala katedrale XV v.
201 Split: Reljef sa zvonika katedrale. Radovanova škola XIII v.
202 Trogir: Samostan benediktinka. Drveni poliptih XV v.
203 Split: Katedrala. Juraj Dalmatinac: Oltar Sv. Staša u XV v.
204 Omišalj: Župska crkva. Drveni oltar XVI v.
205 Trogir: Katedrala. Nikola Firentinac: Apostol Pavao
206 Korčula: Katedrala. Franjo Čiočić: Sveti Roko XVI v.
207 Trogir: Katedrala. Nikola Firentinac i Ivan Duknović: Apostoli XV v.
208 Trogir: Katedrala. Nikola Firentinac: Detalj sa kapele sv. Ivana XV v.
209 Šibenik: Katedrala. Juraj Dalmatinac: Glava sa vijenca apside XV v.
210 Šibenik: Katedrala. Juraj Dalmatinac: Glava u vijencu apside XV v.
211 Dubrovnik: Knežev Dvor. Kapitel pročeljnih arkada XV v.
212 Dubrovnik: Knežev Dvor. Detalj portala XV v.
213 Korčula: Crkva Svih Svetih. Barokna drvena Pieta
214 Split: Katedrala. G. Morlaiter — Oltar Sv. Dujma XVIII v.